

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

З.М. ИСЛОМОВ

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИНГ
УМУМНАЗАРИЙ МУАММОЛАРИ:
ҲУҚУҚНИ ТУШУНИШ, ҲУҚУҚИЙ
ОНГ ВА ҲУҚУҚ ИЖОДКОРЛИГИ

ТОШКЕНТ-2005

Маъсул муҳаррир:

проф. Ш.З. Ғўразаев

Тақризчилар:

Л. Ф. Кашинская,
юридик фанлари
номзоди, доцент
М. Аҳмадшоева,
юридик фанлари
номзоди, доцент

Профессор З.М.Исломов мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти асослари барпо этилаётганини - ҳамда унинг негизда янги замонавий ғоялар, янгича ёндашувлар шаклланаётганини ҳисобга олган ҳолда, давлат ва ҳуқуқ назариясининг долзарб муаммоларига бағишланган қатор илмий китоб ва рисоалар туркумини яратишга киришган. Навбатдаги китобда муаллиф инсон ҳуқуқларини юридик фаннинг бошланғич нуқтаси сифатида эътироф этиши билан бирга, ҳуқуқнинг ўзини тартибга солувчи куч, аниқроғи, ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солишнинг алоҳида тури сифатида таҳлил этар экан, ижтимоий нормалар тизими, ҳуқуқий нормаларнинг ахлоқий ва бошқа ижтимоий нормалардан фарқи, ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро нисбати, ҳуқуқнинг ижтимоий қиммати каби масалаларни атрофлича ёритишга, ҳуқуқни тушуниш, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқ ижодкорлиги масалаларини ва уларнинг аҳамиятини, долзарблигини теранроқ очишга ҳаракат қилган. ✓

Ушбу китоб давлат ва ҳуқуқ назарияси муаммолари билан шуғулланувчи мутахассисларга, юридик олий ўқув юртлари ўқитувчи ва аспирантлари, магистратура тингловчилари ва талабаларига мўлжалланган.

© З.М.Исломов, 2005 й.

© Тошкент Давлат юридик институти, 2005 й.

КИРИШ

Давлат мустақиллиги Ўзбекистон тарихида, халқимиз ҳаёти ва тақдирида чинакамига туб бурилиш ясади. Бинобарин, мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов таъбири билан айтганда: «Истиқлол биз учун тараққиётнинг бутунлай янги, кенг уфқларини очди. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан яратадиган бўлдик. Ҳаётимиз ва умумий хонадонимизни миллий манфаат ва қадриятларимизга, умумэтироф этилган демократик мезонларга монанд қилиб қуришдек ноёб тарихий имкониятга эга бўлдик»¹. Албатта, мустақилликдан кейин ўтган йиллар тарих учун бир лаҳза, холос. Аммо бу йиллар Ўзбекистон учун асрларга татигудек йиллар бўлди.

Дарҳақиқат, мустақиллик туфайли қарийб уч минг йиллик тарихга эга бўлган ўзбек миллий давлатчилиги тажрибасини, унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий асосларини илмий тадқиқ этиш, уни ҳар томонлама ўрганиш истиқболли вазифага айланди. Айниқса, ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниш, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари устуңлигини тан олган ҳолда инсонпарвар демократик давлат барпо этиш конституциявий принцип сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг Муқаддимасида белгилаб қўйилганлиги ушбу масаланинг нақадар долзарблигидан далолат беради.

Маълумки, юртимизда қарийб бир ярим аср ҳукмронлик қилган чор ҳукумати ва собиқ шўро давлати маҳаллий аҳолининг ҳуқуқий-сиёсий ҳуқуқлари ва онги ўсишига тиш-тирноғи билан қаршилик қилди. Мустақилликнинг ҳамма даврларида туб аҳоли вакилларининг давлат ишларида иштирок этишига деярли йўл берилмади. Барча ҳуқуқ ва имтиёзлар келгиндилар измида бўлди. Ўзбеклар ўз юртида бегонадай бўлиб яшади. Бу, шубҳасиз, ҳуқуқсизликнинг ўта жирканч кўринишларидан бири эди.

Бинобарин, Президент Ислам Каримов таъбири билан айтганда, эндиликда «халқимизнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш давлат сиёсати даражасига кўтарилиши лозим. Зеро, мустақиллик сўзининг замирида ҳам катта, улуғ ҳуқуққа эга бўлиш деган тушунча ётади. Яъни мустақиллик нафақат ўзини эркин сезиш, ўз ҳаётини қуриш, балки ўз ҳаёт-мамотини ҳал этишда катта ҳуқуққа эгалик ҳам демакдир»². Авваламбор, ички ва ташқи сиёсатни миллий манфаатлар устуворлигини таъминлаган ҳолда юргизиш ҳуқуқига эга

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлар ва ишлар — давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997, 105-бет.

² Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1998, 29-30-бетлар.

бўлди. Шунингдек, юртимизнинг бебаҳо бойликларига чинакам эгалик ҳуқуқини қўлга киритиш, ундан халқ фаровонлиги йўлида фойдаланишдек иқтисодий эркинликка эришдик. Қолаверса, истиқлолга, озодликка, миллий давлатчиликка эга бўлишга, адолатли жамият қуришга бўлган асрий орзу-умидларимизни рўёбга чиқаришдек маънавий ҳуқуқ соҳибига айландик.

Мана, истиқлол боис мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ҳамда эркин фуқаролик жамияти барпо этилаётган ҳозирги даврда ҳуқуқий билим ва онга, ҳуқуқий маданият, маънавият ва маърифатга бўлган талаб ва эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Шу муносабат билан Юртбошимиз ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этилишини, қонунчиликни мустаҳкамлаш ва ижтимоий адолат қатори топишни таъминлаш, шахснинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишда ҳуқуқий билимдонликнинг аҳамиятини қайта-қайта таъкидлаб келмоқда. Ана шу ғоя ва назарий йўл-йўриқлар унинг қатор асарларида, нутқ ва маърузаларида, жумладан, «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида»ги Фармонида ўз ривожини топиб келаётганлигини алоҳида эътироф этиш лозим. Демак, «биз ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айни замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялашимиз керак»¹.

Шунингдек, ҳуқуқий онг муаммосини, аввало, мустақил ҳодиса сифатида эътироф этамиз. Шу боис ҳуқуқий онг давлат ва ҳуқуқ назарияси фанида алоҳида ўрин тутади. Чунки давлат ва ҳуқуқ назарияси ҳуқуқий онг орқали ҳуқуқнинг моҳияти, келиб чиқиши, ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишнинг ўзига хос хусусияти, ҳуқуқий ҳулқ-атворнинг бузилиши, жиноятчиликнинг ва бошқа ижтимоий хавфли иллатларнинг сабаблари каби масалаларни ёритади, таҳлилу тадқиқ этади. Айни чоғда ҳуқуқий онг жамият манфаатлари йўлида ҳуқуқни қўллаш тажрибасини белгилаган ҳолда, амалдаги ҳуқуққа ҳамда давлатнинг норма яратиш фаолиятига кучли таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам ҳуқуқ ижодкорлиги, яъни қонун яратувчилик фаолияти давлат томонидан амалга оширилади. Зеро, ҳуқуқ ижодкорлиги савияси, маданияти ва унга муносиб равишда қабул

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмақда. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 17-18-бетлар.

қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сифати давлат ва жамиятнинг маданий ва демократик савияси қай даражада юксаклигидан гувоҳлик беради. Аслида ушбу жараёнда табиий ҳуқуқ меъёрлари ҳуқуқ ижодкорлиги воситасида норматив ҳужжатлар шаклида ифодаланади, яъни позитив (ижобий) ҳуқуққа айланади – қонуний тусни олади.

Масаланинг бу қадар долзарб қилиб қўйилаётганлигининг муайян сабаблари бор. Ана шундай сабаблардан энг муҳимини Юртбошимиз қўйидагича таърифлайди: «Айниқса, одамларимиз онггу тафаккури, маънавий дунёсининг замонга мос равишда ўзгариб бораётгани юртимиздаги янгиланишлар жараёнининг энг муҳим белги-аломатидир, десак, асло хатò бўлмайди»¹.

Юқоридаги фикрларни ҳамда мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаларини демократлаштириш ва эркинлаштириш жараёнида, тарихий асоснинг илдизларига, миллий ва умуминсоний қадриятларга таянган ҳолда, янги замонaviй ғоялар, янгича ёндашувлар шаклланаётганлигини эътиборга олиб, давлат ва ҳуқуқ назариясининг қатор муаммоларига бағишланган илмий китоб ва рисоалар туркумини яратишга киришдик. Қўлингиздаги китоб уларнинг иккинчиси ҳисобланади.

Моҳиятан олиб қараганда, *ҳуқуқ* – *тартибга солувчи куч*. Шунга кўра ушбу рисолада *ҳуқуққа ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солишнинг алоҳида тури* сифатида ёндашилди. Шундан келиб чиқиб, китобда инсон ҳуқуқларини юридик фаннинг бошланғич нуқтаси сифатида эътироф этган ҳолда: *ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солиш – объектив зарурат; кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган ижтимоий нормалар тизими; ҳуқуқий нормаларнинг ахлоқий ва бошқа ижтимоий нормалардан фарқи; корпоратив нормалар, уларнинг ўзига хос хусусиятлар ва аҳамияти; ҳуқуқ нормалари ва урф-одатларнинг ўзаро нисбати; ижтимоий вазифасига кўра ҳуқуқ тўғриси, моҳияти, белгилари; ҳуқуқ принциплари; давлат ва ҳуқуқнинг ўзаро нисбати; ҳуқуқнинг функциялари; ҳуқуқий ва сиёсий нормалар; ҳуқуқ ва иқтисодий; ҳуқуқнинг ижтимоий қиммати; ҳуқуқ назарияси мактаблари; ҳуқуқнинг замонaviй тўғриси* каби масалаларни атрофлича ёритишга ҳаракат қилдик.

Шу билан бирга ушбу китобда давлат ва ҳуқуқ назариясидаги ҳуқуқий онг ва ҳуқуқ ижодкорлигининг қўйидаги умумназарий масалаларига алоҳида ўрин берилди, яъни: *ҳуқуқий ҳуқуқий онг*

¹ Каримов И.А. Ўнчилик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ. 12-том. Т., «Ўзбекистон», 2004, 91-бет.

тушунчаси, тузлиши, таркибий қисмлари; ҳуқуқий тартибга солиш механизмида ҳуқуқий онгнинг аҳамияти; ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият; ҳуқуқий тарбия — ҳуқуқий маданият даражасини юксалтиришнинг зарур шартли; ҳуқуқ ижодкорлиги — ҳуқуқни яратилишнинг мураккаб жараёни; норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг турлари; қонун, қонуни қабул қилишнинг расмий тартиб-қондаси; қонуни бажариш бўйича норматив ҳужжатлар; норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг замон, макон ва шахс бўйича амал қилиши; норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни кодификациялаш ва тизимга солиш; қонун чиқариш техникаси каби мавзулар кенг қамраб олинган. Бинобарин, И. Каримов таъкидлаб ўтганларидек, “... одамларнинг онгида чуқур илдиз отган қарашларни ўзгартириш, ҳуқуқ-тартибот ходимлари, бутун адлия идоралари давлат манфаатларини эмас, фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга эришиш учун қанчалик катта, аниқ мақсадларга йўналтирилган ишларни амалга ошириш даркор. Шундай тушунча, шундай қараш қон-қонимизга, вужудимизга сингиб кетиши лозим”.¹

¹ Каримов И.А.: “Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар деб ҳисоблашар эди”. “Халқ сўзи” газетаси 26 январь, 2005 йил.

ҲУҚУҚНИ ТУШУНИШНИНГ МУҲИМ ОМИЛЛАРИ ВА ШАРТЛАРИ

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ НОРМАТИВ ТАРТИБГА СОЛИШ – ОБЪЕКТИВ ЗАРУРАТ

Аввалламбор, тор маънода – ҳуқуқни фақат юридик нормалар тизими сифатида тушуниш; кенг маънода – ҳуқуқни эркинлик ва адолат мезонлари билан боғлиқ ҳолда ўрганиш; ҳуқуқни унинг томонидан тартибга солинувчи ижтимоий муносабатлар билан бир хил, тенг деб қаровчи ёндашув шаклланганлигини алоҳида эътироф этиш лозим. Шу ўринда ҳақли савол туғилади: ахир, ҳуқуқнинг нималигини яхши билмай туриб, унинг тўғри қўлланиши, қонунийлик, ҳуқуқий масъулият ва ҳоказолар ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкинми?

Ҳуқуқ тушунча ва тасаввурлари орасида *ҳуқуқни тартибга солувчи куч* сифатида англаш ва тушуниш алоҳида муҳим аҳамият касб этади. Шу муносабат билан айтиш мумкинки, ҳуқуқ тушунчаси кенг маънода жамиятдаги тартибга солувчи, барқарорлаштирувчи куч – «ким» ва «нима»нинг бирор хатти-ҳаракатни амалга ошириш, унга киришишга ҳақли ёки ҳақсизлигини аниқловчи восита. Бунда «ҳуқуқ» сўзини гоёта нозик тушуниш, идрок этиш бизни унинг асл маъносига жуда ҳам яқинлаштиради. Яна кенг маънода ҳуқуқ кишиларнинг у ёки бу хатти-ҳаракатини ўринли ёки ўринсиз деб топиш учун асос яратади. Демак, ҳуқуқ моҳиятига кўра кишиларни, бутун инсоният ҳамжамиятини нормал, тартибли ҳаёт билан таъминлашга даъват этилган. Шу билан бирга, ҳуқуқ шахснинг бирон-бир ҳолати, кишиларнинг қилмишлари, ахлоқий хатти-ҳаракатлари қонуний ёки ноқонунийлиги эътироф этилишини таъминлайди.

Ҳар бир соғлом фикрли инсонга яхши маълумки, агар жамиятда кишиларнинг мураккаб, кўпинча кескин низоли муҳитида амалий натижа берадиган тартибга солувчи куч ва барқарорликни таъминловчи восита бўлмаса, инсоният пайдо бўлганидан то ҳозирги кунга қадар яшаб қолмаган, ўз муддаоларини рўёбга чиқара олмаган бўларди. Айни чоғда инсоннинг бир бутун ижтимоий организм – жамиятда муайян бир мавқеда мавжуд бўлиши, унинг хатти-ҳаракати, қилмиши эса инсон ва кишиларнинг мазкур ҳамжамияти

«хуқуқ бўйича» ҳаракат қила олган тақдирда умумэътироф этилган асосга эга бўлади¹.

Бинобарин, ҳозирги замон ижтимоий фанида жамиятни бир бутун ижтимоий организм — ажралмас, яхлит тизим деб қараш устувор аҳамият касб этмоқда.

Маълумки, ҳар қандай жамиятда унинг аъзолари *муносабатларини тартибга солиш* ўша жамият мавжудлигининг зарур шартидир. Ижтимоий ҳаётда тартибга солиш — одамлар ва улар жамоалари хатти-ҳаракатларини белгилаш, бу хатти-ҳаракатларнинг доимийлиги ва ривожини учун зарур йўналишлар бериш, уни муайян бир қолипга тушириш, аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда тартибга солиб бориш демакдир. *Ижтимоий тартибга солиш* икки хил — *норматив* ва *индивидуал* кўринишга эга. *Норматив* тартибга солиш умумий хусусиятга эга бўлиб, бу нормалар (қоидалар) жамиятнинг барча аъзоларига ёхуд унинг муайян қисмига тегишли бўлади. Бироқ ҳеч қачон у аниқ бир одамга тааллуқли бўлмайди. *Индивидуал* тартибга солиш аниқ субъектга тааллуқли ҳисобланади, яъни тегишли тарзда ҳаракат қилиш учун берилган индивидуал буйруқдан иборат бўлади. У маълум афзалликларга эга: муайян бир вазиятнинг ўзига хос хусусиятларини, шахсларнинг ўзларигагина хос фазилатлари, юзага келадиган муносабатлар хусусиятини ҳисобга олган ҳолда ҳаётий муаммоларни ҳал қилиш имконини беради. Лекин, шубҳасиз, унинг жиддий камчиликлари ҳам мавжуд: у иқтисодий жиҳатдан тежамкор эмас, ишлаб чиқаришнинг такрорланувчи ҳаракатлари ва жараёнларида, ўзаро алмашувлар, кишилар ҳаёт ва фаолиятларида қатъий уюшқоқликни, ягона умумий тартибни, зарур бир хилликни тўла таъминлай олмайди. Натижада ҳар гал муаммони янгидаги ҳал этишга тўғри келади, муҳими, субъектив, ўзбошимча қарорлар қабул қилиш учун кенг имкониятлар мавжуд бўлади.

Албатта, норматив тартибга солишнинг ҳам ўз камчилик ва нуқсонлари мавжуд. Айниқса, норматив тартибга солиш авторитар турдаги сиёсий ҳокимият, авторитар мафкура қуролига айланган ҳолларда, ижтимоий тараққиётга тўғаноқ бўлувчи реакцион ғоялар, гайрининсоний мафкура, қадриятларга нотўғри муносабатлар ташвиқотчисига айланади.

Тартибга солишнинг мазкур ҳар икки тури бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ўзаро бир-бирига таъсир қилади, бир-бирининг мавжудлигини тақозо этади.

¹ Булар ҳақида батафсилроқ қаранг: *Алиев С.С.* Право на пороге нового тысячелетия. М., «Статус», 2000. 11-12-б.лар.

Шу ўринда *норматив тартибга солишнинг пайдо бўлиши* — *ижтимоий тартибга солишнинг вужудга келишидаги илк ва энг муҳим бурлиш нуқталаридан бири бўлиб, унинг тараққиётида йирик сифат ўзгаришларини, туб бурлишларини бошлаб берганлигини* алоҳида таъкидлаш жоиз.

Ижтимоий тартибга солиш илдиэлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Унинг ривожни ҳамшиша кишилик жамияти тараққиёти билан бирга ҳамнафас бўлиб келган. Буни пухта тушуниб олиш учун энг қадимги даврларга — ибтидоий жамоа тузумининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихига мурожаат этишга тўғри келади. Албатта, бунда мунозарамиз мавзун бўлган *ижтимоий тартибга солиш* масаласи диққат марказида, бўлмоғи даркор.

Инсоният тараққиёти тарихгача бўлган даврдаги ижтимоий тартибга солишнинг энг дастлабки элементларининг пайдо бўлишига алоқадор босқични: аниқлаш гоят мураккаб жараён ҳисобланади. Чунки улар одамлар томонидан кашф этилмаган ёки ўйлаб чиқарилмаган бўлиб, ҳаёт жараёнларининг мураккаблашиб бориши билан боғлиқ равишда юзага келган ва унинг такомиллашиши асносида ривожлана борган.

Бизгача сақланган ҳуқуқий манба “Авесто”да меҳнат қоидаларига, шунингдек деҳқонлар, чўпонлар ва ҳунармандларни меҳнат муносабатларини тартибга солувчи нормаларга бўлган эътибор жуда юксак даражада эди¹.

Ибтидоий жамоа тасаввурларини тўла маънода норматив тасаввурлар деб аташ мумкин. Чунки уларнинг қарийб ҳаммаси инсон хатти-ҳаракатлари нормаларини ифодалайди. Қадимги одамлар инсоният тараққиётининг кейинги тарихий босқичларидан биронтасида дуч келиб бўлмайдиган нуқул ижтимоий нормалар ҳалқаси билан зич қуршаб олдинганини олимлар таажжуб билан қайд этганликлари бежиз эмас. «Ибтидоий ҳаётнинг характерли хусусияти қонунсизликдан кўра кўпроқ нормаларга ҳаддан зиёд берилиб кетишдан, яъни норма гипертрофиясидан иборат»², — деб ёзган эди Б.Малиновский.

Удэгейлар турмуши ва урф-одатлари тадқиқи билан шуғулланган олим А.К.Арсеньев уларда тақиқловчи нормалар нақадар кўплигидан таажжубланганди. «Айиқ ва сувсар гўштини қовуриш мумкин эмас. Бука терисидан узун қўнжли этик кийиш ман этилади. Олмаҳоннинг бошини тепага қаратган, балиқнинг эса калласини пастга қаратган ҳолдагина қовуриш мумкин. Жароҳат ва яраларни аёлларга кўрсатиш

¹ Бобоев Х. Ўзбек давлатчилиги тарихи. I кит. 3, “Фан”, 2004, 53-бет.

² Mallinowski B. Crime and Custom in Savage Society. London, 1926, P. 9.

мумкин эмас ва ҳоказо»¹. Ҳар бир одам ҳаёти энг майда икир-чикирларигача анъана ва нормалар билан чегаралаб ташланганди. Улар орасида ҳатто ҳозирги замон кишиси нуқтаи назаридан олдиндан белгилаб бўлмайдиганлари ҳам бор эди.

Бироқ шу ўринда: «анъанавий қоидаларнинг бутун бир мажмуини ҳақиқатан норма деб бўладими?» деган савол туғилиши табиий. Бу ҳақда ҳам ягона бир қатъий фикр йўқ эди. Ҳар қалай ибтидоий одамлар ҳақидаги ҳозирги замон билимлари урф-одат кўрсатмаларига рия этишнинг бутун тадбирларини соф рефлексив, яъни ғайриихтиёрий, ғайришуурий ҳаракат сифатида тасаввур этиб, қадимги урф-одатларни ибтидоий онгдан ажратиб кўрсатувчилар даъволарини асосли деб ҳисоблаш имконини бермайди.

Ушбу урф-одатлар билан белгиланадиган одамлар хатти-ҳаракатлари нормалари, гарчи уларда табиий, биологик унсурлар мавжуд бўлса-да, шубҳасиз, фақат табиат қонунларидан иборат эмасди. Шу сабабли улар ўшандаёқ ижтимоий урф-одатлар ва ижтимоий нормалар сифатида мавжуд бўлган эди.

Ибтидоий жамоа ўз тараққиётида турли босқичларни бошдан кечираркан, ўзгаришсиз қолиши мумкин эмасди. Боз устига, уни даврларга бўлишнинг бир қанча турлари мавжуд. Лекин ҳуқуқ ва давлат назарияси учун ибтидоий жамоа тузуми тараққиётининг даврларидан бири сифатида ажратиб кўрсатиладиган *неолит*, яъни *янги тош асри* алоҳида аҳамиятга молик.

Шуни ҳам қайд этиш жоизки, мазкур тушунча нисбатан анча кейинги даврда – XX асрнинг ўрталарида пайдо бўлган. *Неолит* даврига ўтишда инсоният ҳаётининг барча соҳаларида жиддий сифат ўзгаришлари, туб бурилишлар юз берганлигини исботлаш, бўрттириб кўрсатиш учун бу тушунчани инглиз археологи Г.Чайлд илк бор илмий муомалага киритган.

Мазкур даврнинг бош хусусияти шундан иборатки, бу вақтга келиб инсоният *ўзлаштирувчидан*, *истеъмола қилувчидан ишлаб чиқарувчи* ҳўжаликка, яъни овчилик, балиқ тутиш ва ҳосилларни йиғиб-териш олишдан деҳқончиликка, чорвачиликка, металл ишлаб чиқариш ва унга ишлов беришга, сопол ишлаб чиқаришга ўтган эди. Бу босқич ибтидоий жамоа ҳаётининг бутун моддий асосини, унинг ижтимоий ва маънавий уюшишини ўзгартириб юборганлиги билан диққатга сазовордир. Шунинг учун ҳам кўпчилик олимлар, бу давр бир неча минг йилликларга чўзилиб кетганига қарамай, уни инсоният ҳаётидаги инқилоблардан бири сифатида таърифлашади.

¹ Арсеньев А.К. Сочинения. Т. 5. Владивосток, 1948, 206-бет.

Ишлаб чиқарувчи иқтисодиёт инсон билан табиат ўртасидаги шундай айирбошлашни билдирадики, унга кўра инсон кўшимча маҳсулот ярата бошлайди. Кўшимча маҳсулотнинг вужудга келиши ва ўзлаштирилиши эса ўз навбатида мулкчиликнинг янги шакллари — жамоавий, гуруҳий, хусусий мулкнинг пайдо бўлиши ҳамда жамиятнинг бундан кейинги ижтимоий табақаланишига олиб келди. Бу — жамиятнинг «юқоридагилар» ва асосий ишлаб чиқарувчилар оммасига бўлиниши содир бўлишида ўз ифодасини топди. Бунда «юқоридагилар» моддий ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этишмайди. Инсониятнинг ишлаб чиқарувчи иқтисодиётга ўтиши синфлар, ижтимоий табақаларнинг пайдо бўлиши ва ниҳоят, давлатнинг яралишига олиб келади.

Неолитик инқилобни, инсоният тарихини унинг яшашининг икки услуби — ўзлаштирувчи ва ишлаб чиқарувчи иқтисодиётга бўлиб юборадиган чегара сифатида тушуниш—ижтимоий институт бўлмиш давлатдан камроқ аҳамиятга эга бўлмаган ҳуқуқнинг келиб чиқиш тарихини яшироқ идрок этишга ёрдам беради.

*Ўзлаштирувчи тизим*нинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини таҳлил этарканмиз, овчилик, балиқ тутиш ҳамда овқат топишнинг бошқа усуллари, турар жой билан таъминлаш ва ҳоказолар устида шуғулланилганда бу тизимнинг жамият ҳар бир аъзосининг шахсий улушини ҳисобга олиш эҳтиёжи бўлмаганлигини пайқаш қийин эмас.

*Ишлаб чиқарувчи ҳўжалик*да аҳвол бутунлай бошқача эди. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш тобора мураккаблаша боради, бошқарув функцияларининг роли ва аҳамияти кучаяди. Бу қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқариши миқдорини аниқ белгилаш, маҳсулотларни сақлаш, тақсимлаш ва айирбошлаш масалалари билан шуғулланиш зарурати пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. Шу асосда мулкчилик муносабатлари вужудга келади. Жамият ҳар бир аъзосининг меҳнат улушини ҳисобга олиш, яъни меҳнатни нормалашнинг объектив зарурати пайдо бўлади. Шу билан бирга, унинг меҳнати натижалари, жамоа жамғармасини яратишдаги иштирокини ва шунга мувофиқ равишда ижтимоий жамғармадан унга кўрсатиладиган ёрдам миқдорини белгилаш каби қатор вазифалар юзага келади.

Иқтисодиёт шу тарзда вужудга кела бошлади ва айнан унинг ўзи меҳнатнинг тақсимланишини янада кенгайтиришни тақозо этди. Ўзлаштирувчи иқтисодиётга хос бўлган ёш ва жинсга қараб чегараланиш ижтимоий, синфий бўлинишлар билан тўлдирилади. Ишлаб чиқаришни ташкил этувчилар, меҳнатни ҳисобга олиш ва унинг натижаларини тақсимлаш, белгилаб қўйилган нормаларга риоя этилишини назорат қилиш тизими ва ҳоказолар билан шуғулланувчи

ходимлар пайдо бўлади. Биз илгари гапириб ўтган давлатнинг пайдо бўлиши ва давлат ҳокимиятини амалга ошириш билан боғлиқ равишда жамиятдан ажралиб чиқувчи алоҳида кишилар қат-лами юзага келади. Айни пайтда одамлар мазкур қатламнинг пайдо бўлиши ва уларнинг мавжудлиги фақат оммавий ҳокимиятнинг келиб чиқиши билангина эмас, балки тартибга солишнинг бошқа тизими ҳаётга кириб келиши билан ҳам боғлиқ эди. Бу тизим ишлаб чиқарувчи иқтисодиётнинг юзага келиши ҳамда унинг ишлаши ва ривожланишини таъминлаш зарурати туфайли шаклланаётганди.

Шу тариқа инсониятнинг тарихий тараққиёти хўжалик юритишнинг икки усули — *ўзлаштирувчи* ва *ишлаб чиқарувчи* иқтисодиётларга мос келадиган тартибга солишнинг бир-биридан кескин фарқланувчи икки тизимини ҳам вужудга келтирганди. Мазкур тизимлар амалда ўша вақтда мавжуд бўлган барча моддий, ижтимоий ва маънавий муносабатлар мажмуини қамраб олганди.

Ибтидоий жамоа бошқарув тизими — *ўзлаштирувчи иқтисодиётнинг ижтимоий нормалари* таркибида қуйидаги қисмларни ажратиш кўрсатиш мумкин:

Мажмуи-муқдарижа. Ижтимоий нормалар ўзлаштирувчи иқтисодиётни таъминлаш, табиий муҳитда жамоаларнинг уйғун равишда яшаши ва ўз-ўзидан кўпайиши учун хизмат қиларди. Бу, энг аввало, муайян гуруҳ ёки уруғга бирон-бир худуд бириктириб қўйилиб, ундаги одамлар шу худуд доирасидагина ҳаракат қилишлари мумкинлигида ўз ифодасини топарди.

Кўпайиш инсоният мавжудлигининг энг муҳим омилдир. Шу муносабат билан ижтимоий нормалар оила-никоҳ муносабатларини, бошқа гуруҳлардан аёлларни сотиб олиш, баъзан эса уларни ўғирлаш усулларини тартибга соларди.

Шундай қилиб, ибтидоий жамоа нормалари жамоалар, уруғлар, гуруҳлар ҳаётининг ижтимоийлашувини, муайян экологик ҳолатни, ўзлаштирувчи жамиятлар ҳаётини фаолиятининг бошқа зарур шарт-шароитларини таъминларди.

Тартибга солиш усуллари. Шуниси диққатга сазоворки, ибтидоий жамоалардаги тартибга солиш ишидаёқ унинг ички таркиби аниқ кўриниб, у айниқса, хукуқ соҳасида *уч асосий усул* — *тақиқлар, илжам* ва (бошланғич шаклда) *полати* (ижобий) *мажбурият* ажратиш кўрсатилишида муҳим аҳамият касб этганди.

Тақиқлашлар асосан табу, яъни диний эътиқод асосида у ёки бу хатти-ҳаракатнинг, масалан, қон-қариндошлар ўртаси-да никоҳнинг ман қилиниши кўринишидаги тақиқлардан иборат бўлган. Зеро, одамлар қон-қариндошлар ўртасидаги алоқаларнинг биологик ва бинобарин, ижтимоий зарарига жуда қадимдан ишонч ҳосил

қилганлар. Бу тақиқлар жамоалар, уруғлар, бошқа гуруҳларнинг нормал равишда ўзидан-ўзи кўпайишини таъминларди.

Ижозат (руҳсат). Ўзлаштирувчи иқтисодиёт шароитларида улар инсон хатти-ҳаракатларини белгилаб берар, ҳайвонлар турлари ва уларни овлаш вақтини, ўсимлик турлари ва уларни йигиб олиш муддатларини, сув манбаларидан фойдаланиш, жамоага келтирилган зарар учун ўч олиш тартибларини кўрсатиб берарди.

Жамоада эркаклар билан аёллар, болалар билан катталар ўртасида вазифалар тақсимотини бузиш, тан жароҳатлари етказиш, каннибалчилик (одамхўрлик), қон-қариндошларнинг қовушиши, болалар ва аёлларни ўғирлаш, ўғирлик, эр-хотинларнинг бир-бирларига хиёнат қилиши, доимий ёлғон гапириш ва ҳоказолар тақиқланарди.

Позитив мажбурилов одамлар таом тайёрлаётганда, турар жойлар қураётганда, гулханлар ёқаётганда, меҳнат ва ов қуроллари ясаётганда ва ҳоказоларда зарур хулқ-атвор қондаларига риоя этилиши таъминланишини кўзда тутди. Бироқ мувофиқлаштиришнинг шу каби барча усуллари табиий шароитларни ўзгартириш, инсонни табиатдан ажратишга йўналтирилмаганди, балки фақат табиатдаги нарсаларни ўзлаштиришнинг ва уларни қайта ишлашнинг энг самарали усуллари, инсон эҳтиёжларини қондириш мосламаларининг энг қулай турлари билан таъминлаганди. Шу ўринда тарихан дастлаб тақиқлар, фақат кейинчалик позитив мажбурилов ва ижозат пайдо бўлганлигини қайд этиш мақсадга мувофиқ (бу адабиётларда ҳам ўз ифодасини топган).

Ифода шакллари. Ўзлаштирувчи иқтисодиёт ижтимоий нормалари халқ афсоналари, анъаналари, урф-одатлари, маросимлари, удумлари ва бошқа шаклларда ўз ифодасини топган.

Мифологик (афсонавий) норматив тизим – ижтимоий тартибга солишнинг энг қадимий ва кучли шаклларида биридир.

Ибтидоий одам ўз хатти-ҳаракатларини ақлан идрок этишга ғоят муҳтожлик сезарди. Унга фақат хулқ-атвор нормасининг «аниқ таърифи»гина эмас, балки ягона ва муқаддас ҳисобланган мифологик асос ҳам бўлиши керак эди. Урф-одатлар ва афсоналар (мифлар)нинг чамбарчас боғлиқлиги ҳамда унинг ибтидоий жамоани жипслаштиришдаги амалий аҳамияти айнан шу заруратдан келиб чиқарди.

Қадимги одамнинг урф-одатларга мос хатти-ҳаракатлари унинг учун чуқур маъно касб этарди. Зеро, ривоят ва афсоналарга кўра, худолар ёки бошқа гайритабиий кучлар ундан айнан шундай қилишни талаб этади. Уруғ-қабиллага ҳомийлик қилиш ҳамда уни ҳимоялаш бўйича уларнинг ирода ва шартлари эса шундан иборат

бўлади. Буларнинг ҳаммаси *архаик маданият кўриниши сифатида қадимги афсоналарнинг ўзига хос норматив функциясини* ажратиб кўрсатишга асос бўла олади.

Ибтидоий жамоада ижтимоий ва муайян тарзда ўзини тутишнинг онгсиз одати эмас, балки айнан норма — интеллектуал ҳақиқат, (онг маҳсули), яъни, гарчи ҳали ғоят жўн, шаклланиб улгурмаган, хаёлий бўлса-да, аммо онг ҳукмронлик қилади.

Шундай қилиб, ибтидоий жамоа инсон хатти-ҳаракатларини ички ва ташқи тартибга солиш воситалари ҳаётнинг анъанавий тарзи билан шаклланидиган тўлақонли норматив тартибда яшайди. Норматив онгда эса ҳақиқатдан идрок этиладиган амалий фаолиятдан ажралмаган анъана ва урф-одатлар ҳукмронлик қилади. М.Вебер *анъанавийлик (традиционализм)* деганда анъанавий кундалик *одатлар бўйича* кўрсатмаларни *ҳақда рад этиб бўлмайдиган хулқ-атвор нормаси сифатида* уларга ишонишни тушуниш лозимлигини таъкидлаган эди¹.

Анъаналар кишилар авлодлари ўртасидаги ворисликнинг хилма-хил боғланиш йўналишлари сифатида, катталар тажрибаси ёшлар томонидан ўзлаштириладиган узатиш механизми сифатида тасаввур этилади.

Ўз хусусиятига кўра изчил бажариладиган ҳаракатларнинг бутун бир занжирини қамраб олувчи рамзий ташқи хулқ-атвор шакли бўлган *маросимларни* аҳамиятига кўра эмас, балки вақт нуқтаи назаридан урф-одат ва анъаналар билан бир қаторга қўйиш мумкин.

Худолар, аждодлар руҳлари ва бошқа ғайритабиий кучлар билан «алоқа» боғлашга ёрдам берадиган ҳаракатлар, белгилар, ишоралар, кўз ва товуш амаллари мажмуи — *диний удуи ва урф-одатлар* ҳам рамзий феъл-атвор шакли сифатида майдонга чиқади.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, ҳозирги замон тарих ва этнография фанларида ибтидоий жамоа афсоналари тўғрисида бидъат, гумроҳлик деган тасаввурларга аллақачонлар барҳам берилган. Бу афсоналар овчилар, балиқчилар, ҳосил йиғиб-терувчилар жамиятларида муайян хулқ-атвор нормаларини асраб турувчи мафкуравий ва норматив тартибга солувчи нормалар сифатида тобора чуқурроқ ўрганилмоқда. Кўпинча улар яхшилик ва ёмонлик намуналари мажмуини ташкил этиб, табиат ва ўзаро бир-бирлари билан муносабатларда риоя этилиши зарур бўлган хатти-ҳаракатлар усулларини кўрсатиб берувчи қўлланма сифатида намоён бўлади.

Урф-одатлар, маросимлар билан бир қаторда афсоналар ҳам асосий ижтимоий-норматив вазифани ва ахборот хизматини

¹ Қаранг: Вебер М. Образ общества. М., 1994, 68-бет.

бажарган. Урф-одатлар ва удумларга сингиб кетган афсоналардан тортиб то шу афсоналарда белгиланиб, мустаҳкамлаб қўйилган образлар, тимсолларга мувофиқ равишда бузғунчиларни жазолашгача кўпдан-кўп усуллар афсоналарнинг мазкур тартибга солиш функцияларини таъминлашга хизмат қилган.

Афсоналар, таъбир жоиз бўлса, фақат нормативгина эмас балки қандайдир даражада мафкура тизими, ҳатто ибтидоий одамнинг фикрлаш усули ҳам бўлган. Афсонавий удумлар, урф-одатлар, ҳаракатлар орқали у табиат ҳодисалари, ижтимоий жараёнларни идрок этган ва ўз онгида мустаҳкамлаган. Инсоният анча кейин афсонавий шуурдан мантиқий онгга ўта борган. Албатта, воқеликни идрок этишнинг афсонавий тизими ҳам ўз тараққиётининг бир қанча босқичига эга. Масалан, ўзлаштирувчи иқтисодиёт даври кишисининг афсонавий онги илк синфий жамият кишилари афсонавий онгидан фарқ қилган – у ўшандаёқ бошқа хил афсоналар тизимига эга бўлган.

Шунингдек, жамоа тажрибасини ёки индивидуал тажрибани фойдали умумлаштиришга хизмат қилган анъаналар ва урф-одатларга риоя этиш одат ва тақлидлар асосида бажарилган. Шу боис ҳар бир одам кўпчилик нимага амал қилган бўлса, шунга амал қилиб кетаверган.

Ўзлаштирувчи жамият одамлари афсоналари табиат ҳақидаги, унда инсоннинг яратувчи ва ҳукмрон сифатидаги ўрни тўғрисидаги билимларидан, Ернинг, инсоннинг пайдо бўлиши ҳақидаги энг жўн, ҳаёлий тасавурларидан иборат бўлиб, улар ижтимоий онгнинг ибтидоий шакллари эди. Бироқ, ҳар қалай, бу афсоналардаги энг муҳим жиҳат – уларнинг норматив қисмидир, у инсониятнинг минглаб йиллик тажрибаларини умумлаштириб, уларни жамиятнинг ҳар бир аъзоси онгига етказиб келган.

Шу муносабат билан Арастуниинг: «Инсон ўз табиатига кўра сиёсий мавжудотдир»¹, деган сўзларини эслаш гоят ўринли. Айни чоғда бу сўзлар замирида инсон ҳуқуқий мавжудот эканлигини ҳам англатувчи маънолар зуҳур топганлигини ёддан чиқармаслик лозим.

Тартиб-ҳоддалар (процедуралар). Анъаналар, урф-одат ва расм-русумларни шакллантиришнинг ўз-ўзидан ташкил толувчи жараёнлари билан бир қаторда ўзлаштирувчи жамият ўз тараққиётининг баъзи босқичларида нормаларни онгли, ижодий ёндашувлар асосида яратган ҳоллар ҳам бўлган. Синфларга бўлинмасдан олдинги жамиятда носиёсий ҳокимият органлари (потестар органлар) мавжуд бўлиб, улар ҳам нормалар ишлаб чиққан. Шартли равишда уларни

¹ Аристотель. Политика. I. 1, 9, 1253 а, 16.

ер, мулк, жиноий нормаларга, шунингдек, қариндошлик муносабатлари, оила-никоҳ, гуруҳлар, гуруҳлараро нормаларга бўлиш мумкин. Бу жамиятда ўзига ҳос «жиноий» «процессуал» нормалар ҳам бўлган. Масалан, бузгунчилик ишларини жамоанинг ўзи кўриб чиқиб, жазони ўзи белгилаган. Бунда нафақат оқсоқоллар ва бошлиқларнинг ўзлари, балки айбдор ёки жабрланганларнинг энг яқин қариндошлари ҳам иштирок этишган.

Албатта, юқоридаги фикрлар ибтидоий жамоада қандайдир судлар бўлганлигини билдирмайди. Ҳар қалай, махсус ташкил этилган ва илоҳида белгиланган қоидалар асосида ишлайдиган чинакам суд органи илк синфий давлатнинг юзага келиш босқичларида пайдо бўлган. У давлатни шаклланган ташкилот сифатида ифодаловчи, давлат кучидан фойдаланиб, белгиланган нормалар, хулқ-атвор қоидаларини бажаришга мажбур қилишга қодир ташкилот сифатида тавсифланадиган давлат таркибига киради.

Санкциялар. Хулқ-атвор қоидаларини ихтиёрий равишда бажариш ўзлаштирувчи жамият учун хос хусусият бўлса-да, бу ерда ҳам қоидабузарлар ва уларга нисбатан то қатл этишгача жазо чоралари мавжуд эди. Санкциялар ўз таркибига эга бўлиб, улар орасида жамоатчилик танбеҳи, жамоадан қувиш, тан жароҳатлари етказиш, ўлим жазоси энг кўп қўлланиладиган жазо чоралари ҳисобланган.

Ўзлаштирувчи жамиятдаги тартибга солиш тизими таркиби шундай эдики, у *ишлаб чиқарувчи иқтисодиётга* асосланган жамиятдагидан тубдан фарқ қиларди. Буни албатта ёдда тутиш керак бўлади. Айни пайтда ўзлаштирувчи ва ишлаб чиқарувчи иқтисодиётларга хос бўлган нормаларда — уларнинг хусусиятлари, хулқ-атвор мезонлари ва қўламлари, бу қоидаларни мажбурий бажаририш имкониятлари жиҳатидан уларда айрим шаклан ворислик мавжудлигини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Бироқ ушбу нуқтаи назарга ҳамма олимлар ҳам қўшилавермайдилар. Улардан баъзиларининг фикрига кўра, давлатчилик тузумигача бўлган жамият хулқ-атвор қоидалари (нормалари)ни на ҳуқуқий ва на ахлоқий нормалар тоифалари қаторига киритиб бўлади. Этнограф А.И.Першин таъбирича, улар «мононорма», яъни ибтидоий жамоанинг ягона, ўзига хос нормалари хусусиятига эга эди. Демак, инсон ҳали табиатнинг бир қисми бўлган ўзлаштирувчи жамиятда мононормалар шу жамият иқтисодиёти ва мафкураси билан чамбарчас, узвий боғлиқ бўлади.

Ишлаб чиқариш фаолиятининг янгича ташкил этилиши, шу асосда жамият бўлинишининг юзага келиши, жамоанинг оддий аъзоларидан юқори турувчи ҳукмрон доираларнинг ажралиб чиқиши

содир бўладиган илк синфий жамият таркибининг шаклланиб бориши, янгича мулк шакллари, шунингдек, қўшимча маҳсулотнинг пайдо бўлиши ва ўзлаштирилиши янги ҳолатдаги тартибга солиш тизимларининг пайдо бўлишига олиб келади. Илк деҳқончилик жамоаларида ибтидоий шаклда вужудга келган *позитив мажбурлов* (экинларни экиш, уларни парваришlash, ҳосилни йиғиштириб олиш, тақсимlash қондалари ва ҳоказолар) илк давлат тартибга солиш тизимининг хусусиятларидан бири бўлиб қолади.

Маълумки, жамият тараққиётининг илк босқичида кун сайин такрорланиб турувчи маҳсулотларни ишлаб чиқариш, тақсимlash, айирбошлаш ҳаракатларини умумий қондалар билан қамраб олиш, ҳар бир одамга нисбатан ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг умумий шартларига бўйсунуши ҳақида ғамхўрлик қилиш эҳтиёжи туғилади.

Шундай қилиб, ўзлаштирувчи жамиятлар мононормалари ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитлар таъсирида кейинчалик ишлаб чиқарувчи жамиятлар ҳуқуқ ва ахлоқ нормаларига ўсиб ўтади. Бу жараён ушбу нормаларга парчаланиш йўли билан ҳам, шунингдек, деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчиликнинг вужудга келиши билан боғлиқ равишда позитив-мажбурий нормаларнинг пайдо бўлиши орқали ҳам амалга ошади. Илк синфий жамиятнинг тартибга солиш тизими олдингиларидан мазмунан ҳам, тартибга солиш усуллари бўйича ҳам, ифода шакллари бўйича ҳам, тартиб-қондалари бўйича ҳам ва ниҳоят, таъминlash воситалари — санкциялар бўйича ҳам фарқ қилувчи янги таркибга эга бўлади. Унда ўзлаштирувчи жамиятлар ижтимоий нормаларидан ўз хусусиятлари билан фарқланувчи янги ва анча қудратли нормалар қатлами юзага келади. *Бошиқача айтмадиган бўлсак — ҳуқуқ пайдо бўлади.*

Мазкур нуқтаи назарни батафсилроқ кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Ишлаб чиқарувчи иқтисодиётнинг қарор топиши жамият ҳаётининг барча соҳалари, шу жумладан тартибга солиш тизимининг ҳам сифат ўзгаришига олиб келади. Ҳуқуқнинг ўз ўтмишдошлари бўлган мононормалардан фарқини кўпlab йўналишлар бўйича, шу жумладан *тартибга солиш мазмуни ва усуллари бўйича* ҳам кузатиш мумкин.

Мазмун-мундарижа ҳақида гап кетганда, аввало, жамиятда янги мафқуранинг туғилиши эътиқодларнинг ўзгаришига олиб келганлигини қайд этиш лозим. Овчининг афсона ва сеҳр-жодуга асосланган дунёқарashi ўрнига Куёшга, деҳқончилик цикллари, қишлоқ хўжалигида мавсумлар алмашинуви билан боғлиқ равишда ўлиб, яна тириладиган Худого топинуши юзага келади. Айнан шунинг учун ҳам

Қадимги Юнонистон афсоналари ўз мазмун ва функциялари бўйича ўзлаштирувчи жамиятлар афсоналаридан жиддий фарқ қилади.

Деҳқоннинг экинни экиб бўлгандан кейин анча вақт мобайнида об-ҳаво шароитлари, сувнинг келиш-келмаслиги ва ҳоказолар билан боғлиқ равишда бекор кутиб қолиш ҳолатлари тартибга солиш тизимининг ўзгаришида муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқариши ва қишлоқ турмушининг ўзига хос бу хусусиятлари тартибга солиш тизимининг ҳуқуқий қисмини шакллантира бошлайди. Унда, бир томондан, қишлоқ ҳўжалик ишларини олиб бориш, улар натижаларини тақсимлаш қондалари акс этса, иккинчи томондан, мазкур ҳуқуқий қисм ҳали кучли дин таъсири остида эди. Бу ҳолат одамлар ўз атрофларида содир бўлаётган табиат ҳодисаларини идрок эта олмаслиги ҳамда қишлоқ ҳўжалик меҳнати шарт-шароитларига қаттиқ боғланиб қолганликларидан келиб чиқарди.

Ҳуқуқ ёрдамида ушбу шарт-шароитларни «бошқариш»га интилиш ишлаб чиқарувчи иқтисодиёт тартибга солиш тизимининг маиший, илоҳий кучларга сиғиниш, маросимий асосини ташкил этади. *Илк ҳўж*, шу тариқа, дастлаб ҳам моддий, ҳам диний мазмунга эга эди.

Ишлаб чиқарувчи ҳўжалик қондалари кейинги босқичда аста-секин тобора яққолроқ синфий мазмун касб эта борди. Шаҳар-давлатларда ижтимоий, иқтисодий тенглик тобора барҳам топа бориб, хусусий мулкчилик, шу жумладан ерга ҳам хусусий эғалик билан бирга эксплуатация пайдо бўлади. Уша давр ҳуқуқи учун характерли янги сифат мазмунига эга бўлган норматив тизим айнан шу янги ижтимоий муносабатларга хизмат қила бошлайди.

*Тартибга солиш усуллари*га татбиқан янги даражага эриша бориб, тақиқлар, ижозатлар ва позитив мажбурловлар ривож топа боради. Бунда позитив мажбурлов тобора кенгроқ қўлам касб этади.

Вақтни ҳисоблаш тизимсиз деҳқончиликни юритиш мумкин эмасди. Шунинг учун тақвим (календарь) пайдо бўлади. Агротақвимларда илк деҳқончилик жамоаси ҳар бир аъзосининг бутун ҳаёти кунма-кун ёзиб чиқиларди. Шу тариқа нимани албатта қилиш кераклиги («керак бўлган»), нималарга руҳсат этилиши («мумкин бўлган»), нималарни қилиш мумкин эмаслиги («ман этилган») ёки жамоа учун бефарқ, яъни киши ўз ихтиёрича ҳаракат қилиши мумкин бўлган нарсаларни кўрсатиб бериш орқали одамлар хатти-ҳаракатларини тартибга солиш усуллари вужудга келади. *Тартибга солишнинг ана шу янги усули ҳўжнинг билдиради. Зотан, бу ҳўжнинг тартибга солувчи куч сифатида шакллани боришнинг бошланғич нўқтаси ҳам эди.*

Бизнинг назаримизда, яна бир муҳим жиҳатга эътиборни жалб этиш жоиз. Юқориди кўриб ўтганимиздек, мажбурий йўл билан таъминланган ҳуқуқ («мумкин бўлган») ва мажбуриятлар («керак бўлган»), таққиқлар ва ижозатлар, позитив мажбурият каби кўплаб мураккаб ўзаро боғлиқликлар илк синфий жамият, шаҳар-давлатлар бутун ижтимоий таркибига чуқур сингиб кетганди. Айни пайтда бу тартибга солиш усуллари одамлар меҳнатини эксплуатация қилишга эмас, балки, энг аввало, умумижтимоий функцияларни бажаришга, меҳнат фаолияти янги турини таъминлашга йўналтирилганидан далолат беради.

Бироқ яқин-яқинларгача ҳуқуқ ва давлат назарияси ҳуқуқнинг келиб чиқишини ўрганишда синфлар, давлат вужудга келган ҳамда давлат томонидан мажбурлаш, синфий зўравонлик имконияти пайдо бўлган жойда ва вақтда ҳуқуқ юзага келади, деган даъвога алоҳида урғу берарди. Айни пайтда ҳуқуқнинг жамият янги ҳолатини қўллаб-қувватловчи тизим сифатидаги *умумижтимоий аҳамияти, қиммати* ёддан чиқарилмаган тақдирда ҳам энг сўнгги ўринга суриб қўйиларди. Давлат мажбурловига жамиятнинг ҳуқуқ пайдо бўлгунгача ўтган босқичи билан ҳуқуқий ташкил топиш даври ўртасидаги чегара сифатида қараларди.

Бундай ёндашув жамият ҳаётида зўравонликнинг роли ҳақидаги, давлатни синфий зўравонлик машинаси деб билиш, ҳуқуққа шу машинанинг бир қуроли, думи, шу зўравонликнинг бир шакли сифатида қарашларга жуда мос келади.

Шу билан бирга, назарий умумлаштирилган янги тарихий маълумотлар ҳуқуқ ташкил топишида жуда муҳим бўлса-да, ҳар қалай, хусусий жиҳатлар билангина чекланиш мумкин эмаслигини кўрсатмоқда. Бу маълумотлар илк синфий ва ибтидоий жамоаларда одамлар хатти-ҳаракатларини тартибга солишнинг сифат жиҳатидан биз ўйлагандан чуқурроқ фарқлари мавжуд эканлигини исботлайди. Айни пайтда улар нафақат тартибга солиш мазмуни ва усуллари билан, балки бошқа белгилари бўйича ҳам фарқ қилади. Чунончи, *яқинда ташкил бўлган* асосий фарқни кўриш мумкин.

Юқориди миллоддан аввалги IV-III минг йилликларда бажарилиши мажбурий бўлган норматив фармойишлар акс этган агротаксимлар пайдо бўлганлигини айтиб ўтгандик. Улар янги таркибий қисм — деҳқончилик жамоасида ишлаб чиқариш фаолиятини тартибга солувчи нормаларни ёзма манбаларда аниқ қайд этиш пайдо бўлганлигидан далолат беради.

Шаҳар-давлатлар тараққиётининг кейинги босқичларида таққиқлар, ижозат ва позитив мажбуриятлар акс этган бошқа ёзма манбалар пайдо бўлади. Уларда диний тасаввурларга боғлиқлик ҳали сақланиб

қолган бўлса-да, тартибга солиш тизими янада тушунарлироқ тўпи «дунёвий» шаклга кира бошлаганди. Айнан шу босқичда қонунлар, кодекслар, қонунлар тўпламлари юзага келади (бизга маълум бўлган дастлабки қонунлар тўплами милoddан аввалги III минг йилликда Шумерда ҳукмронлик қилган подшоҳ Ур-Намму қонунлар тўпламидир), қонунчиликни, суд амалиётини тизимлаш, тартибга солиш пайдо бўлади ва ҳоказо.

Илк синфий жамиятнинг кўпчилик қонунлари фақатгина илк давлат қурилиши идеалларини, подшоҳларнинг ижтимоий мажбуриятларига нисбатан ижтимоий танқиднигина ифода этиб, бу дастлабки сиёсий уюшган жамиятларда ҳақиқатан таркиб топган *амалиётдан* бутунлай йироқ эди. Тарихчилар ўқиб чиққан судловга оид ва бошқа ёзма манбалар шундан далолат беради. Уларда бойлик орттиришни, судхўрликни чеклаш, адолатли нархларни белгилашга интилишни кўриш мумкин. Ушша даврдаги подшоҳларнинг илғор ислохотлари айнан шулардан иборат бўларди.

Прогрессив қонунларнинг пайдо бўлишини, ҳатто ҳуқуқий ривожланишнинг дастлабки босқичларидаёқ эксплуатацияни кучайтиришга қаратилган ҳуқуқий ҳужжатларнинг пайдо бўлиш жараёнларига халқ оммасининг қаршилиги ғов бўлгани билан изоҳлаш мумкин. Булар энг қадимги юридик ҳужжатлар (Хаммурапи қонунлари, Солон ислохотлари, XII жадвал қонунлари)да ўз ифодасини топган. Мазкур ҳолат илк давлатларнинг аксарият ташкилотчилиги ва ҳатто тинчлик-осойишталикни ўрнатувчи фаолияти ҳақида, ходимлар ва бошқарувчиларнинг ўзаро ҳамкорликлари тўғрисида, илк ҳуқуқни функцияларидан бири ҳақиқат ва адолатни, ижтимоий тинч-тотувликни қарор топтиришдан иборат бўлган тартибга солиш тизими сифатида тушунилгани ҳақида тўла асосли хулоса чиқариш имконини беради.

Илк синфий жамиятларда ҳулқ-атвор қоидаларини амалга ошириш ва улар таъсирчанлигини таъминлаш шакллари сифатида *тартиб-қоидалар (процедуралар)* ҳам сифат жиҳатидан янги мазмун-мундарижа кашф этади. Бу ҳолат мазкур жамият нормаларини бажариш устидан ижтимоий назоратнинг янги усулларини шакллантиришда ўз ифодасини топади. Боз устига, авваллари бутун жамият, гуруҳлар, жамоатчилик етакчилари шундай назоратчилар сифатида майдонга чиққан бўлсалар, эндиликда улар вазифасини *махсус тайинланган мансабдор шахслар* (масалан, жамоачидеҳқонларнинг ишга чиқишини ҳисобга олиб борувчилар), махсус ташкил этилган ижтимоий тузилмалар — полиция, армия бажарадиган бўлди. Низоларни ҳал этиш учун махсус давлат органи — суд ташкил этилади. Ундан қонунларнинг бажарилишини

таъминлаш, уларни бузганларни жазолашда ҳам фойдаланилади. У ёки бу битимларни, ишончномаларни ва бошқа амалий ҳужжатларни тасдиқлаш вазифасига кирувчи одамлар пайдо бўлади. Давлат савдо муомаласига, шартномавий муносабатларга тобора кўпроқ аралаша бошлайди. Шу тариқа тартибга солиш тизмининг амалий жиҳати *тобора кўпроқ шаклланган тузилма мазмунини касб эта боради*. Айни пайтда урф-одатлар таъсири ҳам давом этаверади ва улар давлат маҳкамаси, шу жумладан судлар томонидан тан олинган ва ҳимоя қилина бошлаган тақдирда кўпинча *одатий ҳуқуққа* айланади.

Албатта, одатий ҳуқуқ ўзининг алоҳида тартиб-қоида­сига эга бўлади. Бунда ҳали турли удумлар, рамзлар, судлов ишлари сценарийлари мавжуд бўлади. Уларда диний тасаввурлар, ахлоқий асослар ва ҳатто халқ оғзаки ижоди (ғаройиб воқеалар ҳақида ҳикоя-нормалар, мақол-маталлар) жуда аниқ кўзга ташланади. Бироқ илк синфий жамиятларнинг ҳақиқий синфий жамиятга ўсиб ўтиши (Осиё типигаги давлатлар, кулдорлик давлатлари, Европа типигаги феодал давлатларнинг вужудга келиши) билан *одатий ҳуқуқ* борган сари ўз ўрнини *прецедент ҳуқуқи*га бўшатиб бера бошлайди. Айни пайтда ҳуқуқий прецедент ҳам маҳаллий хусусиятларни, маълум бир ишнинг ўзига хос жиҳатларини, ижтимоий аниқ ҳолатни ҳисобга олади. Фақат *статус* (қонуний) ҳуқуқ аста-секин одатий ҳуқуқ ва прецедент ҳуқуқини сиқиб чиқара бориб, этник-маданий тартиб-қоидалардан тобора узоқлаша боради.

Санкциялар ҳам олдинги босқичда қўлланганларидан жиддий фарқ қилади. Илк синфий жамиятда улар юзага келган ижтимоий ва мулкий тенгсизликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шу муносабат билан ижтимоий ҳукмрон доиралар хусусий мулкни ҳимоя қилувчи *санкциялар* қатъийлашади. Шахс мақоми (озод одам, қул, аёл, бола)га қараб унга қарши қилинган жиноят учун турли жазо чоралари жорий этилади. Яъни имтиёзлар қонунийлаштирилади. Жумладан, Библиянинг христианлик пайдо бўлмасдан олдин яратилган биринчи ва катта қисми Қадимги Аҳд («Таврот» ва «Забур»)да шундай жумлаларни ўқиш мумкин: «Кимки одамни урса, бундан у одам ўлса – илло ўлимга мустаҳиқ этилсин... Агар кимки ўз қулини ёки чўрисини таёқ билан калтакласа ва улар унинг калтаги остида ўлса, бундай ҳолда у жазоланиши керак...»¹.

Илк ҳуқуққа оид санкциялар, улар мулкий жазога, пул жаримаси, тан жароҳатлари етказишга, ўлим жазосига дахлдор бўлишидан қатъи назар, қатъий белгилаб қўйиладиган бўлади.

¹ Ветхий завет. Исход. 21.12.20.

Хулқ-атвор қоидалари (нормалар) тобора кўпроқ “агар – унда – акс ҳолда” қабилдаги аниқ мантиқий таркибга эга бўла боради. Шу тариқа санкциялар диний унсурлардан халос бўла боради. Бунда «акс ҳолда» (жазо чоралари) коҳинлар ёки ибодатга хизмат қилувчи бошқа руҳонийлар томонидан эмас, балки давлат, унинг махсус маҳкамаси томонидан амалга оширилиши мумкин бўлади. Шарт-шароитлар («агар»)ни, қонданнинг ўзи («унда»)ни ва оқибат («акс ҳолда»)ни бир қоида (норма)га боғланса – бу тартибга солиш тизими жиддий ривожининг, ҳуқуқнинг вужудга келишининг аломати ҳисобланади.

Юқорида зикр этилганлардан шундай хулоса қилиш мумкин: ҳуқуқнинг мазмуни, таъсир усуллари, ифода шакллари, тартиб-қоидалар, таъминлаш усуллари каби хусусиятлари, шунингдек, ҳуқуқ нормалари ҳақида ахборотлар бериш тизими жами биргаликда олингандагина ушбу тартибга солувчи билан ўзлаштирувчи жамият ижтимоий нормалари ўртасидаги, айни чоғда ҳуқуқ билан жамиятда амал қилаётган бошқа (ахлоқий, гуруҳий ва ҳоказо) тартибга солувчилар ўртасидаги фарқни аниқлаш имконини беради.

Шундай қилиб, ҳуқуқ ишлаб чиқарувчи хўжалик, жамоачи-деҳқонлар ва хунармандлар эркин меҳнатини тартибга солувчи норматив усул сифатида илк синфий жамиятнинг тикланиш босқичида вужудга келади.

Умуман, *ҳуқуқнинг ривожланишида уч асосий босқични* кўрсатиш мумкин. *Биринчи, дунёга келиш босқичи* – фақат иқтисодиётнинг ишлаб чиқарувчи шакллари вужудга кела бошлайди. *Иккинчи босқич* тартибга солиш тизими ушбу қатламнинг муайян қоидалари (нормалари) тизими шаклига ўтиши билан тавсифланади. Ушбу босқич ишлаб чиқарувчи иқтисодиётнинг турли шакллари тўла галабага эришган барча жамиятларга дахлдордир. *Учинчи босқич* бир қатор илк давлатчилик тузилмаларида ёзма ҳуқуқ кодекслари яратилиши билан боғлиқ.

ЖАМИЯТ ИЖТИМОИЙ НОРМАЛАРИНИНГ ТИЗИМИ: ТУШУНЧАСИ, ТУРЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Авваламбор, шуни алоҳида қайд этиш жоизки, «Ижтимоий нормалар ҳар хил (ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний ва бошқа) турлари ривожланганлиги, мустақиллиги ва бир-биридан табақалаштирилганлиги шароитида уларнинг биргаликда мавжуд бўлиши ва амал қилишини мувофиқлаштиришнинг айнан ҳуқуқий принципи ушбу хилма-хил ижтимоий нормаларни (ва тартибга солув-

чиларни) муайян тизимда бирлаштиришга қодирдир»¹. Модомики шундай экан, норматив тартибга солиш тизимида ҳуқуқнинг ўрни ва ролини аниқлаш муаммосини ўрганмай, турли норматив тартибга солувчилар бутун тизимининг ўзаро алоқаларини таҳлил этмай туриб, ҳуқуқ назарияси билан боғлиқ масалаларни тадқиқ қилиб бўлмайди. Зеро, мазкур норматив тартибга солувчилар ижтимоий муносабатларни барқарорлаштиришни, жамиятни ташкил этишнинг зарур даражасини, давлат ва нодавлат ташкилотларининг аниқ ва самарали ишлашини таъмин этади.

Ижтимоий нормалар тизими норматив тартибга солиш тизимининг бир қисмигина эканлигини қайд этиш лозим. Чунки жамиятда икки турдаги нормалар (хулқ-атвор қоидалари) – *ижтимоий-техник ва соф ижтимоий нормалар* амал қилади. Бинобарин, одамнинг табиат, техника билан муносабатларидаги ёхуд ижтимоий муносабатлар соҳасидаги хатти-ҳаракатларини тартибга солиш учун нормалардан фойдаланилади.

Норматив тартибга солиш тизими, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, нормаларнинг анча кенг доирасини қамраб олади. Шунинг учун ҳам бу тизимни *жамиятда одамлар хатти-ҳаракатларини, бирлашмалар, жамомлар доирасида улар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи ижтимоий нормалар ҳамда уларнинг табиат билан ўзаро муносабатларини қатъий белгилувчи ижтимоий-техник нормалар мажмуи дейиш мумкин.*

Ҳуқуқшунослар аввало ўзлари учун профессионал манфаат касб этувчи ҳуқуқий нормалар билан иш олиб борадилар. Айни пайтда улар бу нормаларни бошқа ижтимоий тартибга солувчи омиллар билан доимий равишда қиёслаб борадилар. Аслида бу омилларнинг ҳаммаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир.

Жамиятда амал қиладиган барча нормалар юридик фанда икки катта гуруҳ – *ижтимоий ва техник* гуруҳларга бўлинади. Бунда мазкур бўлиниш тартибга солиш предметига асосланади. Агар ижтимоий нормалар кишилар ва улар ўртасидаги муносабатларни тартибга соладиган бўлса, техник нормалар одамлар билан ташқи дунё, табиат, техника ўртасидаги муносабатларда шу вазифани бажаради. Шу жиҳатдан техник нормалар «инсон ва машина», «инсон ва меҳнат куроли», «инсон ва ишлаб чиқариш» типидagi, яъни инсон билан уни ўраб турувчи жонсиз предметлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади дейиш мумкин.

Техник нормалар «табиий ва сунъий объектлар билан муносабатда бўлишнинг энг оқилона усуллари ва воситаларини, шу

¹ Проблемы общей теории права и государства. М.: НОРМА, 2002, 186-бет.

жумладан, технологик операцияларнинг изчиллиги ва мазмуни»ни белгилаб беради¹.

Ижтимоий нормалар – одамлар хулқ-атворининг умумэтироф этилган ёки кенг тарқалган намунаси, кўрсаткичи, қоидалари, улар ўзаро алоқаларини тартибга солиш воситасидир. Шуни ҳам алоҳида қайд этиш керакки, «Ижтимоий нормалар ҳар хил (ҳуқуқий, этик, эстетик, диний ва бошқа) турларининг ўзаро алоқаси ҳамда ўзаро таъсири жараёнида уларнинг ҳар бири ўзига хослигини сақлаб қолиб, алоҳида турдаги тартибга солувчи сифатида амал қилади. Ижтимоий тартибга солувчилар *умумий белгилар* билан биргаликда ижтимоий норма бир турининг бошқасидан принципаал фарқини акс эттирувчи *ўзига хос хусусиятга* ҳам эга. Бундай ўзига хосликларсиз ижтимоий нормаларнинг ҳар хил турлари ва тартибга солувчи усуллари тўғрисида умуман сўз юритиш мумкин эмас»².

Ижтимоий нормалар *белгилаш ва таъминлаш усуллари*га кўра ҳуқуқ нормалари – ахлоқ нормалари, урф-одат нормалари, корпоратив нормалар (жамоат бирлашмалари – жамоат ташкилотлари нормалари) бўйича таснифланади. *Тартибга солинувчи муносабатлар соҳалари мазмуни* бўйича – сиёсий, ташкилий, этик, эстетик ва бошқа нормалар амал қилади.

Ижтимоий нормаларни таснифлашнинг бошқа мезонлари ҳам мавжуд:

– *ташқи толиш усули бўйича* – табиий ва онгли нормалар;

– *мустаҳкамлаш ва ифода усули бўйича* – оғзаки ёки ёзма шакллар мужассамланган нормалар.

Ижтимоий нормалар шаклларига бағишланган кўплаб асарлар яратилган ва илмий тадқиқот ишлари олиб борилган. Булар мазкур муаммонинг ғоят долзарблиги ва муҳим аҳамиятга эгалигидан далолат беради. Қолаверса, булар инсоният ижтимоий такомилга илм-маърифат орқали эришиши мумкинлигини кўрсатади.

Абу Наср Форобий фикрича, инсоният жамияти турли халқлардан ташкил топган бўлиб, улар бир-бирларидан тиллари, урф-одатлари, малакалари, хусусиятлари билан фарқ қилади³. Айни чоғда анъана, урф-одат, удумлар ҳам келиб чиқиш жиҳатидан турли шакллари, аммо уларнинг моҳияти битта: бирон-бир тартиб, қоида ёки қарашларни асраб-авайлаш ва авлоддан-авлодга етказиш шакллари. Абу Райҳон Беруний урф-одатларни тадқиқ этар экан, уларнинг ижтимоий аҳамиятини очиб беради. Ўзаро алоқа ва

¹ Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М., 1982, 19-бет.

² Нерсисянц В.С. Ҳуқуқ фалсафаси / Масъул муҳаррир А.Х.Саидов / Т., «Адолат» нашриёти, 2003, 93-94-бетлар.

³ Форобий. Ас-сиёсат ал-мадания. Ҳайдаробод, 1927.

алоқанинг узилиши – халқлар ўртасидаги қарама-қарши муносабатлардир. Ўзаро бир-бирини тушуниш учун алоқа боғлаш йўлини танлаган маъқул, зеро, «ўзаро алоқалар вақтида равшан кўринувчи нарсалар ажралган ҳолатда махфий бўлиб қолади» (З.С.64). Бериуний таъбирича, тарқоқлик ва алоқалар узилишининг сабаби учта: 1) тил; 2) дин; 3) урф-одатлар, таомиллар¹ (I.C.64-66). Шундай бўлиши табиий ҳамдир. Чунки ижтимоий норма оддий мавҳум хулқ-атвор қондаси эмас. У ҳаётда, амалиётда ҳақиқатан қарор топган нормаларни ҳам билдиради. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий норма фақат «зарур қондалар»нигина эмас, балки айти пайтда – агар бунда *умуман норма муайян натижи, хулқ-атворга эга бўлишга йўналтирилган позитив, ижтимоий фойдали муамала мезони* эканлигини ҳисобга оладиган бўлсак – «амалда бори»ни ҳам ифодалайди. Шунинг учун ҳам «нормага мос келадиган хулқ-атвор ундан оғиш – паталогик ҳолатларга нисбатан кўпроқ учраши»² тасодифий ҳол эмас.

Шу муносабат билан ижтимоий нормалар ҳар қандай муносабатларни эмас, балки *энг типик, энг аммалашган муносабатларни* тартибга солиб боришини қайд этиш жоиз. Тасодифий алоқалар, ҳатти-ҳаракатлар, ваз-баҳоналар нормада акс эта олмайди. Норма – ҳамиша ички хоҳиш-майллارга ҳам, ташқи детерминт (аниқловчи)ларга ҳам асосланувчи андозадир.

Чунончи, республикамизда адолатли, демократик жамиятни шакллантириш жараёнлари барча ижтимоий нормалар, айниқса, ҳуқуқий, маънавий (ахлоқий), сиёсий нормаларга изчил риоя этилишини талаб қилади. Улардан, яъни халқимизнинг асрлар мобайнида шаклланган ҳаётини асосларидан чекинмиш охир-оқибатда шўролар ҳокимиятининг ҳалокатига сабаб бўлди. Маълумки, шўролар ҳукмронлиги халқимиз ўзининг асрлар мобайнида амал қилиб келган маънавий устуворликлар ва ахлоқий қондаларни бутунлай итқитиб ташлаганди. Ҳолбуки, уларни ўрганиш керак эди, уларга амал қилиш лозим эди. И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар ясашга уринишлар ғоят нохуш, ҳатто фожиали натижаларга олиб келади. Инқилобни Ғарб олимлари ҳам «ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли» деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди...»³.

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Классическая наука Средней Азии и Современная мировая цивилизация. Т., Изд-во «Фан», 2000. 362-363-бетлар.

² Кудряцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М., 1982. 19-бет.

³ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. Т., «Ўзбекистон». 1996, 8-бет.

Урф-одатлар ва анъаналар – барқарорлик шакллари бўлса-да, улар айна пайтда ўзгарувчан ҳамдир. Урф-одатлар ва анъаналар ҳаётдан орқада қолиши мумкин. Ақл-идрок уларни таҳлил ва тадқиқ этади, умумлаштиради, хулосалар чиқаради ва энг яхшисини танлайди. Бироқ Абу Али ибн Сино қайд этганидек, баъзан «ақл-идрок одат бўйича ҳам қабул қилиши мумкин» (1.С.268). Лекин барибир илғор урф-одатлар, анъаналар ва маросимлар тантана қилади¹.

Айтайлик, ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида мустақил Ўзбекистон Республикаси тубдан янгиланиш даврини бошдан кечирди. Истиқлол қўлга киритилгандан буён ўтган кунлар бундай паллада анъана, урф-одат ва қадриятларга таяниб иш тутиш, улардан янги ўзгаришларга монанд ҳолда оқилона фойдаланиш янги тафаккур, янги изланишлар меваси – ислохотларнинг изчил ва собитқадамлик билан амалга ошишига, жамият барқарорлигига хизмат қилиши мумкинлигини рўй-рост кўрсатди.

Бунда ўзаро чамбарчас боғланган икки энг қудратли ва таъсирчан ижтимоий тартибга солувчи омил сифатида ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларнинг муҳим аҳамият касб этганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бироқ ҳуқуқ ва ахлоқ, шу билан бирга барча ижтимоий нормалар ҳам, фақат умумий хусусиятларгагина эга бўлиб қолмайди, балки уларнинг бир-биридан ўзаро жиддий фарқлари ҳам мавжуд бўлади.

Ҳуқуқ ва ахлоқ ўзаро қандай нисбатларга эга? Ҳуқуқ ва ахлоқ тушунчалари нималарни билдиради, ҳуқ-атворнинг алоҳида нормалари сифатида уларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Шу муносабат билан, авваламбор, *ҳуқуқ нормаси деганда, давлат томонидан ўрнатилган ёки тасдиқланган ҳамда унинг томонидан муҳофаза этиладиган умуммажбурий расман белгилан қўйилган ҳуқ-атвор қондалари тушунилишини эслайлик.*

Ахлоқ, одоб – адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик, мақтов ва иснод, жамият томонидан рақбатлантирилмайдиган ва ҳораланадиган хатти-ҳаракатлар, орномус, виждон, бурч, қадр-қиммат ва ҳоказо категориялар кўринишида ижтимоий ҳаёт шароитларининг бевосита таъсир сифатида одамлар онгида пайдо бўладиган қарашлар, тасаввурлар ва қондалардир.

Бунинг устига юқорида келтирилган таъриф ахлоқнинг фақат энг умумий белгиларинигина ифодалайди. Ҳақиқатда эса ахлоқ

¹ Батафсил қаранг: Классическая наука Средней Азии и Современная мировая цивилизация. Т., Изд-во «Фан», 2000, 363-бет.

таркиби биз ўйлагандан анча бойроқ бўлиб, у руҳий ҳолатлар — эҳтирослар, ички кечинмаларни ҳам ўз ичига олади. Уларни кўриб чиқиш фаннинг бошқа соҳаларига дахлдор бўлиб, бизнинг вазирамизга кирмайди.

Шу боис гапни ахлоқ бир одамнинг иккинчи бир одамни баҳолаш қобилиятинигина эмас, балки ўзини ўзи ҳам баҳолай олиши, яъни у ўзини шахс сифатида ҳис этиб, ўз шаънини ҳам қадрлай билиши кераклигидан бошлашни афзал кўрдик. Шу ўринда И.Кантнинг куйидаги сўзларини ёдга олиш мақсадга мувофиқ: «...Кимки ўзини чувалчанга айлангириб қўйган бўлса, кейин оёқ остига олиб тепишаётганидан шикоят қилмаслиги керак»¹. Р.Иеринг ҳақли равишда қайд этганидек, беор қонунсизликка қаршилиқ кўрсатиш «қонуний ҳуқуқдор одамнинг ўз-ўзига нисбатан мажбуриятидир»².

Ҳуқуқ билан ахлоқ ўртасидаги ўзаро нисбат анча мураккабдир. Бу нисбат *тўрт таркибий қисмдан: бирлик, фарқланиш, ўзаро боғлиқлик ва зиддиятдан иборат* эканлигига эътибор қаратайлик. Куйида уларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг бирлиги куйидагиларда ўз ифодасини топади:

— *бирликчидан*, улар биргаликда норматив тартибга солиш тизимини ташкил этувчи ижтимоий нормалардан иборатдир;

— *иккинчи*дан, фалсафий нуқтаи назардан ҳуқуқ ва ахлоқ — иқтисодий, маданий ва бошқа омиллар ҳамда сабабиятлар билан бир хил даражада боғлиқ бўлган устқурма категориялар бўлиб, бу ҳолат уларни ижтимоий бир турга мансуб қилиб қўяди;

— *учинчидан*, бутун халқ манфаатларини ифода этувчи амалдаги чинакам халқ ҳокимияти, демократизм, давлатчилик уларнинг ягона сиёсий пойдеворидир;

— *тўртинчидан*, ҳуқуқ ва ахлоқ мавжуд ижтимоий муносабатлардан иборат бирдан-бир бошқариш объектига эга ҳамда уларнинг ҳар иккаласи ҳам бир хил одамлар ва жамоаларга йўналтирилган;

— *бешинчидан*, ҳуқуқ ва ахлоқ норматив ҳодисалар сифатида одамларнинг зарур ва мумкин бўлган хатти-ҳаракатлари чегараларини белгилайди; шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларни уйғунлаштириш воситаси бўлиб хизмат қилади;

¹ Кант И. Методика нравов в 2-х частях // Соч. 6-ти т. 4-том. М., 1995, 376-бет.

² Иеринг Р. Борьба за право. М., 1991, с. 16.

– *олтинчидан*, инсон фаолиятини тартибга солувчи омил сифатида улар киши иродасининг эркинлиги, хатти-ҳаракатларини танлаш имкониятларига асосланади;

– *еттинчидан*, ҳуқуқ ва ахлоқ охир-оқибатда бир хил вазифа – ижтимоий ҳаётни тартибга солиш ва такомиллаштириш, унга ташкилий асосларни киритиш, адолат ва инсонпарварлик тамойилларини қарор топтириш вазифаларини кўзда тутади;

– *саккизинчидан*, ҳуқуқ ҳам, ахлоқ ҳам чуқур асосга эга бўлган тарихий қадриятлар, жамият тараққиётининг ижтимоий ва маданий кўрсаткичлари сифатида майдонга чиқади. Ҳуқуқнинг мақсади – «одамларнинг биргаликдаги ҳаётини тўқнашувлар, ўзаро курашлар, кескинликлар, баҳс-мунозаралар ва ҳоказоларга имкони борича камроқ руҳий қувват сарфланадиган тарзда ташкил этишдир»¹.

Айни пайтда биз кўриб чиққан умумий хусусиятлар билан бир қаторда ҳуқуқ ва ахлоқ жиддий фарқларга ҳам эга. Бунда ана шу фарқлар юридик фан учун кўпроқ аҳамиятга моликдир. Худди шунинг учун ҳам ҳуқуқ ва ахлоқнинг аломатлари ғоят синчковлик билан таҳлил этишни талаб қилади.

Бинобарин, *ҳуқуқ ва ахлоқнинг бир-бирдан фарқланувчи хусусиятларини* кўриб чиқишимизга тўғри келади.

1. Ҳуқуқ ва ахлоқ бир-бирдан, энг аввало, белгиланиш, шаклланиш усуллари ва манбалари бўйича фарқ қилади. Ҳуқуқий нормалар давлат томонидан ва фақатгина давлат томонидан ёхуд унинг розилиги билан айрим жамоат ташкилотлари томонидан яратилади ёки тасдиқланади. Давлат томонидан улар бекор қилинади, тўлдирилади ва ўзгартирилади.

Шу маънода давлат ҳуқуқнинг сиёсий ижодкори ҳисобланади, ҳуқуқий ижодкорлик истисносиз фақат давлатгагина бериладиган имтиёздир.

Шунинг учун *ҳуқуқ халқнинг оддий иродасини эмас, балки унинг давлати иродасини ифодалайди* ва бинобарин, оддий тартибга солувчи сифатида эмас, балки ижтимоий муносабатларнинг *махсус давлат тартибга солувчиси* сифатида майдонга чиқади.

Ахлоқ бошқача тарзда таркиб топади. Унинг нормалари бевосита давлат томонидан эмас, бутун жамият томонидан яратилади. Бу нормалар доимий равишда одамлар амалий фаолияти, уларнинг ўзаро алоқалари жараёнида пайдо бўлиб, ривожланиб боради. Янги ахлоқий қадриятлар ўз андазасига эга бўлиши мумкин бўлса-да, ҳамиша ҳам намуна, ўрнак бўлавермайди. Чунки эски салбий

¹ Ильин И. Порядок или беспредел. М, 1917, с. 24.

ҳодисаларга барҳам бериб улгурмай, янгиларининг пайдо бўлиши шундан далолат беради.

Ахлоқ нормаси мавжуд бўлиш, яшаб қолиш ҳуқуқини қўлга киритиши учун расмий ҳокимият¹ розилигининг ҳожати йўқ; жамият, синф, ижтимоий гуруҳ, жамоанинг, яъни унга риоя этишни мўлжаллаганлар эътирофининг ўзи кифоя. Ахлоқий ўнгитлар ижобий қонунчилик қуроли бўла олмайди.

Бу ҳолат давлат ахлоқнинг шаклланишига ҳеч қандай таъсир ўтказмас экан-да, деган маънони англатмайди. Давлат ҳуқуқ орқали, сиёсат, мафкура, матбуот, бутун ижтимоий муносабатлар тизими орқали шундай таъсирни ўтказди. Бироқ давлат ахлоқ нормаларини тўғридан-тўғри ўзи ўзгартира олмайди.

Яна бир хусусият ҳақида тўхталамиз. Ҳар қандай давлатда шу давлат томонидан вужудга келтирилган ягона ҳуқуқ амал қилади. Айни пайтда ахлоқ ҳатто бир давлатнинг ўзида ҳам ягона ва бир хил бўлмайди. У синфий, миллий, диний, касбий ва инсон турмушининг бошқа жиҳатларига боғлиқдир. Бу ҳол ҳуқуқнинг давлат билан келиб чиқиши бўйича алоқасини ҳамда ахлоқда бундай алоқадорликнинг йўқлигини яна бир бор исботлайди.

2. Ҳуқуқ ва ахлоқ уларни таъминлаш усуллари бўйича бир-биридан фарқ қилади. Ҳуқуқ давлат томонидан яратилиб, жорий этилар экан, унинг томонидан таъминланади, муҳофаза этилади ва ҳимоя қилинади. Аслида бунда «давлат қонун йўли билан мустақкамланган муайян ҳуқуқ-тартиботни ўрнатувчи ва ҳимоя қилувчи умумий, яъни оммавий ҳокимиятнинг ҳуқуқий шакли сифатида» намоён бўлади¹. Шунинг учун ҳам ҳуқуқнинг ортида ҳуқуқий нормаларга риоя этилишини кузатиб, уни бузувчиларни жазоловчи мажбурлов маҳкамаси туради. Зеро, ҳуқуқ илтимос ҳам, маслаҳат ҳам, хоҳиш ҳам эмас, балки бутун жамият аъзоларига қаратилган ҳамда айнан уларнинг манфаатлари йўлида мажбурлов имконияти билан мустақкамланган ҳокимият талаби, амри, кўрсатмасидир. Шу маънода ҳуқуқий нормалар умуммажбурий моҳиятга эга.

Шу тариқа ҳуқуқда мажбурлов ҳолати мавжуддир. Бусиз у кишилар ҳаётининг таъсирчан тартибга солувчиси, ҳокимият қуроли бўла олмас эди. Бу – албатта, ҳуқуқ «жазо шамшири» бўлиши керак, деган маънони англатмайди. Мажбурлов таҳдиди – қонун билан зиддиятга борилганда қўллаш учун мўлжалланган имконият.

Жамоатчилик фикри кучига таянувчи ахлоқ, мажбурий таҳдиддан фарқли ўлароқ, бутунлай бошқа тарзда амал қилади. Ахлоқ

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: *Нерсеянц В.С.* Общая теория права и государства. М.: НОРМА, 2001, с. 77-78.

қоидаларини бузиш расмий ҳоқимиятнинг аралашини, юридик жазоларни қўллашни тақозо этмайди. Ахлоқий жиҳатдан одам аблаҳ бўлиши мумкин, бироқ бирон-бир ҳуқуқбузарлик хатти-ҳаракатини содир этмаган бўлса, у суд (юридик) жавобгарлигига тортилмайди. Шундай ҳолатларда бундай шахсларга нисбатан қандай таъсир кўрсатишни жамиятнинг ўзи ҳал қилади. Шунини ҳам унутмаслик жоизки, бундай таъсир чораси баъзан ҳуқуқдан ҳам қаттиқроқ ва таъсирчанроқ бўлиши мумкин.

3. Ҳуқуқ ва ахлоқ ифода, қайд этиш шаклига кўра фарқ қилади. Агар ҳуқуқий нормалар давлат ёки жамоат ташкилотининг махсус юридик ҳужжатлари (қонунлар, фармонлар, қарорлар)да мустаҳкамланиб, умуман кенг қўламли ва кенг тармоқли қонунчиликни ташкил этувчи тегишли кодекслар, тўпламлар, низомларда гуруҳларга ажратилиб, тартибга солинса, ахлоқий нормалар бундай аниқ ифодага эга бўлмайди, қолаверса, қайд ҳам этилмайди, тайёрланмайди ҳам. Бунинг устига улар ижтимоий ҳаёт иштирокчилари бўлган одамлар онгида пайдо бўлади ва яшайверади. Уларнинг пайдо бўлиши асло қонун чиқарувчилар ёки бошқа ҳуқуқ ижод қилувчи шахслар иродасига боғлиқ бўлмайди.

Ахлоқий нормалар ва қоидалар жамият турли қатламлари ва гуруҳларида муайян ижтимоий шарт-шароитлар таъсирида вужудга келар экан, кейинчалик кенг тарқалади ҳамда барқарор ҳуқ-атвор қоидалари ва далилларига айланади. Бунда бирон-бир ахлоқий норманинг пайдо бўлиш вақтини ҳам, сабабини ҳам, тартибини ҳам, унинг амал қилиш муддатини ҳам аниқ кўрсатиш мумкин эмас.

Шунини ҳам ёддан чиқармаслик керакки, ахлоқий нормалар фақат битилмаган ўғитлар ва талаблардангина иборат оғиздан-оғизга ўтиб юривчи пандномалар эмас. Уларнинг кўпчилиги турли жамоат ташкилотларининг хилма-хил дастурий ҳужжатлари ва низомларида адабий ва диний ёдгорликларда, тарихий йилномаларда ўз ифодасини топган. Боз устига, қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар моддалари ва бандларига кирган ахлоқ нормалари ҳам оз эмас.

4. Ахлоқ ва ҳуқуқ қилишлар оғиша таъсир этиш хусусияти ва усулларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Агар ҳуқуқ субъектлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни уларнинг юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлари — ҳаққонийлик ва ноҳақлик, қонунийлик ва гайриқонунийлик, жазоланиш ва жазоланмаслик нуқтаи назаридан тартибга соладиган бўлса, ахлоқ инсон қилмишларига эзгулик ва ёвузлик, мақтов ва қоралаш, ҳалоллик ва нопоқлик, олижаноблик ва пасткашлик, виждон, ор-номус, бурч нуқтаи назаридан ёндашади.

Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, уларнинг баҳолаш категориялари, ижтимоий мезонлари турличадир. Шу жиҳатдан ҳуқуқ нормалари тақиқланадиган ва рухсат этиладиган хатти-ҳаракатларнинг етарли даражадаги аниқ манзарасини ифода этади. Айни чоғда муайян қондани бузганлик учун жазо чораларини белгилаб, хулқ-атворларнинг зарур турини аниқ кўрсатиб беради. Ахлоқ нормалари эса олдиндан белгиладиган жавобгарлик мезонларига эга эмас ва уларни кўзда тутмайди ҳам.

5. Ҳуқуқ ва ахлоқ уларни бузганлик учун жавобгарлик моҳияти ва тартиби бўйича бир-биридан фарқ қилади. Ҳуқуқбузарлик ҳаракатлари оддий жавобгарликни келтириб чиқарибгина қолмай, балки махсус-юримдик жавобгарликни ҳам юзага келтиради. Айни пайтда жазо тайинлаш тартиби қонун билан қатъий чегаралаб қўйилган. Демак, одамга давлат номидан жазо тайинланади.

Ахлоқ қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик мутлақо бошқа оқибатларга олиб келади. Бу ерда аниқ бир жазо чораси кўзда тутилмайди. Бериладиган жазо қоидабузарни ахлоқий қоралаш, унга танбеҳ бериш, жамоатчилик таъсири чораларини қўллашда ифодаланади. Масалан, ҳайфсан, танбеҳ бериш, ташкилот сафидан чиқариб юбориш, алоқани бутунлай узиш каби чоралар қўлланиши мумкин.

Бунда давлат олдида жавобгарлик эмас, балки жамият, жамоа, оила, қолаверса, бошқа бир одам олдида масъулият юзага келади.

6. Ҳуқуқ ва ахлоқ инсон хулқ-атвориغا нисбатан қўйиладиган талаблар даражаси бўйича ҳам бир-биридан фарқ қилади. Гарчи айрим қилмишлар учун юридик қонунлар анча жиддий жазо чораларини кўзда тутишини билсак-да, шахс олдида *кўлаб* талабларни кўювчи ахлоқнинг таъсир даражаси албатта бир мунча юқори туради. Чунончи, ахлоқ нопоклик, ёлғончилик, тухмат, алдовнинг ҳар қандай кўринишини кескин қоралайди, ҳуқуқ эса фақат уларнинг энг хавфли кўринишларининггина олдини олади.

Кўриниб турибдики, ахлоқ жамоатчиликка қарши қаратилган ҳаракатларнинг ҳеч қандай турига тоқат қилолмайди, ҳуқуқ эса бундай ҳаракатларнинг энг ёвуз кўринишларининггина жазолайди. Шунини алоҳида уқиб олиш керакки, биз бундай ёндашув билан ҳуқуқни ахлоқий тушуниш лозим деган фикрни илгари сурмоқчи эмасмиз. Биз бундай қарашларни мутлақо оқламаймиз. Зеро, ҳуқуқ ва ахлоқ ўзига хос, мустақил мазмун-моҳиятга эга тушунчалардир. В.С.Нерсисянц таъбирича: «Ҳуқуқни ахлоқий тушуниш фақат ҳуқуқнинг эмас, балки ахлоқнинг ҳам моҳиятини муқаррар бузади, чунки ҳуқуқнинг ахлоқийлаштирилиши, ҳеч шубҳасиз, ахлоқнинг юридиклаштирилиши билан бирга кечади. У ҳолатда ҳам, бу ҳолатда

ҳам ҳуқуқ ва ахлоқнинг мазмуни ва моҳияти ихтиёрий равишда белгиланади»¹. Бироқ, маънавий жиҳатдан олиб қараганда, ҳуқуқнинг ахлоқан тўғри, рисоладагидек бўлиши, яъни «ахлоқий қонун (ахлоқий позитив ҳуқуқ)нинг ва ахлоқий давлатнинг ахлоқан асосланиши»² мантиқлидир.

Инсон ҳуқ-атвориға нисбатан қўйиладиган талаблар даражаси бўйича ҳуқуқ ва ахлоқнинг яна бир фарқ қиладиган жиҳати шундаки, ахлоқийлик одамлар қилмишларини виждон категориясига таққослайди, уларни фақат қонун кўрсатмаларига эмас, балки бурч даъватига ҳам қулоқ тутишга чақиради. Ҳуқуқ инсонни ҳамиша ва ҳамма нарсада охиригача ҳалол-пок, виждонли, ҳақиқатгўй, адолатли, меҳрибон, олижаноб бўлиш, қаҳрамонликлар кўрсатишга мажбур қилолмайди. Қонун йўли билан кўрсатма бериш орқали бунга эришиб бўлмайди. Ахлоқ эса бунга даъват этади. Шунинг учун ҳам ахлоқ одамларни ўрта миёналикка эмас, балки юксакликлар сари – чинакам бахт-саодат ва истиқбол сари чорлайди.

7. Ҳуқуқ ва ахлоқ амал қилиши соҳалари бўйича фарқ қиладди. Ахлоқий макон ҳуқуқий макондан анча кенгдир. Маълумки, ҳуқуқ ижтимоий ҳаётнинг кўп қирраларини четда қолдириб, унинг энг муҳим соҳаларинигина тартибга солиб боради. Бунда одамлар ўзаро алоқаларининг муҳаббат, дўстлик, ўзаро ёрдам, дил-фаросат, мода, раҳм-шафқат каби жиҳатлари ҳуқуқ доирасидан четда қолади.

Кишилар ўртасидаги муносабатларнинг бу соҳаларига ҳуқуқнинг кириб бориши, биринчидан, уларни ташқаридан назорат қилиб бўлмаслиги билан, иккинчидан, давлат манфаатлари нуқтаи назаридан бундай қилишнинг маъноси йўқлиги билан, учинчидан эса, бу лоақал демократия ва инсонпарварликка зид бўлгани учун ҳам мустасно этилади. Бу ерда ахлоқ, одоб ва бошқа ижтимоий нормалар, анъаналар амал қиладди.

Ҳуқуқдан фарқли ўлароқ, ахлоқ кишилик жамиятининг туб-тубигача, барча қавакчаларию уячаларигача кириб боради. Шунинг учун ахлоқ берган баҳо инсонлар ўзаро муносабатларининг барча шакллари, турлари учун муҳим ва зарурдир.

Бироқ аини пайтда шуни ҳам эътибордан соқит қилмаслик керакки, ҳуқуқ ва ахлоқ амал қилиши жиҳатидан қисман бир-бирига мос келмаслиги мумкин. Бироқ асосан улар бир-бирини тўлдиради. Бу – қарийб барча ижтимоий муносабатлар ҳам ҳуқуқнинг, ҳам ахлоқнинг тартибга солиш предметини ташкил этади деганидир. Бу ўринда шундай нисбат кўзга ташланади: *ҳуқуқ томонидан тартибга*

¹ Нерсеяңи В.С. Общая теория права и государства. С. 90.

² Уша манба, 91-бет.

солиннадиган ҳамма нарсани ахлоқ ҳам қамраб олади, бироқ ахлоқ томонидан тартибга солинадиган ҳамма нарса ҳам ҳуқуқ томонидан тартибга солинавермайди.

8. Фалсафий жиҳатдан ҳуқуқ билан ахлоқнинг фарқи шундаки, ахлоқ (сиёсат, мафкура, фан, санъат ва ҳоказолар билан бир қаторда) ижтимоий онг шаклларида бири сифатида майдонга чиқади, бироқ ҳуқуқ ҳақида бундай мулоҳаза юритиб бўлмайди. Чунки ижтимоий онг шакли сифатида ҳуқуқ эмас, балки ҳуқуқий онг, яъни ҳуқуққа бўлган қарашлар намоён бўлади. Қонунчиликка, одатда, ғоялар, тасаввурлар сифатида эмас, давлатнинг бир белгиси, унинг тузилмаларидан бири, қолаверса, қуроли сифатида қаралади. Албатта, бу каби тушунчалар бир-бири билан чамбарчас чатишиб кетганига қарамай, жамиятда ҳукмрон бўлган ҳуқуқий қарашлар айнан шу қонунларнинг ўзида мужассамлашади.

9. Ниҳоят, ҳуқуқ ва ахлоқнинг тарихий тақдири турличадир. Ахлоқ тарихий келиб чиқиши жиҳатидан анча, қадимий бўлиб, у инсоният жамиятида ҳамиша мавжуд бўлган ва бундан буён ҳам мавжуд бўлиши табиий. Позитив ҳуқуқ эса ижтимоий эволюциянинг муайян босқичидагина юзага келган ҳамда келажакда унинг тақдири, бутунлай бошқача кечиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг умумий ва бир-бирларидан фарқ қилувчи хусусиятлари шулардан иборат. Бунда шуни ҳам назарда тутиш керакки, ҳуқуқ билан ахлоқ ўртасидаги тафовут чегара бир бор белгиланганича ҳамиша ўзгаришсиз қолиб кетмайди. Демакки, ҳуқуқ ва ахлоқ ижтимоий тараққиёт, содир бўлаётган ўзгаришларга боғлиқ ҳолда у ёхуд бу томонга қараб ўзгариб бориши мумкин. Бироқ бундай ёндашув куйидаги каби саволларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши табиий: Ҳозир ҳуқуқ томонидан тартибга солиб борилаётган жиҳатлар бошқа бир вақтга келиб, фақат ахлоқий таъсир объектига айланиб қолиши ёки аксинча, бўлиши мумкинми? Ҳатто бир турдаги жамиятнинг ўзида, лекин турли даврда ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги нисбат кескин ўзгаришга юз тутадими?.. Бу каби саволларга жавоб қандай бўлишини албатта келажак, истиқбол кўрсатади.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро таъсири. Уларнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги мазкур ижтимоий тартибга солувчиларнинг ўзаро мустаҳкам алоқада ижтимоий ва амалий ҳаракат қилишини тақозо этади. Ҳуқуқ ва ахлоқ ижтимоий муносабатларни тартибга солишида, шахсга ижобий таъсир ўтказишда, фуқароларда юридик ва ахлоқий маданиятни, ҳуқуқий онгни шакллантиришда бир-бирини қўллаб-қувватлайди. Кўп ҳолларда уларнинг талаблари бир-бирига мос келади: ҳуқуқ томонидан рағбатлантирилган субъектлар хатти-ҳаракатлари ахлоқ томонидан ҳам рағбатлантирилади.

Айтайлик, ахлоқ ҳуқуқбузарликнинг ҳар қандай кўрини-шини, айниқса, жиноятларни қоралайди. Бу каби ҳодисаларни баҳолашда ҳуқуқ ва ахлоқ муштаракдир. Ҳуқуққа қарши ҳар қандай хатти-ҳаракат юксак маданиятли жамиятда ахлоқсизлик ҳамдир. Ҳуқуқ қонунларга риоя этишни талаб қилади, ахлоқ ҳам худди шуни тақозо этади. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг кўпгина моддаларида, айниқса, унинг Муқаддимасида, Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари умуҷаҳон Декларациясида ахлоқ ва ҳуқуқнинг нуқтаи назарлари бир-бирига ҳамоҳанг тарзда кўшилиб кетганига гувоҳ бўламиз. Маълумки, мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси янги жамиятнинг ишончли ҳуқуқий асосларини шакллантиришда муҳим ўрин тутди. Зотан, Конституциямизда ўз ифодасини топган умумий ғоясиз бизнинг кўп миллатли мамлакатимизда мустаҳкам ахлоқий, маънавий маконни яратиш мумкин эмас эди.

Дарҳақиқат, жамиятимизни янгилаш ишида ахлоқий ва маънавий асослар ғоят катта аҳамиятга эга. Зеро, «Шарқда демократия тушунчаси ҳамжиҳатлик ғояси, жамоатчилик фикрининг устуворлиги заминиди шаклланади. Бизнинг мамлакатимизда демократик жараёнлар халқимизнинг қонунни ҳурмат қилиш, қонунга итоат этиш каби фазилатларига мос равишда ривожланиши зарур. Ахлоқий, маънавий қадриятлар сиёсий муносабатларда ҳам устунлик касб этиши даркор»¹.

Кўрииб турибдики, ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро таъсири инсонга йўналтирилган бир хил талабларда, унда юксак ахлоқий фазилатларни тарбиялаш ишида ўз ифодасини топади. Шунинг учун ҳам республикамизда тарбия масалаларига катта аҳамият берилаётгани тасодикий эмас. Ўзбекистон Республикаси Президенти буни ҳамиша таъкидлаб келаётгани ҳам бежиз эмас. Шу муносабат билан И.А.Каримов бундай деганди: «Маънавият тарбиянинг энг таъсирчан қуроли экан, ундан оқилона фойдаланиш, болаларимизни ватан-парварлик, ростгўйлик, ҳалқсеварликка ўргатиш керак бўлади. Аслини олганда, ахлоқ — маънавиятнинг ўзаги. Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, хушмуомаладангина иборат эмас. Ахлоқ — бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, имон, ҳалоллик дегани.

Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсақ, шарқона ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари Т., «Ўзбекистон», 1995, 5-12-бетлар.

нопокликка, адолатсизликка нисбатан мурасисиз исён бўлиши керак»¹.

Ўз функцияларини амалга ошириш жараёнида ҳуқуқ ва ахлоқ умумий мақсадларга эришишда бир-бирларига кўмаклашади. Бунда уларнинг ҳар бири ўзига хос усуллардан фойдаланади. Одамнинг биргина қилмиши кишилар кўз ўнгида ҳам ҳуқуқий, ҳам ахлоқий баҳо олади, бу ҳақда ҳуқуқ ва ахлоқ ҳам қонун нуқтаи назаридан, ҳам виждон нуқтаи назаридан баҳо беради. Бу ҳолат турли ғайриижтимоий ҳодисаларни самарали тартибга солиш имконини беради.

Марказий Осиёда ва албатта, Ўзбекистонда ижтимоий ўз-ўзини ташкил этишнинг маҳалла деб аталган ноёб шакли жуда қадим замонлардан мавжуд бўлиб, ҳозирги кунгача яшаб келмоқда. Ўзбеклар учун оддий жамоа ёки турар жой тушунчаларидан кўра маҳалла анча қадрироқдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони билан «Маҳалла» хайрия жамғармасининг тузилиши анъанавий тарбия ўчоғи ҳисобланган маҳалла зиммасига замон талабларига монанд янги вазифалар юклади. Ўзини ўзи бошқаришнинг миллий усули, фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг ўзига хос таянч институти бўлган маҳаллалардаги жамоатчилик фикри улкан маънавий куч сифатида муҳим аҳамият касб этмоқда. Бинобарин, «Маҳалла – аввало, соғлом ижтимоий муҳит маскандир. Бу ерда кучли таъсирга эга бўлган жамоатчилик фикри маҳалла аҳлининг хулқ-атвори, ўзаро муносабатларини адолат ва маънавий мезонлар асосида тартибга солиб туради. Шу маънода маҳаллани демократия дарсхонаси, деб ҳам аташ мумкин»².

Шу жиҳатдан ҳеч қандай давлат ёхуд жамоат ташкилоти маҳаллага тенг келолмайди. Маҳаллаларда катта ҳаёт тажрибасига эга заминда мустақкам турган, билимдон, ҳамма нарса қўлларидан келадиган, фидойи, ҳамма нарса ва ҳар қандай ҳолатни баҳолай оладиган, жой-жойига қўядиган кишилар иш олиб боради. Шунинг учун ҳар қандай одам, ҳатто манаман дегани ҳам маҳалладагилар олдида юввош тортиб қолади.

Айнан шу маҳалла мисолида ҳуқуқ ва ахлоқ ўз функцияларини амалга ошириш жараёнида умумий мақсадларга эришиш йўлида ҳар бири фақат ўзигагина хос бўлган усулларни қўллаб, бир-бирига қандай ёрдам беришларини кўриш мумкин. Ҳар бир одамнинг қилмиши атрофдагилар кўз ўнгида ҳам ҳуқуқий, ҳам ахлоқий

¹ Ўша манба, 53-бет.

² Миллий истиқюл. ғояси: асосий тушунчалар, тамойиллар ва атамалар (қисқача изоҳли лугат). Т., «Янги аср авлоди», 2002, 91-бет.

баҳосини олади, бу ҳақда қонун нуқтаи назаридан ҳам, номус ва виждон нуқтаи назаридан ҳам мулоҳаза юритилади. Бу турли хил ғайририжтимоий ҳодисаларга қарши самарали кураш олиб бориш имконини беради.

Ҳуқуқ ва ахлоқ одил судловни амалга ошириш соҳасида, ҳуқуқ-тартибот, адлия органлари фаолиятида самарали ҳамкорлик қилади. Масалан, аниқ бир ишни ҳал этиш, ҳар қандай ҳаётий вазиятлар, ғайририжтимоий ҳаракатларни таҳлил қилишда, шунингдек, ҳуқуқбузар шахсини баҳолашда юридик мезонлардан ҳам, ахлоқий мезонлардан ҳам фойдаланилади. Баъзан буларсиз кўпгина жиноятларга сабаб бўлувчи безорилик, тухмат-бўхтон, ҳақорат қилиш, инсон қадрини ва шаънини ерга уриш каби кирдикорларни тўғри баҳолашнинг иложи бўлмай қолади.

Никоҳни бекор қилиш, оналик ҳуқуқидан маҳрум этиш ва меҳнат низолари тўғрисида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин. Бундай вазиятларда субъектлар ва можароларнинг ўзининг нафақат ҳуқуқий, балки ахлоқий тавсифлари ҳам керак бўлади. «Одил судлов, — деб ёзганди ҳуқуқшунос А.Ф.Кони, — адолатдан воз кечиши мумкин эмас, адолат эса фақат жазо чораларини қонуний қўлладангина иборат эмас. Суд арбоби ўзининг ақл-заковати, меҳнати ва ҳокимият кучини одамлар кирдикорларини баҳолашга сарфлашга даъват этилган экан, шу одамларга нисбатан бутун саъй-ҳаракатлари тарзи билан ахлоқий қонунни қўллашга интилоғи даркор»¹.

Ахлоқ қоидаларини бузмай туриб, давлат қонунини бузиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ҳар қандай ишни суд столи устида ҳал этиш чоғида ҳуқуқий кодексдан ташқари, кўзга кўринмас ахлоқ «кодекси» ҳам ётади. Улар бир-бирини тўлдиради, бир-бирини тақозо этади.

Ҳуқуқ билан ахлоқ ўртасидаги зиддият. Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўзаро боғлиқлиги, алоқаси улар ўртасидаги жиддий зиддиятлар, тўқнашувлар ва тафовутларни истисно этмайди. Рус олими Иван Ильин таъкидлаганидек, «ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги нисбатлар *тўғри ва нотўғри* бўлиши мумкин»².

Ҳуқуқий ва ахлоқий омилларни энг мақбул даражада қўшиб олиб бориш барча ҳуқуқий тизимлар учун ҳам ҳаммиша ечилиши мураккаб муаммо бўлиб келган. Тажриба ва вақтнинг кўрсатишича, бу ерда идеал уйғунликка эришиб бўлмайди, зиддиятлар сақланиб

¹ Кони А.Ф. Собр. соч. М., 1967, с. 51.

² Ильин И. Порядок или беспредел. М., 1991, с. 37.

қолаверади, боз устига, янгилари ҳам пайдо бўлади. Албатта, уларни юмшатиш, камайтириш мумкин, лекин бутунлай йўқотиб бўлмайди.

Ўз табиатига кўра ҳуқуқ консерватив бўлиб, одатда у ҳаёт оқимидан ортда қолади, боз устига, унинг ўзида ҳам қарама-қаршиликлар оз эмас. Ҳатто энг мукаммал қонунлар ҳам нуқсон ва камчиликлардан холи бўлмайди. Ахлоқ эса жўшқинроқ бўлиб, содир бўлаётган воқеаларга фаолроқ муносабатда бўлади. Ҳуқуқ ва ахлоқ нотекис ривожланади. Ахлоқда ривожланишнинг ўз-ўзидан содир бўлиш ҳолати устувор бўлади. Шунинг учун ҳар қандай жамиятда турлича ҳуқуқий ва ахлоқий ҳолатни кузатиш мумкин. Ҳуқуқ ва ахлоқ бир хил далилларни турлича баҳолаши туфайли шундай аҳвол рўй беради. Бироқ, ҳуқуқ ва ахлоқ орасида гоят нозик чегаралар ҳукм сурса-да, уларда бир-бирининг ичига кириб бориш ҳолатлари ҳам мавжуд бўлади. Айтиш мумкинки, ахлоқ одамдан кўпроқ нарсани талаб қилади, қаттиқроқ ҳукм чиқаради. Оддий турмуш воқеалари мисолида ҳам бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, ўз гўдакларини туғруқхоналарда қолдириб кетадиган «оналар» ҳам бўлиб, улар «воз кечиш хаглари»да бировларнинг бу гўдакларни асраб олишларига эътироз билдирмасликларини ёзишади. Қонунда бу ман этилмаган, бинобарин, ҳуқуқ сукут сақлайди. Ахлоқий туйғулар эса бундай шафқатсизликдан жунбушга келади.

Айтайлик, худди шунингдек, эр-хотинларнинг бир-бирларига хиёнати, ёшларнинг ота-оналари турар жойларига эгалик даъволари кабилар ҳам ҳуқуқ ва ахлоқ томонидан турлича баҳоланади.

Айрим ҳолларда ахлоққа, инсонпарварликка зид қонунлар ҳам учраб туради. Айниқса бу ҳол собиқ шўро тузуми даврида авж олганди. Масалан, собиқ иттифоқ қонунчилигида, хусусан, Жиноят кодексида амалда яқин қариндошлар туғрисида гувоҳлик кўрсатмалари беришни талаб қилувчи, умуман, чақимчиликни рағбатлантирувчи моддалар бўлган. Жумладан, бизда — Ўзбекистонда бундай ноинсоний нормалар қандай аянчли воқеа ҳодисаларга сабаб бўлганлигини профессор А.Азизхўжаев «Давлатчилик ва маънавият» номли китобида қуйидагича жонли ва таъсирчан ифодалаганди:

«Советлар тузуми чоғида сотқинлик, мунофиқлик мансаб пиллапояларидан кўтарилиш учун энг зарур хусусият эди. Яъни фарзанд ўз унсур отасини шўроларга айтиши ва жазолаши катта қаҳрамонлик ҳисобланар эди. Баъзи ҳамюртларимиз буюк ўғлонларимиз Чўлпон, Фитрат, Беҳбудий, Усмон Носир, Абдулла Қодирий ва бошқаларни қоралаш натижасида кўплаб юқори мансабларга эришдилар. Улар миллатпарвар, миллий ифтихорга эга бўлган кишиларнинг номларини қанчалик кўп сотсалар, уларни собиқ тузум шунчалик юқори лавозимга кўтарар эди. Қизиғи

шундаки, кейинроқ уларнинг ўзлари ҳам ўзларидан устароқ сотқинлар томонидан чақувга олиниб, йўқ қилиб юборилди»¹.

Ахлоққа, инсонпарварликка зид қонунлар туфайли, умуман олганда, мантиқсизлик оқибатида қонун бирон нарсага рухсат берса, ахлоқ «ман этади»ган ёхуд аксинча – қонун «ман этиб», ахлоқ рухсат этадиган вазиятлар юзага келади. Бундай ҳолатларда улар ўртасида эиддият кучаяди. Шунда тегишли нормаларга жиддий тузатишлар киритишга, ҳатто адолат юзасидан айримларидан воз кечиб, янгиларини ижод қилишга тўғри келади.

Шу муносабат билан ҳозирги пайтда жуда оммалашиб кетган «қонун тақиқламаган ҳамма нарсени қилиш мумкин» деган ғайриоддий принцип кўпчиликда қизиқиш уйғотиши табиий. Бу ақида мустабид шўро тузуми интиҳосида – «қайта қуриш» даврида пайдо бўлганди. Уни матбуот ҳаяжон ва эҳтирос билан кутиб олди. Бироқ ҳуқуқшунослар бунинг эҳтимол тутилган жиддий салбий ҳуқуқий ва ахлоқий оқибатларини ҳис этиб, ўша вақтлардаёқ уни мақташдан ўзларини тийишганди. Чунки «етмиш тўрт йил мобайнида ҳукмронлик – зўравонлик қилган собиқ иттифоқ даврида қонун ва унинг моҳияти, жамиятдаги аҳамияти ҳақида камдан-кам сўз юритилар эди.

Бунинг сабаби эса эски тузум шароитида қонун ва қонунчилик ўрнини ҳам кўпроқ коммунистик ғоя ва партия қарорлари эгаллаганида эди. Ва, керак бўлса, бу сохта мафқуранинг – давлат ҳаёти бўладими, жамият ёки инсоннинг шахсий ҳаёти бўладими, қолаверса, оиланинг ички ишлари бўладими – барчасига аралашиб кетгани, аралашуш у ёқда турсин, ҳатто ҳукмронлик қилгани ҳеч кимга сир эмас. ...Қонун асосида эмас, буйруқ даражасига кўтарилган ғоя асосида яшашнинг таъсири, афсуски, ҳали-ҳануз сезилиб қолмоқда. ...Мана шундай асоратлардан тезроқ халос бўлиш учун барчамиз – ҳам давлат, ҳам жамоат ташкилотлари ва ҳар қайси фуқаронинг ўзи қатъият билан ҳаракат қилиши керак»².

Маълумки, фуқаролик жамияти тенг ҳуқуқли инсонларнинг жамияти сифатида улар манфаатларини қаноатлантириш, амалга ошириш ва рўёбга чиқаришга кўмаклашувчи корпорациялар – жамоат бирлашмалари, уюшмалари, ташкилотлари асосида ҳамда ушбу корпорациялар фаолияти натижасида юзага келадиган муносабатлар тизимидир. Шунга кўра, айтиш мумкинки, «Ўтиш даври шароитида, фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш

¹ Азизхўжаев А. Давлатчилик ва маънавият. Т., «Шарқ», 1997, 93-бет.

² Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-том. Т., «Ўзбекистон», 2002, 152-бет.

жараёни юз бераётган бир пайтда Ўзбекистон аҳолиси турли қатламларининг манфаатларини ифода этиш лозим бўлган кенг тармоқли, кўппартияли тизим каби демократик институтлар ҳамда бошқа жамоат ташкилотларининг қарор топиши ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Шу жиҳатдан олганда, давлатнинг роли сиёсий партиялар ва жамоатчилик ҳаракатларининг вужудга келиши, қарор топиши ва ривожланишини секинлаштириб қўядиган ҳар қандай ғов ва тўсиқларни бартараф этишдан иборатдир»¹. Зеро, демократик ҳуқуқий давлат, энг аввало, ўз фуқароларининг манфаатларини, ҳақ-ҳуқуқларини қаноатлантира олган, таъминлай билган давлатдир.

Дарҳақиқат, *корпоратив нормалар (жамоат бирлашмалари ва корпорациялар томонидан қабул қилинадиган нормалар) ёки жамоат ташкилотлари нормалари* ижтимоий муносабатларни тартибга солиш тизимининг таркибий қисmidир. Жамоат ташкилотлари нормалари ижтимоий нормаларнинг алоҳида тури ҳисобланади. Бошқа ижтимоий нормалардан корпоратив нормалар нималари билан фарқ қилиши, шунингдек, уларнинг умумий томонларини аниқлаш учун, энг аввало, *тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар тури ва уларни амалга оширишни таъминлаш шаклига* эътиборни қаратиш зарур.

Жамоат ташкилотлари ички вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш мақсадида ўз фаолиятларини яхшироқ ташкил этиш учун корпоратив нормаларни ишлаб чиқади. Чунки корпоратив нормалар муайян бир жамоат ташкилотининг раҳбар органларини шакллантириш тартиби, улар ваколатлари, низомга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тартиби, ташкилот аъзолари ҳамда қатнашчиларининг ҳуқуқ, мажбуриятлари ва бошқалар тўғрисидаги нормалари бўлиб, улар фақат ўша ташкилот аъзолари ҳамда қатнашчиларига нисбатан жорий этилади, фақат улар учунгина мажбурий ҳисобланади. Шунинг учун уларни том маънода, чинакамига жамоат ташкилотлари нормалари деб аташ мумкин. Уларнинг амал қилиш доираси, у ёки бу жамоат ташкилотидан четга чиқиб кетмаслигидан иборат ўзига хос хусусияти шундан келиб чиқади ва улар маҳаллий, муайян ташкилотга хос хусусиятга эга бўлади.

Шундай қилиб, *корпоратив нормалар ёки жамоат ташкилотлари нормалари ўз вазифаларини адо этиш мақсадида жамоат ташкилотлари қабул қиладиган низомлар, йўриқномалар, қарорларда белгилаб қўйилган ҳуқ-атвор қондаларидир.*

¹ Каримов Н.А. Ҳавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. Т., «Ўзбекистон», 1998, 152-бет.

Бинобарин, корпоратив нормалар *фақат ички муносабатларни* — муайян жамоат ташкилоти мақсад ва вазифаларини, органлар ваколат доиралари, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, шу ташкилотга кириш ва ундан чиқиш тартиби, нормаларга риоя қилиш кафолатлари кабиларни тартибга солади. Бундан чиқди, «Корпоратив нормалар (тартибга солувчи аҳамияти, ҳаракатланиш соҳаси, мўлжалланганлар доираси ва бошқа жиҳатларга кўра) — ташкилот ички хусусиятига эга бўлган гуруҳга хос нормалардир. Уларда ҳуқуқ ялпи ва умумаҳамиятли қимматга эга, қонунда фарқли равишда умум мажбурий бўлмайди. Корпоратив нормалар моҳиятан жамоат бирлашмаларининг (яъни жамоат ташкилотларининг — изоҳ бизники *З.И.*) ҳуқуқий ижодкорлиги эмас, балки бор-йўғи фуқароларнинг бирлашмада конституциявий ҳуқуқларини амалга ошириш ҳамда улардан фойдаланиш шакл ва услубидир. Бунда жамоат бирлашмаларининг ташкил этилиши ҳамда уларнинг фаолияти, шу жумладан уларнинг норма ижодкорлиги ҳуқуқ ва ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий шаклларининг умумий талабларига мувофиқ қонун асосида ва унинг (ҳуқуқий тенглик, ихтиёрийлик, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ўзаро алоқаси принципи кабиларга риоя қилиш) доирасида амалга оширилиши лозим»¹.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, жамоат ташкилотлари нормалари *ҳуқуқий ва ноҳуқуқий* нормалардан иборат бўлади. Ҳуқуқий мазмундаги нормалар жамоат ташкилотларининг давлат топшириғи (ёки унинг томонидан берилган ваколат) бўйича чиқарилган ҳужжатларида акс этади. Барча жамоат ташкилотлари ҳуқуқий ижодкорликда иштирок этиши мумкин. Бироқ ушбу функцияни улар турли шаклларда ва турли ҳажмларда адо этади. Ўтган замонларда ва умуман, ҳозир ҳам норматив ҳуқуқий ҳужжатларни чиқаришнинг расман-юридик ҳуқуқи асосан қасаба уюшмалари ҳамда кооперциянинг алоҳида турларига берилган. Лекин бу масалага ҳали тўлиқ ойдинлик киритилганича йўқ. Шунинг учун ҳам кўпчилик олимларнинг алоҳида турдаги жамоат ташкилотларининг ҳуқуқий ижодкорликдаги ваколати масалалари ёритилган қонун ҳужжатини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш таклифи билан чиқаётганликлари бежиз эмас.

Жамоат ташкилотлари нормаларининг амал қилиш омиллари ҳуқуқий нормаларникига ўхшашдир. Бу корпоратив нормалар, гарчи муайян бир ташкилот доирасида амал қилса-да, сиёсий мазмунга эга, шу боис уларнинг ташкилий тадбирлар, жазо чоралари кабилар ёрдамида бажарилиши таъминланади. Лекин шу ўринда корпоратив

¹ Проблемы общей теории права и государства, с. 181.

нормаларнинг давлат фаолияти билан тўғридан-тўғри алоқаси йўқлигини яна бир бор алоҳида таъкидлаш жоиз. Ушбу нормалар *кучи, таъсир доираси, қатъийлиги бўйича* ҳуқуқий нормалардан кейин туради. Айни пайтда бу нормалар фаоллик ва ташаббусни ифодалаб, ўз таъсир кучи билан ҳуқуқий тартибга солиш доирасидан четга ҳам ёйилиш имкониятига эга бўлади.

Шундай қилиб, ҳуқуқ нормалари ва жамоат ташкилотлари нормаларининг *умумий хусусиятлари* куйидагилардан иборат: улар аниқ, ёрқин ифодаланган хулқ-атвор қондаларини ифодалайди; махсус ҳужжатларда мустақамланган бўлиб, нормалар тизимидан иборат. *Улар орасидаги фарқ* ҳуқуқ нормалари билан корпоратив нормаларнинг бажарилишини таъминлаш даражасида ифодаланади, яъни агар ҳуқуқ нормалари давлат томонидан қабул қилиниб, унинг мажбурлов кучи орқали таъминланса, жамоат ташкилотлари нормалари айнан уларнинг ўзлари томонидан таъминланади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 34-моддасининг 1-қисмига мувофиқ, «Ўзбекистон фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга, бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар». Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқларини аниқ белгилаш мақсадида, масалан, 1991 йил 15 февралда «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида» қонун қабул қилди. Унинг муқаддимасида: «фуқароларнинг жамоат бирлашмаларини тузиш эркинлиги уларнинг ажралмас ҳуқуқи сифатида мустақамлаб қўйилади»¹. Қонунда уқтирилишича, жамоат бирлашмаси ўз ҳуқуқлари, эркинликларини ҳамда сиёсат, иқтисодиёт, ижтимоий ривожланиш, фан, маданият, экология ва ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги қонуний манфаатларини биргаликда рўёбга чиқариш учун бирлашган фуқароларнинг хоҳиш-иродасини эркин билдиришлари натижасида вужудга келган ихтиёрий тузилмадир. Ҳозирги кунда сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, хотин-қизлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, фахрийлар ва ногиронлар ташкилотлари, илмий-техникавий, маданий-маърифий, физкультура-спорт ва бошқа кўнгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар, юртдошлар уюшмалари, жамғармалар, ассоциациялар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари жамоат бирлашмалари сифатида фаолият юритмоқда. Улар ихтиёрийлик, тенг ҳуқуқлилиқ, ўзини ўзи бошқариш, қонунийлик, инсонпарварлик, ошкоралиқ тамойиллари асосида фаолият кўрсатади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси, 1991. 4-сон, 76-молда.

Шу билан бирга, Конституциямизнинг 57-моддасига биноан, конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўловчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади. Бундан ташқари, «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонунни бузиш амалдаги қонунларга мувофиқ жиноий, маъмурий, моддий ёки ўзга жавобгарликка сабаб бўлади. Бу каби ҳолатлар бошқа ижтимоий нормалар қатори корпоратив нормаларга ҳам ўзига хос санкциялар кўзда тутилганидан далолат беради. Аниқроғи, бундай ҳолатларда қонун бузган давлат ва жамоат ташкилотларининг мансабдор шахслари, шунингдек, фуқаролар жавобгарликка тортиладилар.

Ҳуқуқнинг пайдо бўлиши ҳақида мулоҳаза юритганда урф-одатлар ҳақида ҳам тўхташгандик ва улар ижтимоий нормалар тизимида алоҳида мавқега эга эканлигини таъкидлагандик.

Дарҳақиқат, урф-одатлар – *муайян ижтимоий муҳитда таркиб топиб, авлоддан-авлодга ўтиб юрадиган ҳулқ-атвор қоидалари бўлиб, одамларнинг табиий-ҳаётий эҳтиёжи сифатида майдонга чиқади ва қайта-қайта такрорланиш натижасида улар учун одатий бўлиб қалади*. Агар қиёслайдиган бўлсак, урф-одатлар ахлоқий нормаларга нисбатан ҳуқуқ билан камроқ боғланганлигига мувофиқ бўламиз. Лекин шунга қарамай, уларнинг ҳуқуқ билан боғлиқ жиҳатлари талайгина. Чунки, авваламбор, урф-одатлар ўз хусусиятларига кўра ҳулқ-атвор нормалари ва кўникмалари сифатида майдонга чиқади. Таниқли ҳуқуқшунос С.С.Алексеев ўзининг «Ҳуқуқ янги минг йиллик бўсағасида» китобида эътироф этганидек: «Урф-одатнинг ўзи норма, яъни ўз мақоми ёки ҳулқ-атвори бўйича қоида таъсирига тушиб қолганлар («ҳар нима» ёки «ҳар ким»)га нисбатан муайян ҳамжамият доирасида амал қилувчи умумий ахлоқ қоидаларининг кўп марта такрорланиши натижасида одатга айланган нормадир»¹.

Шунинг учун ҳам ҳуқуқ нормалари ва урф-одатлар барча ижтимоий нормаларга хос бўлган қатор белги ва аломатларга эга: муайян жамоалар фикрига кўра улар инсон қилмишлари қандай бўлиши кераклиги ёки бўлиши мумкинлигини кўрсатган ҳолда, одамлар ҳулқ-атворлари юзасидан умумий мажбурий қоидалар ҳисобланади.

¹ Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия, с. 42.

Шу билан бирга, *урф-одатлар ва ҳужж нормалари келиб чиқиши, ифода шакли, амалга ошириш усуллари жиҳатидан бир-бирдан фарқ қилади*. Биз юқорида таъкидлаганимиздек, агар урф-одатлар одамлар пайдо бўлиши билан бирга юзага келган бўлса, ҳуқуқ нормалари фақат давлатга уюшган жамиятдагина вужудга келган. Урф-одатлар махсус ҳужжатларда мустақамланмагани ҳолда ҳуқуқ нормалари муайян шакллардагина мавжуд бўлади, урф-одатлар ижтимоий фикр кучи билан таъминланадиган бўлса, ҳуқуқ нормалари давлатнинг мажбурлов имкониятига қараб амал қилади.

Айни чоғда урф-одатлар хилма-хил эканлигини ҳам ҳисобга олиш даркор. Уларнинг бир тури илғор, ижобий хусусиятга эга бўлса, бошқалари зарарли бўлиши мумкин. Айтайлик, Марказий Осиё халқларининг кўпчилигида мавжуд бўлган қизи учун қалин пули олиш одатини шундай зарарли урф-одатлар сирасига киради. Зеро, бугунги кунда ҳам ўз умрини яшаб бўлган, моҳиятан салбий мазмун касб этувчи бундай одатларнинг, аҳён-аҳёнда бўлса-да, учраб туриши урф-одатларнинг нисбатан консервативлиги, яъни эски ҳолида яшай олиши билан боғлиқдир. Шунга қарамай, урф-одатларнинг кўпчилиги асрлар давомида халқлар тўплаган ижобий тажрибаларни ўзида ифода этиши билан ғоят қимматлидир.

Шу ўринда урф-одат ва одатий ҳуқуқ, уюшмаси ҳатто қабилалар ёки жамоалар уюшмаси негизида ривож топиши натижасида юзага келган илк давлатлар ташкил топганидан кейин ҳам катта нуфузга эга бўлганлигини таъкидлаш жоиз. Нафақат подшоҳнинг ўзи, балки унинг буйруғига биноан бошқа бирон-бир киши одатий ҳуқуқ нормалари ва умуман урф-одатларни бекор қила олмаган. Чунки улар, одамларнинг фикрича, узоқ аждодлардан мерос бўлиб, дин билан мунаввардир, илоҳий ва муқаддасдир. «Жамиятда урф-одатларга муносабатлар шундай таркиб топгандики, қабул қилинган нормада туб ўзгаришларга йўл қўйилмасди. Моҳиятидан кўра кўпроқ сирти ўзгариб борган варварларнинг анъанавий ҳаёт тарзининг ўзи ҳам ҳуқуқда қандайдир жиддий силжишларни истисно этарди. Шунинг учун одатий ҳуқуқ – консерватив ҳуқуқдир»¹. Урф-одатларни ўзгартириш йўлидаги ҳар қандай уринишлар, қабила ёки жамоа одатий ҳуқуқи субъекти сифатида умуман майдонга чиқмаган подшоҳ у ёқда турсин, ҳатто уруғ-қабила ва жамоанинг катта обрў-эътиборли аъзоларига ҳам қимматга тушиши мумкин эди.

Тарихчи А.Я.Гуревич ўз изланишлари жараёнида умуман қуйидаги хулосага келади: «Ҳеч ким – на император, на бошқа

¹ Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. М., 1970, с. 87.

давлатпаноҳ, на амалдорлар ёки ўлкалар вакиллари йигини янги қонун-қоидаларни ишлаб чиқмайди... Бинобарин, янги қонунларни ишлаб чиқиш эмас, балки эски ҳуқуқдан энг оқил ва адолатли кўрсатмаларни танлаб олиш – қонун чиқарувчининг вазифаси ана шундай тушунилади»¹.

Шу билан бирга, бундай ҳолат фақат Европа илк давлатлари учунгина хос эмас. Хитойнинг машҳур «Шан вилояти ҳукмдори китоби» (милоддан аввалги IV аср) шундай ҳикоя билан бошланади: «Ҳоқон Сяо Гун ўз маслаҳатчилари билан қадимги ёзилмаган қонунларни ўзгартириши мумкинми ёки йўқми – шу ҳақида мулоҳаза юритарди: «Эндиликда мен намунали ҳукмдор бўлиш мақсадида қонунларни ўзгартирмоқчиман». Бироқ Еру кўк мени жазолашидан қўқаман»².

Илк давлат одатий ҳуқуққа эзгулик баҳонасида ва турли писандалар билан оз-оздан янгиликлар киритади. Яна шунга ҳам эътибор бериш керакки, Р.Давиднинг таъкидлашича, XII–XIII асрлар Европада ҳоқимиятлар урф-одатларни замонавийлаштиришдан нарига ўтишмаган. Француз қироллари урф-одатларнинг сақланиб қолишидан манфаатдор эдилар ва ҳатто мутлақ монархлар ҳам хусусий ҳуқуқ нормаларини ўзгартириш имкониятида ўзларини эркин деб ҳисоблашмаган³. Қолаверса, қонун ҳам жамиятнинг ҳуқуқий ҳаётига ҳеч қандай шовқин-суронларсиз ва тантаналарсиз кириб келди. «Қонунчилик ҳуқуқининг илк қадамлари камтарона бўлганди... Қонунчилик ҳуқуқининг камтарона келиб чиқиши барча ҳуқуқий тизимларга хос умумий хусусиятдир. Антик даврлардаёқ умумий ва эгасиз шаклдаги ҳуқуқий норма мукамал ривожланган Римда ҳам қонунчилик ҳуқуқи ўзига журъатсиз ва аста-секинлик билан йўл очганди»⁴. Гай Институциясига мувофиқ, фақат «Рим халқи маъқуллаган ва қарор қилган» нарсаларгина қонун ҳисобланарди.

ҲУҚУҚНИНГ ТУШУНЧАСИ, МОҲИЯТИ, ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ИЖТИМОЙ ҚИММАТИ

Ҳуқуқ, аввало, тартибга солишчи қуч сифатида ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солишда муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам ҳуқуқнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва роли беқийёсдир. Шу билан бирга, ҳуқуқшунослик фанида қадимий

¹ Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М., 1972, с. 149-151.

² Книга правителя области Шан / Пер. Л.С.Переломова / М., 1993, с. 139-140.

³ Каранг: Давид Р. Основные правовые системы современности. М., 1988, с. 71-72.

⁴ Пенто Р, Гравитц М. Методы социальных наук. М., 1972, с. 68-69.

ҳисобланган ва пухта ишлаб чиқилган ҳуқуқнинг *табиий ҳуқуқ* ва *позитив ҳуқуқ*қа бўлиниш ғояси, шунингдек, *позитив ҳуқуқ*нинг илк ривожланиш даврида шаклланган *оммавий ҳуқуқ* ва *хусусий ҳуқуқ* тушунчалари ҳуқуқнинг моҳиятини тўғри англаш имконини беради. Дарҳақиқат, ҳуқуқ ўзига хос фавқуллода муҳим ижтимоий ҳодиса. Модомики шундай экан, ҳуқуқ ўз тушунчасига, моҳияти ва ижтимоий вазифасига эга ҳамда унинг умумий ва махсус белги хусусиятлари мавжуд. Ҳуқуқнинг *ижтимоийлиги*, *норматив кўрсатмалардан иборатлиги*, *адолат ва эркинлик ғояларини ифодалиши*, *умуммажбурий ва иродавий хусусиятлари*, *қонуний аниқлиги*, *расман белгиланганлиги*, *тизимлилиги ва жўшқинлиги*, *давлат томонидан муҳофаза этилиши* кабилар шулар жумласидандир. Шу ўринда ҳуқуқ тушунчасининг бундай назарий жиҳатдан ўта нозик масалаларини Фарбда, шу жумладан Фарбий ва Шарқий Европанинг ижтимоий фан соҳалари олимлари, айниқса ҳуқуқшунослари анча теран ва изчил ёритиб келаётганликларини алоҳида эътироф этишни истардик¹.

Мустақиллик туйфайли бизда ҳам бу борадаги уринишлар ва саъй-ҳаракатлар, изланиш ва тадқиқот ишлари бирмунча кучайди². Айни

¹ Қаранг: *Гегель*. Философия права. М., 1990; *Хутыз М.Х.* Энциклопедия права. М., 1995; *Лазарев В.В.* Общая теория права и государства. М., Юрист, 2000; *Кашанина Т.В.* Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. М., Юрист, 1999; *Алексеев С.С.* Общая теория права. М., 1982; Теория права. М., Бек, 1995; *Право на пороге нового тысячелетия*. М., Статут, 2000; *Хейфе О.* Политика. Право. Справедливость. М., 1994; *Нерсесянц В.С.* Право и закон. М., Наука. 198; *Общая теория права и государства*. М., НОРМА, 2000; *Берман Г.* Западная традиция права. М., 1994; *Зивс С.Л.* Источники права. М., 1981; *Ильин И.А.* О сущности правосознания. М., 1993; *Фридман Л.* Введение в американское право. М., 1992 ва бошқа тар.

Шу жумлада яна қаранг: 1. *Diamond A.S.* Primitive Law. London, 1950; 2. *Hartland E.S.* Primitive Law. N.Y.; L., 1970 (1 ed. - 1924); 3. *Seagle W.* The Quest for Law. N.Y. 1941; 4. *A'vfield R.* Primitive Law. N.Y. 1967; 5. *Hoebel E.* Man in Primitive World. Cambridge. 1943; 6. *Malinowski B.* Crime and Custom in Savage Society. London, 1926; 7. *Clurckman M.* Politics, Law and ritual in tribal Society. N.Y.; Toronto, 1965; 8. *Pospisil L.* The Ethnology of Law. Menlo Park, 1978 (Ушбу манбалар тартиб рақамлари ва улардан олинган иқтибослар саҳифалари матн орасида қавс ичида кўрсатилади) ва бошқалар.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т., «Ўзбекистон», 1995; *Уразаев Ш.* Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т., 1994; *Азизхўжаев А.* Давлатчилик ва маънавият. Т., «Шарқ», 1997; *Тожихонов У.*, *Саидов А.* Ҳуқуқий маданият назарияси. 2 том. Т., 1998; *Каримова О.*, *Ғаффоров З.* Давлат ва ҳуқуқ асослари. Т., «Ўқитувчи», 1995; *Мўминов З.* Чет мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. Самарқанд, 1992; *Исмолов З.* Общество, государство, право. 2 том. Т., 1997, 1998; Давлат ва ҳуқуқ назарияси, Т., «Адолат», 2000; *Саидов А.*, *Тожихонов У.* Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т., «Адолат», 2001; *Тожихонов У.*, *Одилқориев Х.*, *Саидов А.* Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Т., «Шарқ», 2001; *Нерсесянц В.С.* Ҳуқуқ фалсафаси. Т., «Адолат», 2003 ва бошқалар.

чоғда шунин ҳам таъкидлаш лозимки, «Бизда шўролар замонида ҳуқуқшунослар бор бўлгани билан, ўзбек ҳуқуқшунослик фани мавжуд эмасди. Ҳозир биз дунё тан олган ҳуқуқшунослик фанига эгамиз. Фуқаролик жамияти ва шарқона демократик давлат назарияси ишлаб чиқилмоқда, олдимизда... демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришдек улуг ғояни амалга ошириш вазифаси турибди»¹. Эндиликда ҳуқуқшунослар миллий давлатчилик тарихини, ҳуқуқ ва давлат умумназарий масалаларини ўрганар эканлар, ҳеч шубҳасиз, миллий қадриятларни, илмий меросни замонавий умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштиришга миллий истиқлолни мустақамлаш ишининг бир қисми сифатида қарамоқлари даркор. Дарҳақиқат, «эркин фуқаролик жамиятига дунёдаги кўп-кўп давлатлар асрлар давомида тўпланган тажриба ва демократик анъаналарни ривожлантира бориб етиб келган. Биз бундай жамиятни қуришни, барпо этишни орзу қилмоқдамиз ва шунга интилоқдамиз. Лекин бу гўзал орзуга эришмоқ учун тинимсиз интилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини такомиллаштириш, *умуминсоний қадриятларни ижодий ўрганиб, заминимизга татбиқ этиш лозим*»². Айниқса ҳуқуқ умумназарий фанини, ҳуқуқ тушунчаси, мазмун-моҳияти, белги, хусусиятларини умуминсоний қадриятларга ижодий ёндашган ҳолда ўрганишнинг аҳамияти ғоят улкандир. Зеро, ХХI асрга келиб дунё ҳамжамяти жиддий демократик ўзгаришларга юз тутаётган, мустақил давлатимиз АҚШ, Япония ва Европанинг қатор ривожланган давлатлари билан стратегик ҳамкорликни йўлга қўяётган бир шароитда ҳуқуқ ва давлат умумназарий фани муаммоларини янгича ва илғор қарашлар, ёндашувлар асосида ёритиш янада муҳимдир.

Маълумки, Ер юзида ҳуқуққа дуч келмаган ёки ҳуқуқ ҳақида тасаввурга эга бўлмаган инсоннинг ўзи йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. «Эҳтимол, бутун ҳаёти давомида табиатшунослик ва тарих масалалари билан қизиқмаган одам топилгани мумкинлиги, — дея таъкидлаганди ҳуқуқ назарийчиси Н.М.Коркунов. — Лекин ҳеч қачон ҳуқуқ масалаларига эътибор қилмай, у билан қизиқмай, бутун умрни ўтказиш мутлақо ақлга сизмайдиган ишдир. Ҳеч бўлмаганда сизни биргина ҳуқуқ — шахсий эркинлик ҳуқуқи қизиқтирмаслиги мумкин эмас. Ҳар қандай одамови бўлманг, одамлардан ўзингизни ҳар қанча олиб қочманг — барибир ҳуқуқ масалаларини четлаб ўтолмайсиз. Одамлардан ўзингизни тортаркансиз, лоақал уларга — бу

¹ Азизхўжаев А. Давлатчилик ва маънавият, 103-бет.

² Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-том. Т., «Ўзбекистон», 1999, 304-бет.

ер менинг шахсий маконим доираси, унга сизнинг дахл қилишга ҳаққингиз йўқ, дейишингизга тўғри келади»¹.

Қадимги Рим ҳуқуқшуноси Ульпианнинг таъбирига кўра: «Ҳуқуқни ўрганувчи, энг аввало, «ҳуқуқ» (jus) сўзи қаердан келиб чиққанини билиб олиши даркор; у ўз номини одил судлов (justitia) сўзидан олган... ҳуқуқ эзулик ва адолат ҳақидаги фан (ars)дир»².

Ҳуқуқ масалалари билан инсоният жуда қадимдан ва жиддий шуғулланиб келади. Бироқ ҳар бир тадқиқотчи унга ўз тушунчасини татбиқ этган. Юқорида таъкидлаганимиздек, вақт ўтиши билан ҳуқуқ ҳақидаги тушунчалар ҳам ўзгариб борган, лекин унинг моҳиятини чуқур англашга эришилмаган. Афтидан, шунинг учун ҳам, ҳуқуқ таърифини юз йиллаб излашади, деб нолиган И.Кант фикрини изоҳлар экан, рус ҳуқуқ назарийтчиларидан Н.Н.Алексеев: «Табиат-шунос олимлар «Умуман табиатнинг ўзи нима?» деган саволга жавоб топа олмаганларидек, ҳуқуқшунослар ҳам ҳеч қачон ҳуқуқнинг аниқ таърифини тополмайдилар», деганди.

Агар ҳуқуқнинг илк тарихи муаммоларига, айниқса, уни идрок этишнинг турли концепциялари вужудга келиши ва ривож топиши тарихига мурожаат этадиган бўлсак, америкалик ҳуқуқшунос Лауренс Фридманнинг куйидаги даъвоси қанчалик адолатли эканига ишонч ҳосил қиламиз, яъни: ҳуқуқ тушунчаси «шишадек нозик, совун кўпигидан ҳосил бўлувчи пуфакчалардек омонат, вақтдек тутқич бермас кўпдан-кўп маъноларга эга»³.

Бинобарин, ҳуқуқнинг келиб чиқиш жараёнлари ва илк тарихини кўпгина ижтимоий фанлар — ибтидоий жамоа ва қадимги дунё тарихи, ҳуқуқ назарияси ва тарихи, ҳуқуқ социологияси, этнография, юридик этнография, ижтимоий ва юридик антропология фанлари ўрланади. Натижада асосий масалада — «Ҳуқуқ ибтидоий жамоа негизида вужудга келганми ёки кейинроқ давлат билан бирга пайдо бўлганми?» деган савол атрофида фанлар ўртасида ҳам, шунингдек, олимлар ўртасида ҳам бир муросага келингани йўқ. Шуниси қизиқки, улар ҳам, бошқалари ҳам бир хил илмий маълумотлардан фойдаланишади, айнан бир хил материални тадқиқ этишади. Шу ўринда: «Модомики, шундай экан, нима учун улар қарама-қарши хулосалар чиқаришади-ю, шу муносабат билан тўхтовсиз мунозараларни давом эттиришади?» деган ҳақли савол туғилади.

¹ Коркунов Н.М. Лекция по общей теории права. СПб., 1909, с. 7.

² Қаранг: Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана. М., 1956, с. 101.

³ Фридман Л. Введение в американское право. М., 1992, с. 8.

Аслида ҳамма гап ўрганилаётган материалга нисбатан қўлла-наётган *методология ва ёндашувларда*. Давлат ва ҳуқуқ назариясига келадиган бўлсак, тегишли муаммоларни ҳал этиш йўллари бунда *юридик-позитивистик* методология билан, аниқроғи, Европада *эпистемик позитивизм* ҳамда АҚШ ва Англияда *таҳминий юриспруденция* билан белгиланишини алоҳида таъкидлаш лозим.

Маълумки, юридик позитивизм давлат билан ҳуқуқ ўртасида моҳиятан боғлиқликни белгилайди. Қарийб икки юз йил давомида кўпчилик мамлакатлар юридик фанида юридик «аксиома»лар кўчиб юради. Чунончи, айтиш мумкинки, уларнинг мазмуни, асосан, «давлат тарихан ва мантиқан ҳуқуқдан олдин келади» ҳамда «ҳуқуқ давлатнинг функциясидир, бинобарин, мантиқан уни давлатсиз ва давлатдан олдин тасаввур этиш мумкин эмас» (Г.Ф.Шершеневич) деганга ўхшаш даъволардан иборат бўлади. Ҳуқуқшунос-позитивист давлатдан келиб чиқмайдиган ҳар қандай ҳуқуқни тан олмайди, ҳали давлат пайдо бўлмаган ибтидоий жамоа муаммолари уни қизиқтирмайди. Ушбу нуқтаи назарни, юридик плюрализм (бу ҳақда кейинроқ фикр юритамиз)га қарама-қарши ўлароқ, сиёсий-монистик нуқтаи назар сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқ. Зеро, ҳуқуқ моҳияти ва унинг келиб чиқиши давлатнинг етук сиёсий тузилмалари билан қатъий боғлаб қўйилади, давлат томонидан яратилган ҳуқуқ эса жамиятдаги мумкин бўлган ягона ҳуқуқий тизим ҳисобланади.

Бундай вазиятда этнографлар, антропологлар томонидан тўпланган, гарчи ибтидоий жамоа бўлмаган тақдирда ҳам, қабила ва элатлар жуда қадимий ҳаёт тарзига хос ёзувсиз маданиятлар асраб қолган ҳуқуқий урф-одатлар ҳақидаги кўпдан-кўп маълумотлар, шунингдек, давлатсиз ёки илк давлат жамиятларининг ҳуқуқий турмуши тўғрисидаги кўплаб тарихий далиллар эътибордан четда қолиб кетади.

Шуниси таажжубланарлики, тарихчилар, этнографлар, антропологларнинг кўпчилиги ибтидоий жамоада ҳуқуқнинг мавжуд бўлиши мумкин эмаслиги ҳақидаги хулосага қўшилишади. Ваҳоланки, улардан бор-йўғи ибтидоий тузум урф-одатлари тартибга солиш элементлари ҳисобланганми (ёки йўқми), қадимги одам уларга ҳозирги замон кишиси ҳуқуққа қандай муносабатда бўлса, тахминан шундай муносабатда бўлганми (ёки йўқми) деган масалага ойдинлик киритиш имконини берувчи тегишли далилларни тушунтириб бериш талаб қилинганди, холос.

Масалан, А.И.Першиц ибтидоий тузум норматив муҳитини таҳлил этар экан, у «синфийликдан олдинги ва давлатгача бўлган жамиятдаги хулқ-атвор нормаларини ҳуқуқий категориялар қаторига

қўшиб бўлмайди: ҳуқуқ ҳали йўқ эди»¹, деган хулосадан келиб чиқади. «Ҳали ҳуқуқ бўлиши ҳам мумкин эмасди, чунки ҳокимият тузилмалари ҳали йўқ эди», деган фикр ҳам унга тегишли.

Давлатга эга бўлмаган халқларнинг ижтимоий уюшиши, гуруҳ ёки оиланинг мулкӣй мақоми, эғалик шакллари, никоҳ ва ажралишларни, ножўя ишлар ва жазолар, айирбош қилниш муносабатлари, қарз бериш ва бошқа битимларни тартибга солувчи нормаларни ўрганган этнографлар «ҳуқуқ» атамасини ишлатмаслик учун турли вариантларни излашга мажбур бўлишганди. Айни чоғда ҳар бир нарсани ўз номи билан аташни афзал кўрадиган тадқиқотчилар ҳам йўқ эмасди.

XIX асрда қарор топган ва ҳозиргача амалда ўзгаринсиз келаётган ҳуқуқ тарихига умумий қарашлар *эволюционистик қараш* деб аталади. Унинг моҳияти қадимги ва ҳозирги даврни ҳам қўшиб ҳисоблаганда вақт бўйича кейинги ҳуқуқий тизимлар тарих ва маданиятнинг ягона ҳодисаси сифатида ҳуқуқдан иборатлигини эътироф этишга қаратилган. Ибтидоий жамоа муаммоларига муурожаат қилган дастлабки ҳуқуқшунос олимлар, А.Пост таъбири билан айтганда, «инсоният ирқи муҳтида юзага келган ҳар қандай органик тузилишга нисбатан тенг татбиқ этиладиган инсон ҳуқуқи ривожини умумий тарихини очиш» мумкин деб ҳисоблашганди. «Кўплаб урф-одатлар – айнан юридик урф-одатлар Ер юзидаги барча халқларда таажжубланарли ва ҳайратланарли тарзда бир хил такрорланади. Бунда улардан кўпчилиги учун биз учратган жойларга андаза сифатида бориб қолган бўлиши мумкин деган хаёлга бориш мутлақо ноўриндир. Ҳуқуқ соҳасида инсон руҳи лол қолдирадиган даражада бутун инсоният учун умумий бўлган қонуният асосида ижод қилади ва у ялпи умумий табиий темир қонунлар ҳукмронлигини ҳеч шубҳасиз асосга қўяди»².

Социологик эволюционизм вакиллари бўлган айрим ҳуқуқшунослар ҳатто инсоният тарихининг бошланиш даврларида қандайдир умуминсоний ҳуқуқ мавжуд бўлиб, ундан турли халқлар ва даврларга оид ҳуқуқлар тизимининг сершоҳ дарахти ўсиб чиққан деб ҳисоблардилар. Чунончи, А.Кокурек, Д.Вигмор ва бошқалар шундай ҳуқуқшунослар сирасига киради.

Кўпроқ аҳамиятга молик эволюционистик йўналтиш вакиллари эса ҳуқуқ тарихини инсон табиати бир хиллиги ва ижтимоий тараққиётнинг бир хил босқичида ҳал этиладиган муаммоларнинг

¹ *Периц А.И.* Проблемы нормативной этнографии. М., 1979, с. 213.

² *Пост А.* Загатки государственных и правовых отношений. Очерки по всеобщей сравнительной истории государства и права. М., 1901, с. 11-12.

ўзаро ўхшашлиги оқибатида намоён бўладиган ижтимоий эволюция умумий қонуниятларига мувофиқ тарзда турли даврлардаги, бир хил ривож сифатида тасаввур этишган. Э.Тэйлор, Л.Морган, М.Гейн, А.Пост, М.Ковалевский ва бошқалар мазкур йўналиш вакиллари ҳисобланишади. Улар фикрларига асосланган ҳолда айтиш мумкин-ки, ҳуқуқ тарихи ҳамisha такрорланади ва кўп минг йилликлар олдин Шарқда эришилган ўша босқичларга жаҳоннинг бошқа қисмларида кейинроқ ёки бизнинг давримизда эришилади. Масалан, А.С.Диамонд «Ибтидоий қонунлар» китобининг дастлабки саҳифасида милоддан аввалги 1914 йилда яратилган Хаммурапи Қонунлари бу борада милоддан аввалги 196 йилда Рим, чамаси милодий 1250 йилларда Англия, Абиссиния эса фақат бугунги кунда эришган босқични билдиради (1. 1-бет), деган тахминни илгари суради.

Шу тариқа эришилган босқич ҳамда жамиятнинг нисбатан оддий ҳолатдан мураккаброқ ҳолатга ўтиши билан боғлиқ равишда ҳуқуқ етук ҳуқуқий тизимни ибтидоий тизимдан фарқловчи муайян янги хусусиятларга эга бўла боради. Шу асосда ҳуқуқнинг маданий-тарихий таснифланиши тўғрисидаги тасаввурлар ривож топади. Жумладан, П.Виноградов ўз таснифига ҳуқуқий тизимларнинг ташкилий мураккаблаша бориш принципи – қабилалар, шаҳарлар, черков ҳуқуқи, шартномавий уюшмалар ва жамоавий ташкилотлар ҳуқуқи тарзида мураккаблашиб бориш принципини асос қилиб олди¹. Уильям Сигл ўзининг «Қонунларга ёзилган шарҳлар» асарида ҳуқуқнинг уч тури – *ибтидоий, қадимий ва етук* турларини ажратиб кўрсатган. Аслида у тузган шакл ҳам ана шу ғоялар, тасаввурлар асосига қурилган. Бунда, деб ҳисобларди у, ибтидоий ҳуқуқ чинакам ҳуқуқ эмас, бироқ у нормаларнинг муайян бир шаклга кирмаган «уюми»дан иборат бўлиб, ибтидоий маданият жамиятлари улар ёрдамида бошланғич ҳуқуқий можароларни ҳал этади.

Шуни ҳам айтиш керакки, қадимги халқлар ҳуқуқига «ибтидоий» ҳуқуқ сифатида муносабатда бўлиш XIX асрда қарор топган. Бунда «евроцентризм» намоён бўлиши, «инсоният цивилизацияси» ва «Ғарб цивилизацияси» тушунчаларини айнан бир хил деб ҳисоблаш кўзга ташланади. «Ёввойилик»дан қутулиш, қолоқликни барҳам топтириш учун «ибтидоий маданият» жамиятлари цивилизация тажрибасини ўзлаштириши, Ғарб даражасига етишга интилиши кераклиги ҳақидаги қараш илгари сурилади. Шу йўл билан инсоният маданий-маърифий тараққиётнинг бир йўналишли шакли таклиф этилади. Бу шакл барча даврлар ва қитъалар одамлари бир йўлдан юриб келганлар ва шу йўлдан юриб келмоқдалар, бу йўлнинг бошида

¹ Қаранг: Vinogradov P. Outlines of Historical Jurisprudence. London., 1922.

«ибтидоий» халқлар ва маданиятлар турса, «тарихнинг охири»да эса цивилизация гулдастаси сифатида Фарб либерал маданияти юксалиб туради, деган тахминга асосланади. Шунга қарамай, илғор фикрли олимлар бундай ёндашувларга қарама-қарши бўлган қарашларни илгари сурадилар, чунончи, Африка мисолида ҳали-ҳануз ижтимоий антропология Фарбга мансуб бўлмаган жамиятларни Фарб олимлари томонидан Фарб манфаатлари йўлидаги тадқиқотларидан иборат бўлиб келаётганлигини дадил туриб танқид қиладилар.

Шу каби танқидлар таъсири остида кўпчилик антропологлар ўз қарашларини қайта кўриб чиқишга мажбур бўлдилар. Лекин бунинг бошқа сабаблари ҳам бор эди. «Қанчалик ғалати туюлмасин, – деб ёзганди К.Леви-Строс – ушбу халқларга бўлган илиқлик ҳислари кўпчилик антропологларни плюрализм (фикрлар хилма-хиллиги – изоҳ бизники *З.Ж*) ғоясини қабул қилишга ундадики, бу ғоя инсоният маданиятларининг хилма-хиллигини тасдиқлайди ва шу билан бирга, маданиятларни «юксак» ва «паст» даражаларга таснифлашни инкор этади»¹. Шу муносабат билан айтиш мумкинки, «ибтидоий жамият» тимсоли ҳамда «ибтидоий ҳуқуқ»ни яратиш устида инглиз-америка ҳуқуқий тафаккури соҳиблари озмунча мулоҳаза юритмагани, озмунча тер тўкмагани яхши маълум.

Европа юридик позитивизми каби таҳлилий юриспруденция, юридик реализм ҳамда Англия ва АҚШ юридик тафаккурининг бошқа йўналишлари ҳам жамият тараққиётининг юксак даражасини белгилайди, унда ҳуқуқий институтлар юзага келиши, кенг фаолият юритиши мумкин бўлади. «Ҳали сезилар-сезилмас даражада кам тараққий этган паст маданиятли жамиятларда муносабатларни тартибга солиб турган «ибтидоий ҳуқуқ»лари, Е.Хартлэнднинг уқтиришича, ёзма қонунлардан анча олдин мавжуд бўлган» (2. 8-бет). Модомики, одамлар бирлашишлари, ўзаро муносабатлардаги уйғунлик тўғрисида қайғуришлари керак бўлган экан, бу ўз навбатида рудиментар (бошланғич, ибтидоий) тартибга солишнинг айрим турини тақозо этади ҳамда қадимги урф-одатлар мазкур эҳтиёжни қондиришга қаратилган жавоб ҳисобланади. Урф-одатлар мажмуи – айнан «ибтидоий ҳуқуқ»нинг ўзгинасидир.

Уильям Сигл, биринчидан, «ибтидоий ҳуқуқ» умуман чинакам ҳуқуқ деган маънони англамайди, иккинчидан, у урф-одатда ва фақат шу урф-одат орқали берилган, деб ҳисоблар экан, Хартлэнд нуқтаи назарига қўшилади. Худди *этаностик позитивизм* ҳуқуқ таърифини давлат тушунчаси билан боғлагани сингари, *таҳлилий-позитивистлар бу борада суд ва суд фаолиятдан фойдаланадилар.*

¹ Қаранг: *Леви-Строс К.* Первобытное мышление. М., 1994, с. 35.

Жумладан, У.Сигл: «жиддий маънода ҳуқуқ мезони ҳам ибтидоий, ҳам цивилизациялашган жамиятлар учун бирдекдир, яъни – суднинг мавжудлигидир» (3. 34-бет), деб ҳисобларди.

Маълумки, инглиз юридик анъаналарига кўра суд ҳуқуқининг тимсоли ҳисобланарди. Бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқ инглиз судлари томонидан эътироф этилган ва одил судловни амалга оширишда қўлланиладиган нормалар мажмуидан бошқа нарса эмаслиги ҳақидаги таъбирларга асосланади. Сигл ана шу инглиз юридик анъаналарига эргашади. Шунинг учун ҳам У.Сигл фикрича, судларнинг пайдо бўлиши ибтидоий ҳуқуқ интиҳоси ва муайян сиёсий ташкилотга эга бўлган қадимий жамиятлар ҳуқуқига ўтиши дегани эди.

Ушбу концепциянинг асосий қоидаларига Р.Редфилд ҳам қўшилганди. У ўзининг ёндашуви ёзма ва мураккаб маданиятларда топилш мумкин бўлган нарсанинг тўла ривожини оддий халқлардан излаш мақсадларига ҳеч қандай алоқаси йўқлигини очиқ-ойдин таъкидлаганди. Редфилднинг таъбирича, албатта, оддий жамиятларда, ҳуқуқни рудиментар (бошланғич, ибтидоий) шаклда тасаввур этиладиган ёки уни олдиндан пайқайдиган хулқ-атвор намуналарини яратиш мумкин (4. 5-бет). Чунки ҳуқуқ бошланғич даражалари фақат қадимги дунёдагина учраб қолмай, балки ҳозирги жамиятнинг оддий гуруҳлари – оилалар, клублар ва ҳоказоларда ҳам мавжуд. Айнан шунда биз айрим антропологлар томонидан янада асосли ишлаб чиқилган ҳуқуққа росмана *плюралистик ёндашуви*ни кўраимиз. Бинобарин, ҳуқуқ тушунчаси ибтидоий жамоанинг қарийб барча ижтимоий нормаларини қамраб олиш имконини берувчи тушуниш доирасининг кенглиги бу ёндашувнинг ўзига хос хусусиятидир.

Масалан, таниқли антрополог Е.Хоубел, «агар ижтимоий норма ни бузиш ёки уни писанд қилмаслик мунтазам равишда ижтимоий тан олинган имтиёзга эга бўлган индивид ёки гуруҳ томонидан куч ишлатиш таҳдиди ёки реал хавфига дучор этиладиган бўлса – бу ижтимоий норма ҳуқуқийдир» (5. 376-бет), деган қондани ўртага ташлайди. Ушбу таърифнинг юридик жиҳати шундан иборатки, унда ҳозирги вақтда легитимлаштирилган деб айтиладиган, яъни жамият тан олган мажбурлов ҳокимияти кучи билан норманинг бажарилиши ёки унга риоя этилишини таъминлашга урғу берилади. Унинг ўзи яна «ҳуқуқий нуфуз» тушунчасини – одамларни ўзини муайян тарзда тутишга мажбур этадиган қатъий талабларни кирита олиш қобилияти, бошқа қадриятлар билан можаро чиққан ҳолларда ҳуқуқий қатъий талаблар устун келишида ифодаланадиган *устуворлик*, ҳуқуқни ҳодисаларнинг уюшган мажмуи сифатида тавсифловчи *тизимчилик*, тизимга оммавийлик табиатини бахш этувчи *расмийлик*-

дан иборат тўрт қисми йиғиндиси сифатида очиб беришга ҳам уринганди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, ҳуқуқ тушунчасидаги легитимлаштирилган мажбурлов ҳокимиятининг белгиси бирон-бир сиёсат олдигаги ҳокимиятни, айниқса давлат ҳокимиятини зинҳор ажратиб кўрсатмайди. Аслида ҳаммаси биз ўйлагандан анча оддий. «Ижтимоий яхлитлик ичида алоҳида бирликлардан иборат кичик гуруҳлар мавжуд бўлган жойда, — деб ёзганди Е.Хоубел, — сиёсий ташкилот — умуман жамият ичидаги гуруҳлар ёки турли хил гуруҳлар аъзолари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш тизими ҳам мавжуд бўлади» (5. 376-бет). Модомики, алоҳида ажратилган кичик гуруҳларнинг ички муносабатларисиз амалда бирлашмалар бўлмас экан, демак, айтиш мумкинки, ибтидоий сиёсий ташкилот ва ибтидоий ҳуқуқ умумийдир, яъни ҳаммабоддир. Кўпчилик антропологлар, ҳуқуққа оммавий нуфуз ва унинг ижтимоий тан олинishi негизда турувчи нормалар тизими сифатида қарашни кўллаб-қувватлайдилар.

Ҳуқуқ антропологик назарияларининг бошқа қатор гуруҳлари ҳам мавжуд бўлиб, куйида улардан бирини кўриб чиқамиз. Ҳуқуқ антропологик назарияларининг ушбу гуруҳи ҳуқуқ тушунчасида кўриб ўтилган *ташқи авторитар ижтимоий назорат қисмларининг* у ёки бу ролини таъкидловчи концепцияларга кўп жиҳатлардан қарама-қарши туради.

Шу жиҳатдан Бронислав Малиновский концепцияси муҳим ва эътиборли саналиши мумкин. У ҳуқуқни гўё «ичидан», қандайдир мажбурловчи нуфузли кишилар томонидан турткисиз ҳаракат қила оладиган ўз мажбурлов қудратига эга куч сифатида кўрсатади.

Қизиғи шундаки, Малиновскийнинг ўзи ҳуқуқнинг умумий назариясини ишлаб чиқишга мутлақо интилмаган. Лекин олим томонидан антропологик материаллар асосида берилган таъриф юридик антропология ривожига сезиларли босқични бошлаб берди. У ҳуқуқни, *бир тарафдан, кўриб чиқилмадиган ва иккинчи тарафдан, мажбурият сифатида тан олинмадиган ўзаро боғланган мажбуриятлар тизими* (6. 58-бет) сифатида таърифлаганди.

Кўпчилик олимлар Малиновскийнинг юридик антропологияга қўшган ҳиссаси, аввало, ҳуқуқни ижтимоий муносабатларнинг ички санкциясини ҳисобга олган ҳолда тушунишдан иборатлигини эътироф этишади. Жумладан, М.Глукмен шундай ёзади: «Малиновский сабоғи шунга ўргатадики, ҳуқуқ энг умумий маънодаги ижтимоий назорат ёхуд у айтганидек, ҳуқуқ санкция берилган муносабат таҳлили доирасида тушунилиши мумкин» (7. 239-бет). Бу чиндан ҳам жиддий хулоса ҳисобланади. Чунки бу хулосадан — ҳуқуқ

Ўз пойдевори устида тура олади, у жамиятнинг асосий тартибга солувчи кучидир, ҳуқуқ иқтисодиёт ортидан судралиб юриши керак эмас, уни исталган ердан келтириб чиқаришнинг ҳожати йўқ, ҳуқуқни диннинг ҳосиласи, юзи ўтирилган ахлоқ ёки кўникма ҳосил қилинган сиёсат сифатида муҳокама қилиш шарт эмас, деган маънолар келиб чиқиши табиий. Шу ўринда: «Ижтимоий муносабатнинг мазкур ички санкциясининг ўзи нимани билдиради?» деган савол туғилади. Бу борада, авваламбор, шуни таъкидлаш керакки, хизматлар ва вазифаларни ўзаро айирбошлашда томонларнинг ҳар бири шеригининг ижрочилик ва ҳалоллик мезонини кузатади. Бунда хатти-ҳаракатлар турли томондан кўзга ташланиб туради ва амалда муносабат ичидан назорат қилиниши мумкин бўлади.

Олим ҳуқуқ ҳақидаги ўз тушунчасини Меланезия жамияти (Тинч океанининг жанубий қисмидаги Тробрианд ороллари) материаллари асосида ривожлантиришга муваффақ бўлган. У ўз тадқиқотларини ўша ерда ўтказганди. Малиновский ушбу ороллар аҳолисининг ижтимоий уюлишини таҳлил этаркан, у ташқи ижтимоий назоратнинг энг ибтидоий тузилмалари ҳам йўқлигига қарамай, хўжалик алоқаларини тартибга солишнинг аннқ, бир маромда ва тўхтовсиз ишлайдиган тизимига эътибор қилганди. Бу ерда ҳар қандай нопоклик, инсофсизлик, очкўзлик ва оддий маънос феъл-атвор оғир оқибатга олиб келиши мумкин экан, ўз мажбуриятларини бажармаётган ёки ёмон бажараётган, очикдан-очиқ хушламай ишлаётган одам тортиқлар ва совғалар алмашиш билан боғлиқ муносабатлардан четга чиқиб қолади. Шеригининг ундай одам билан ишлашдан бош тортишининг ўзиёқ таъсирчан жазо чораси — ижтимоий муносабатнинг ички санкцияси ҳисобланади.

Ички санкциялар, мукофотлар ва жазолашлар муносабатлар негизига моҳиятига сингдирилган; ҳафсаласи пир бўлган, қаттиқ ҳафа бўлган, ҳамкорлик қилишни истамайдиган одам муносабатлар тизимини ихтиёрий ташлаб кетади ёхуд ундан туртиб чиқариб юборилади. Бироқ бу жараён енгил ва осон кечмайди. Чунки тизим етарли даражада чидамли, бардошли одамлар эса сабр-тоқатли. «Агар яхшилаб кузатсангиз, — деб ёзади Малиновский, — битимларни бажаришда доимий кечикишлар, вайсашлар ва таъналар, шеригидан шикоят қилишларни кўрасиз, лекин, умуман олганда, шерикчилик давом этади ва ҳар бир одам ўз мажбуриятларини бажаради» (6. 30-бет). Бу «икир-чикирлар»га қарамай, олимнинг фикрига кўра, ҳуқуқ ўзаро ҳамкорлик ва айирбошлашнинг осойишта ҳамда бир маромдаги жараёнида вужудга келади. Ушбу материаллар асосида у ҳуқуқнинг ғоят мафтункор намунасини, унинг ташқаридан

мажбурлов аралашувисиз, авторитар инстанцияларсиз, зўравон-лик ва жазоларсиз жуда аниқ ишлайдиган мустақил табиати ҳамда механизмларини асослаб беришга уринганди. Унинг муҳолифлари ҳуқуқни бу тарзда тушунишни ҳаёт ҳақиқатига камдан-кам мос келадиган идилогия (осоишта ҳаётни тасвирловчи мўъжиза асар) сифатида асосли баҳолашди. Бироқ Малиновскийнинг хизмати нимадан иборат эди? Бу саволга жавобан айтиш мумкинки, у антропологияда юридик расмийчилик пўстлогини ёриб ўтишнинг ўлдасидан чиқа олди, жамият ва маданиятда ҳуқуқнинг ролини таъкидлаш орқали ҳуқуқ назариясига ижобий ҳисса қўшди.

Кроссмаданият мақомига даъво қилувчи *плюралистик концепция* антропологик ҳуқуқ назариясининг алоҳида турларидан бири ҳисобланади. Ушбу концепция Л.Посписил илмий изланишлари самарасидир. У юридик реализмнинг ҳуқуқ фақат аниқ қарорлардагина мавжуд бўлиши мумкинлиги ҳақидаги қондасини асос қилиб олади. Хулқ-атвор нормаси, гарчи у қонунда қайд этилган, кодексда ёзиб қўйилган бўлса-да, қарор чиқарувчилар уни қўллаган шароитдагина ҳуқуқ соҳасига тааллуқли бўлади. Аини пайтда учинчи томон (авторитет)нинг қарор қабул қилишда имтиёзга (алоҳида ҳуқуққа) эга бўлиши, даъволашувчилар олдида эътироф этилган ҳокимият, яъни юрисдикциядан фойдаланиши низодаги ҳуқуқий ечимнинг муҳим хусусияти сифатида намоён бўлади. Аслида авторитет ҳам, низодаги томонлар ҳам юрисдикция ва ижтимоий назорат амалга ошириладиган бир ижтимоий гуруҳга мансубдирлар. Посписил таъбирига қўра, *яхши уюшган аъзолари бўлган махсус гуруҳларга ҳуқуқнинг тегишлилиги* шундан келиб чиқади.

Бу олим тавсифлашича, жамият ўз ичидаги ҳуқуқий тизимни фақат гуруҳларга, қисмларга бўлинган ҳолдагина яратади. Ҳуқуқ-шунослар ва айрим антропологларнинг асосий хатосини у ҳуқуқни умуман бутун жамият хусусияти деган анъанавий тушунишда, жамиятнинг ижтимоий таркиби, уни ташкил этувчи кичик гуруҳларга сегментациялашувини инкор этишда кўрганди. Ўзининг ушбу нуқтаи назарини Л.Посписил ҳуқуқ кроссмаданиятининг реалистик концепцияси ёки плюралистик назария деб атайди. Чунки бу назария яхлит жамият ичида муайян кўпликдаги ҳуқуқий тизимлар амал қилишига йўл қўяди. Натижада у: «Ибтидоий ёки цивилизациялашган жамиятлар ҳуқуқининг ҳар қандай чуқур таҳлилига фақат унинг тегишли ижтимоий тузилмалар ҳамда ҳуқуқий даражалар билан боғлаш, ҳамда жамиятда ҳуқуқий тизимлар хилма-хиллигини тан олиш орқали эришиш мумкин» (8. 55-56-бетлар), деган хулосага келади.

Плюралистик ёндашув Посписил кашфиёти эмас, унгача ҳам бу ёндашувни баъзи ҳуқуқшунослар ёқлаб чиқишганди. Бироқ ғояни кросс маданият аҳамиятига молик юридик-антропологик назария даражасигача тизимли ривожлантиришда, шубҳасиз, унинг хизматлари катта. Бу назария универсалликка даъвогардир. Зеро, қаердаки энг бўлмаганда оддий, оиладаги каби низоларни, зиддиятларни бўйсундириш ва мажбурлаш йўллари билан авторитар усулда ҳал этиш мавжуд экан, ўша ерда ҳамиша муайян даражадаги ҳуқуқ бор ва ҳамиша мавжуд бўлган.

Албатта, ҳуқуқ тушунчасини шу тарзда кенгайтириш антропологлар ва айниқса, ҳуқуқшунослар ўртасида кенг қўллаб-қувватланмаган. Лекин юридик реалликка татбиқ этилган плюрализм принципи ҳуқуқий муносабатларни анъанавий давлатлаштириш (этатизм) ҳамда ҳуқуққа механик равишда бўйсундириш ақидасига қарши далиллар келтиришда ёрдам беради.

Шундай қилиб, инглиз-америка юридик ва антропологик концепцияларини кўриб чиқар эканмиз, *бунда яққол кўзга ташланувчи икки тенденцияни* алоҳида таъкидлашимиз мумкин.

Биринчидан, камдан-кам истисно ҳолатлардан ташқари барча концепциялар қандайдир умумий қонуниятларни тақдим этишга, умуман, ҳуқуқнинг келиб чиқиш назариясини ишлаб чиқишга интилмайдди, балки асосан юридик-позитивистик назарияларнинг методологик кўрсатмаларини, йўл-йўриқларини ифодалайди, яъни: «ҳуқуқ нормаси – бу авторитет, ҳокимиятнинг буйруғи» (таҳлилий юриспруденция), «ҳуқуқ низолар бўйича қарорларда ва суд ишларида берилган» (юридик реализм), «ҳуқуқ – ижтимоий назоратдир» (Р.Паунд) ва бошқа шаклларда ўз ифодасини топади.

Иккинчидан, кўриб чиқилган барча концепциялар *давлатгача ҳуқуқ мавжуд бўлишининг кенг имкониятларини* эътироф этади. Зеро, «ибтидоий ҳуқуқ»қа, одатда, нормаларни бузганлик учун санкциялар қўллашга қодир «ибтидоий сиёсий авторитет» билан ҳамоҳанг равишда қаралади. Умуман олганда, инглиз-америка концепцияси инсоният тараққиётининг илк босқичларида ҳам ҳуқуқнинг мавжуд бўлганлигини эътироф этади. Бу «ибтидоий» бўлса-да, барибир ҳуқуқ эди.

Ҳозирги замон ҳуқуқшунослари ҳам ҳуқуқ тушунчаси ва моҳиятини тадқиқ этиш муаммоси билан шуғулланишга озмунча куч-гайрат сарфлашгани йўқ. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, мустабид шўро тузуми даврида бу ишлар бамисоли кўриқдан, тап-тақир жойдан бошланганди, чунки бу масалада Октябрь тўнтаришигача ёки хорижда тўпланган тажрибага мутлақо инкор этиш нуқтаи назаридан қараб келинганди. Мазкур йўналишда ҳуқуқ-

шуносларнинг ўнлаб йиллар олиб борилган саъй-ҳаракатлари, изланишлари муайян натижаларни берди. Чунончи, ҳуқуқ тушунчаси ва моҳиятини аниқлаш бўйича *уч асосий ёндашув* кашф этилди: а) ҳуқуққа мутлақ юридик нормалар тизими сифатида қаровчи *норматив* ёндашув, уни ҳуқуқни тор маънода тушуниш ҳам дейилади; б) ҳуқуқни унинг томонидан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар билан тенглаштирувчи *социологик* ёндашув; в) ҳуқуқни эркинлик ва адолат мезони билан боғловчи *фалсафий* ёндашув. Сўнгги икки ёндашув ҳуқуқни кенг маънода тушунишни тақозо этганди. Зеро, ҳуқуқ тушунчасига ҳуқуқ нормалари ҳам, ҳуқуқий онг ҳам, ҳуқуқий муносабатлар ҳам ва бошқа жиҳатлар ҳам киритиларди. Боз устига, ҳуқуқ тушунчасига уларни киритганларнинг ҳар бири ўз нуқтаи назарларини ягона тўғри ёндашув деб ҳисоблаб, уни ҳимоя қиларди. Бироқ, ҳақиқат ҳаминша ўртада холис туради, деганларидек, кейинги изланишлар айнан шундай нуқтаи назарлар билан ажралиб туради.

Табиий савол туғилади: «Шунчалик кўп ҳуқуқшунослар бу муаммога нега шу қадар кўп вақтларини бағишлашди, бу муаммо шунга арзийдими?» Бу саволга қисқа қилиб, «Ҳа, арзийди!» дея жавоб берамиз. Чунки ҳуқуқ моҳиятини тўғри тушуниш нафақат юридик фаннинг муваффақиятли ривожланишини белгилаб беради, балки бундай тушуниш амалиётчи юрист учун ҳам жуда зарур бўлиб, уни ҳуқуқни қўллаш ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш бўйича фаолиятида ишончли ва аниқ восита билан қуроллантиради. Ҳуқуқнинг нималигини яхши билмай туриб, уни тўғри қўллаш тўғрисида, қонунийлик ва юридик масъулият ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Шу мақсадда ҳуқуқшунослик фанидаги эски, яхши ишлаб чиқилган ҳуқуқнинг *табиий ҳуқуқ ва ижобий (позитив) ҳуқуққа* бўлиниши ғоясига қайтамиз.

Табиий ҳуқуқ (Jus naturale) — *инсон табиати, унинг жамиятда яшашини тақозо этувчи ҳуқуқ ва эркинликлар мажмуидир*. Ушбу назария тарафдорлари бундай ҳуқуқларга — инсоннинг эрка, ўзига ўхшаганлар билан муомалада бўлиш, насл қолдиришга, яшашга, одамнинг ростмана яшашини учун зарур шарт-шароитларга, мулкка эгаллигига, жамият ва давлат томонидан ўз ҳаёти ва саломатлиги муҳофаза этилишига бўлган ҳуқуқларини киритадилар.

Табиий ҳуқуқ ғоя сифатида қадимги дунё тарихига ҳам маълум эди. Кейинчалик табиий ҳуқуқ ғояси демократия фидойилари бўлган француз маърифатпарварлари томонидан янада ривожлантирилди. Бу ғоя мавжуд юридик нормалар, амалдаги қонунлар (улар «позитив ҳуқуқ» деб аталади) билан бирга, жамиятда барча давлат юридик

институтларининг илк асоси сифатида табиий ҳуқуқ амал қилганлигини билдиради. Дарҳақиқат, шундай, яъни: табиий ҳуқуқ одамлар эркинлиги, уларнинг ҳокимият олдидаги тенглиги, хусусий мулкка нисбатан бузилмас ҳуқуқи ва ҳоказолар сифатида ўрин тутади. Буларнинг ҳаммаси табиий ҳуқуққа тегишли бўлгани учун ҳам давлат томонидан «туҳфа» этилмайди, юқоридан ихтиёрий равишда «насия»га берилмайди. Шу боис улар давлат томонидан қатъий талаб сифатида қабул қилиниши ва табиий равишда қўриқланиши ва кафолатланиши керак.

Модомики шундай экан, у ҳолда мазкур нуқтаи назардан қўйилган муаммоларга бўлган муносабатимиз кескин ўзгаради. Давлат олдига – қонун чиқарувчи, Президент олдига – «бозорни ташкил этиш», «хусусий мулкнинг устуворлиги» тўғрисидаги ва бошқа масалаларни умуман қўймаслик керак бўлади. Улар аллақачон цивилизация ва тарих томонидан «ингом этилган», шунинг учун уларни «яратиш», «жорий этиш» талаб қилинмайди. Масала шундаки, уларнинг табиий ривожини йўлидан тўсиқларни олиб ташлаш, улар учун давлат-қонунчилик ва бошқа энг муносиб юридик шарт-шароитлар ва кафолатларни шакллантириш зарур.

Бундай ёндашув айниқса инсон ҳуқуқлари учун муҳим аҳамиятга эга. С.С.Алексеев таъкидлашича: «Инсон ҳуқуқлари категориясининг моҳияти шундан иборатки, ҳаёт, қадр-қиммат, яшаш жойини танлаш эркинлиги ва бошқа шунга ўхшаш ҳуқуқлар инсон учун жамият қатъий талабидан келиб чиқадиган табиий ҳуқуқлардир. Шунинг учун улар мутлақ ва давлат ихтиёрига олиб қўйилмайдиган ҳуқуқлар сифатида тушунилиши керак. Бинобарин, улар бутун давлат-ҳуқуқий воқелиги томонидан худди шу тарзда қабул қилиниши лозим ва бу ҳол булутлар ортидаги давлат юксакликларидан одамлар ёнига тушиб келадиган позитив ҳуқуқни «инсонийлаштиради»¹.

Табиий ҳуқуқ, мазкур олимнинг таъбирича, фақат давлат фаолияти ва унинг ўзбошимчилигига қатъий чегаралар қўйибгина қолмай, балки қонун чиқарувчи олдига ҳаётнинг ўзининг табиий-ҳуқуқий сабаб ва талабларини қабул қилиш, уларни амалдаги қонунларда, позитив ҳуқуқда акс эттириш заруратини қўйиб, унга нисбатан ўзига хос тарзда таъсир ўтказиши керак.

Мажбуриятлар ҳам шундан келиб чиқади. Уларнинг асосийлари – бошқа кишиларга, жамиятга, давлатга зарар етказмаслик, бошқаларнинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишларига тўсиқчилик қилмаслик кабилардир. Шундай қилиб, табиий ҳуқуқ – ҳуқуқ

¹ Алексеев С.С. Уроки. Тяжкий путь России к праву. М., 1997, с. 230.

тўғрисидаги бекўсон, чуқур ахлоқий ва юксак даражадаги адолатли тасаввурлар мажмуидан иборатдир.

Табиий назарияга жавоб тариқасидаа *ҳуқуқнинг тарихий мактаби оғушда келди.* Немис ҳуқуқшунослари Густав Гуго ва Карл Савиньи унинг вакиллари ҳисобланади. Ҳуқуқни халқ миллий ҳаётининг маҳсули деб ҳисобловчи ҳуқуқнинг *тарихий мактаби* табиий ҳуқуқ назариясига жиддий зарба берди. Бироқ у жуда яшовчан бўлиб чиқди, ҳозирда ўзининг кўплаб тарафдорлари ва издошларига эга.

Ҳуқуқнинг бошқа мактаблари ҳам бор. Улар *расида ҳуқуқнинг рационалистик назарияси*ни ажратиб кўрсатиш мумкин. Унга мувофиқ, хулқ-атвор қоидалари одамлар томонидан улар ўз олдларига қандай мақсадлар қўйишлари билан боғлиқ ҳолда ишлаб чиқилади. Кўпинча куч-қудрат ва ҳокимият кимда кўпроқ бўлса, ўша одам хулқ-атвор қоидаларини ўз мақсад ва манфаатларига мослай олади. Ушбу назария асосчиси Рудольф Йеринг несоният тарихидан мазкур назарияни тасдиқловчи кўплаб мисоллар келтиради.

Ҳуқуқнинг психологик назарияси ҳам алоҳида ўрин тутади. Мазкур назария ҳуқуқнинг психологик йўл-йўриқ ва кўрсатмалар, одамларнинг муайян қоидалар асосида яшаш, бировнинг иродасига бўйсунмиш ёхуд бошқаларни ўз иродасига бўйсундириш эҳтиёжи билан боғлиқлигидан келиб чиқади.

Марксча-ленинча ҳуқуқ назарияси ҳам қайсидир маънода яхши маълум. Унга кўра, ҳуқуқ ҳукмрон синф иродасини ифодаловчи хулқ-атвор қоидалари мажмуидан иборат. Бу иттифоқ ва социалистик лагерга кирувчи давлатларга катта зарар етказган ғоят нотўғри ва хато назариядир.

Большевизм ҳуқуққа қақшатқич, шафқатсиз зарба берди. Нафақат террор ва зўравонлик асосига қурилган жиноий қонхўр амалиёти, жамият бутун ҳаётини ёппасига давлатлаштирилиши билан, балки ҳуқуқ ҳақида «буржуа лаш-лушлари» деган, унинг «ўлиб бориши» ҳақидаги, «инқилобий ҳуқуқий онг»нинг устуворлиги тўғрисидаги, суд ҳақидаги «пролетариат диктатураси органи» деган ва шу каби бошқа ақидалари билан ҳам большевизм ҳуқуққа улкан зиён-заҳмат етказганди. *Ортодоксал марксистлар тасаввурларига* кўра, сўнгги вақтларгача ҳуқуқ «ҳукмрон синфнинг қонун даражасига кўтарилган иродаси»дан ортиқ нарса эмас деб қараларди ҳамда қудратли давлатнинг «сиёсий мезони», «қуроли» деб келинди.

Қолаверса, шу ўринда яқин ўтмишда — мустабид тузум шароитида шўро маддоҳлари синфий ҳукмронликнинг қуроли сифатида давлат ҳақидаги марксча ғояни шиор қилиб олишганини, уни ниқоб қилиб олиб сиёсий қутбланишга зўр беришгани, бу

назарияни догмага, давлат ва ҳуқуқни эса синфий рақибларни энгиш воситасига айлантиришганини эслашнинг ўзи кифоя. Аслида «Демократия шароитларида эса давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муросан мадора билан бартараф этиш воситасига айланади.

Ҳуқуқнинг ўзига эса ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш, экинлик, адолатпарварлик ва тенгликни вужудга келтириш воситаси сифатида ёндашилади»¹.

Позитив ҳуқуқ – давлат қабул қилган нормаларда, яъни қонунчиликда, шунингдек, бошқа ҳуқуқий манбаларда ифодаланган ҳуқуқдир. Демак, қонунчиликдан ташқарида, ҳуқуқий урф-одатлардан, прецедентдан, норматив шартномалардан холи позитив ҳуқуқ бўлмайди. Айнан шунинг учун ҳам қонунчилик билан ҳуқуқни янглиш ҳолда бир-бирига тенглаштиришади.

Шунга қарамай, ҳуқуқни табиий ва позитив ҳуқуққа бўлиш бир қатор муаммоларни ҳал этишга ёрдам беради. Жумладан, ҳуқуқни «кенг маъно»даги ва «тор маъно»даги тушунчаларга бўлишга ҳожат қолмайди. Зеро, табиий ва позитив ҳуқуқ гоёси ҳам назарий, ҳам амалий масалаларни аниқроқ, пухтароқ ҳал этиш имконини беради. Бундан ташқари, ҳуқуқнинг пайдо бўлишини давлатнинг вужудга келиши билан боғлаб қўймаслик лозим бўлади. Чунки аввал айтиб ўтганимиздек, табиий ҳуқуқ давлатдан жуда кўп замонлар олдин пайдо бўлган ва усиз ҳам амал қилаверади.

Позитив ҳуқуққа келадиган бўлсак, давлатдан холи равишда уни тасаввур ҳам этиб бўлмайди, шунингдек, у давлат ҳуқуқий ижод-корлик фаолиятининг натижаси, маҳсули ҳисобланади. Гегель таъбирича, позитив ҳуқуқ *умуман давлатда амал қиладиган ҳуқуқдир. Ва у ақлга тўғри келиши билан эмас, балки давлатнинг мавжудлиги билан кучга эга.* Айни чоғда юқорида зикр этилганларнинг ҳаммаси, ҳуқуқ билан қонунчилик ўртасидаги фарқни аниқлашга ёрдам беради.

Қонунчилик табиий ҳуқуқнинг фақат маълум бир қисминигина ўзида акс эттиради. Ҳуқуқнинг қолган барча қисмлари принципалар, ҳуқуқий онг, бошқа ҳуқуқий ҳодисалар кўринишида намоён бўлади. Қонунчилик табиий ҳуқуқни ё тўғри акс эттириши ёхуд бузиб кўрсатиши мумкин.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари, 26-бет.

Хуқуқ фавқулодда муҳим ижтимоий ҳодиса сифатида қуйидаги умумий ва алоҳида белгиларга эга.

1. *Хуқуқ норматив кўрсатмалардан иборат.* Аввало, нормативлик хуқуқнинг ўзигагина хос ҳодиса эканлигини таъкидлаш лозим. У инсон табиатининг тақозоси бўлиб, ҳар қандай ижтимоий организмга хосдир. Кишилар билими ва фаолиятини муайян қоидаларда, яъни нормативларда жамлар экан, шу йўл билан инсоният қўлга киритилган билим ва тажрибани аста-секин тўплай бориб, уни мустаҳкамлайди, ижтимоий ҳаётни бир меъёрга солади.

2. *Хуқуқ адолат ва эркинлик ғояларини ифодалайди.* Адолат ва эркинлик инсониятнинг азалий орзусидир. Авваламбор, адолат тушунчаси бошқаларнинг хуқуқлари ҳурмат қилиниши билан боғлиқлигини таъкидлаш даркор Шунга кўра одатда инсон фаровонлигига хизмат қиладиган, бошқа одамлар манфаатларини оёқости қилмайдиган, умуман жамиятта зарар етказмайдиган жиҳатлар адолатли ҳисобланади. Ушбу мезонлар ва шунга тегишли баҳолар, олдин одамлар онгида таркиб топади, сўнгра қонунчиликда мустаҳкамланади.

Адолат мезонлари асосида шу адолат ва эркинлик ғоялари моҳиятини ифодаловчи умуминсоний қонун-қоидалар ётиши керак. Улар, юқорида айтиб ўтганимиздек, табиий хуқуқ назарияси томонидан аниқ таърифланган. Бу табиий ҳол. Инсоннинг табиий хуқуқларига муносабат, уларнинг давлат томонидан ҳимоя қилиниши жамиятдаги адолатнинг аҳволидан, ҳокимият ва давлатнинг табиатидан дарак беради. «Агар биз бирон-бир ҳокимият табиатига эътибор қиладиган бўлсак, — деб ёзганди давлатшунос Л.А.Тихомиров, — шунини айтиш мумкинки, у инсоннинг *ватандаги* хуқуқларига нисбатан қанчалик сезгир бўлса, давлатда *шахсий* хуқуқларни муҳофаза этишга ҳам шунчалик мойил бўлади»¹.

Инсоннинг табиий хуқуқлари ва уларга тегишли мажбуриятлар давлатларнинг конституцияларида, муҳим қонунчилик ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилади. Шу жиҳатдан Ўзбекистон учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддаси ибратлидир. Унда, жумладан, шундай дейилади: «Яшаш хуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий хуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир». Бизнинг Конституциямизда табиий хуқуқлар тамойилларига асосланган кўпгина моддалар акс этган.

Хуқуқнинг турли соҳаларида ижтимоий адолат тамойили турлича намоён бўлади. Зеро, бу ўринда гап ижтимоий муносабатларнинг турли соҳалари ҳақида бормоқда. Масалан, жиноят хуқуқида бу жазо

¹ Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. Спб., 1892.

чорасининг содир этилган жиноятга мутаносиблигида ифодаланади. Рим нотикларидан Цицерон ўзининг «Қонунлар тўғрисида»ги асарида бу фикрни ғоят таъсирчан қилиб, шундай ифодалагани: «Жазо жиноятга яраша бўлиши, бинобарин, ҳар бир киши ўз қилмишига яраша жазога тортилиши лозим; ўзбошимчаликни фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этиш билан, очкўзликини – жарима билан, нуфузли мансабларга кўр-кўрона интилувчиларни - ёмо-» отлик қилиш билан жазоламоқ даркор»¹.

Эркинлик – инсоннинг табиий ажралмас хусусияти, фақат эркинлик ва ҳурлик шароитидагина шахс ростмана яшай олади. Албатта, инсон эркинлигини чекловчи қонунлар, масалан, крепостной ҳуқуқ ҳақидаги қонунга ўхшаш қонунлар тарихдан маълум. Бироқ эркинликни чекловчи бундай қонунлар, Гегелнинг таъкидлашича, «фақат позитив қонунлар ва ҳуқуқлар бўлиб, боз устига, улар ақлга ва мутлақ ҳуқуққа зиддир»².

Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, адолат ва эркинлик ғояларига мос келмайдиган норматив йўл-йўриқ ва кўрсатмаларни умуман ҳуқуқ деб бўлмайди. Булар ҳатто қонуний расмийлаштирилган тақдирда ҳам ҳақсизлик, зўравонликдан бошқа нарса эмас.

3. Ҳуқуқ ўз инъикос этиш предметиға эға. Бу – ҳокимият, давлат, жамиятдаги тартибдир. Айнан шу ижтимоий тузилмалар адолат ва эркинлик ғояларини амалий мазмун билан тўлдиради, айнан улар инсоннинг эркин ва адолатда яшашини, унинг ростмана ҳаётий фаолиятини таъминлашга қодирдир. Адолат ва эркинлигу озодлик ғоялари, гарчи онгнинг бошқа шаклларида ҳам инъикос этса-да, бироқ фақат ҳуқуқдагина улар инсон, давлат, жамият эркинликлари, ҳуқуқлари, мажбуриятларида шу инсон – давлат – жамият ўртасидаги ўзаро масъулият, мажбурият кўламлири, турлари ва шаклларида ўз ифодасини топади.

Ҳуқуқ ўзининг инъикос этиш предмети билан онгнинг ва ижтимоий ҳаёт соҳаларининг бошқа шаклларида – дин, ахлоқ, иқтисодиёт ва бошқалардан фарқ қилади.

4. Ҳуқуқ инсон ҳуқуқ-атвориини тартибға солади, унинг тафаккури ва ҳиссийетиға таъсир этади.

Ижтимоий расо ҳар бир одам адолат ва эркинликка интилади, бошқалар ҳам ўзларини шундай тутишларини хоҳлайди, давлатга эса адолат ва эркинлик кафолати сифатида қарайди. Одам ҳуқуқ талабларига ихтиёрий равишда, ички эътиқоди бўйича бўйсунди. Бироқ ҳуқуқнинг ташқи мажбурийлиги инсонга нисбатан ташқи

¹ Цицерон. Диалоги о государствах, о законах. М., 1966, с. 148.

² Гегель. Философская пропедевтика // Работа разных лет. Т. 2. М., 1973, с. 37.

мажбурлов (жисмоний ва руҳий) қўлланишда ифодаланади ва у ички мажбурийликдаги каби онгга эмас, балки фақат хулқ-атворгагина тегишли бўлади. Шу тариқа ҳуқуқ ички ва ташқи мажбурийликка эга бўлган ҳолда инсонга фаол таъсир ўтказиш, шу билан жамиятда зарур тартибни мустаҳкамлашга қодирдир.

5. Махсус ифода шакли бўлган қонунчилик ҳужужга хос хусусият-дир. Табиий ҳуқуқнинг моҳиятини ифодаловчи адолат ва эркинлик ғоялари турли шаклда – ҳуқуқий онг, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий тушунчалар ва бошқа ҳуқуқий ҳодисалар кўринишида мавжуд бўлади. Уларнинг катта қисми қонуний шаклга кириб, позитив ҳуқуққа айланади. Шундай қилиб, *қонунчилик ҳужужининг катта қисмини ифодалаши шаклидир.* Қолган қисми эса бошқа шаклларда мавжуд бўлади. *Айнан шунинг учун ҳам ҳужуж қонунчиликка ҳеч қачон мос тушмайди. Ҳужуж ҳамм жихатидан қонунга нисбатан кенгроқ бўлиб, у билан шакл ва мазмун сифатида ўзаро муносабатда бўлади.*

Бизнинг назаримизда, яна бир муҳим жиҳатта эътибор бериш зарур. Гап шундаки, ҳуқуқнинг қонунчиликда ифода этиладиган қисми, яъни позитив ҳуқуқ кўпинча умуман ҳуқуқ сифатида қабул қилинади. Позитив ҳуқуқнинг давлат билан алоқадорлиги буни тақозо этади. Шунинг учун *позитив ҳужужининг кўйидаги белгиларни кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир:*

А. Ҳужуж – қонун даражасига кўтарилган иродадир. Ирода – инсоннинг бир мақсадга йўналтирилган хатти-ҳаракатда ифодаланувчи онгли шартланган руҳий-физиологик ҳолатидир. Шуни ҳам эътиборга олиш керакки, ҳуқуқ умуман маънавий заминга таянади, шунинг самараси ўлароқ, ирода унинг бошланғич нуқтаси ҳисобланади.

Иродани қонун даражасига кўтариш жараёни уни муайян тарзда расмийлаштириш, қонунчилик органлари томонидан ташқи мажбурий норматив кўрсатмаларни чоп этишдан иборат бўлади. Мазкур ҳолатларда ҳуқуқнинг ёритилишига давлат ғамхўрлик қилади. Бунда ҳуқуқ гўё давлатдан келиб чиқаётгандай туюлиши мумкин. Аслида давлат ўз қонунчилик органлари тимсолида давлатта боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган адолат ва эркинлик ғояларини, яъни табиий ҳуқуқ қояларини «қонун даражасига кўтаради».

Шўро даврида шўро ҳуқуқи халқ иродасини ифодалайди, деган фикр кенг тарқалганди. Албатта, ҳуқуқ халқ иродасини ифодалаши мумкин. Лекин чинакам демократик қонунчилик органи белгиланган тартиб-қоидаларга риоя қилган ҳолда, адолат ва эркинлик ғояларини қонунчиликда аниқ ва изчил мустаҳкамлаган тақдирдагина бу амалга оширилади. Бу каби ғоялар ўз навбатида бутун халқ томонидан

қўллаб-қувватланади ҳамда улар юридик нормаларнинг ички ва ташқи мажбурийлиги манбаи бўлиб хизмат қилади.

Гегель ҳақли равишда таъкидлаганидек: «Агар ирода умумники бўлмаганида эди, ҳеч қандай чинакам қонунлар ҳам, ҳаммани чинакамига мажбур эта оладиган бирон-бир омил ҳам мавжуд бўлмасди. Ҳар ким ўз кўнглига келганини қилиб, бошқаларнинг ўзбошимчалигига эътибор ҳам бермаган бўларди»¹.

Ижтимоий гуруҳ, синф ёки халқнинг қонун даражасига кўтарилган иродасини *ҳуқуқнинг моҳияти, яъни унинг барча қолган сифатларини белгилаб берувчи асосий хусусияти деб ҳисоблаш мумкин.*

Ҳуқуқда ифодаланган ирода мазмуни манфаатдир. Файласуф В.С.Соловьевнинг фикрича, «ҳуқуқнинг моҳияти икки ахлоқий манфаат – шахсий эркинлик ва умумий фаровонлик мувозанатидан иборат»².

Ирода мазмуни таҳлил этилганда, уни адолат ва эркинлик ғоялари билан қиёслаб, ҳуқуқнинг моҳияти, унинг прогрессив ёки реакцияон хусусияти тўғрисида гапириш мумкин.

Б. Ҳуқуқнинг расмий аниқлиги. Қонунчиликда мустақамланган норматив кўрсатмалар алоҳида хусусият – расмий аниқлик касб этади. У қонунчилик кўрсатмаларининг аниқлиги, биргина маънони англатиши ва лўндалигида ўз ифодасини топади. Бунга ҳуқуқий тушунчалар, уларнинг тавсифлари, асрлар давомида шакланган юридик техника қодалари ёрдамида эришилади. Айнан шунинг учун ҳуқуқ субъектлари ҳақ ва ноҳақлик чегараларини, ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларини, йўл қўйилган ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик қўлами ва турини аниқ билишади. Расмий аниқлик – ҳуқуқнинг энг муҳим хусусиятидир. Зеро, у жамоат тартибида қаттиққўллик ва аниқликка риоя қилиш, юридик нормаларни турлича талқин этиш ва қўллашнинг олдини олиш имконини беради. Умуман, бу хусусиятни ҳуқуқ субъекти хулқ-атворининг аниқ чегараси, дейиш мумкин.

В. Ҳуқуқнинг тизимлилиги. Қонунчиликда ўз ифодасини топган ҳуқуқ нормалари албатта тизимга эга бўлиб, улар ўзаро боғлиқ ва бир-бирига мувофиқлаштирилган бўлади. Ҳуқуқда тизимлилиқ қонун билан таъминланади. Қонун чиқарувчи янги юридик нормаларни йўриқномалар, кўрсатмаларда мустақамлар экан, албатта, уларни мавжуд нормаларга мувофиқлаштиради. Акс ҳолда ҳуқуқ ўз

¹ Гегель. Философия права. М., 1990, с. 67.

² Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия. Соч. В 2-х томах. Т. 1. М., 1988, с. 457.

олдига қўйилган вазифаларни ҳал этишга қодир бўлмайди. Айниқса қонун яратувчилик фаолияти авж олган даврларда бу муҳим жиҳатга алоҳида эътибор бериш даркор бўлади. Бинобарин, республикамиз ҳам жамиятдаги ислоҳотлар туфайли шундай босқични бошдан кечирмоқда. Бундай шароитда қонун чиқарувчи ҳуқуқнинг тизимлилиги принципига қатъий риоя этиши жуда муҳим ҳисобланади. Шу билан бирга, бу жиҳатдан эндиликда мамлакатимизда қонун ижодкорлиги ишини янада фаоллаштириш, унинг сифатини, ижтимоий ва илмий асосланганлигини ошириш, ўтказилаётган қонунчилик ислоҳотларини ҳуқуқий жиҳатдан тўлақонли ва ўз вақтида таъминланишига эришиш янада долзарб аҳамият касб этади.

Г. Ҳуқуқнинг жўшқинлиги (динамики). Бу ҳам жамиятимиз тараққиётининг ҳозирги босқичига хос хусусиятдир ва у қонунчилик қондаларининг тез ўзгариш имкониятларида намоён бўлади. Маълумки, бизда қатор эскирган норматив ҳужжатлар жадал ўзгартирилди, бекор қилинди, янгилари ишлаб чиқилиб, қабул қилинмоқда. Масалан, мустақиллик йилларида республикамизда янги Конституция, янги Жиноят кодекси, Жиноят-процессуал кодекси, Меҳнат кодекси, Фуқаролик кодекси ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳуқуқнинг кучи, ҳаётий аҳамияти кўпроқ унинг жўшқинлигига боғлиқ бўлади. Токи бу жўшқинлик замон талабларига жавоб берсин, амалдаги қонунчиликка ўз вақтида тузатишлар киритиш имконини берсин, умуман олганда, туб ислоҳотлар шароитида ҳуқуқий ислоҳотларни ўтказишга қодир бўлсин. Ана шундагина ҳуқуқнинг жўшқинлиги юксак даражада ўзини оқлаш хусусиятига эга бўлади. Бу ҳол қонунчилик ва норматив асосларни шакллантириш, жамиятни ўзгартириш ва ислоҳ қилиш жараёнидан олдинроқ юриши учун замин яратади. Бунга эришиш учун, албатта, бизга кучли юридик салоҳиятли, сифатли қонун чиқарувчи ҳокимият зарур. Шундай ҳокимият фаолият самараси ўлароқ, кучли, самарали, сифатли қонунлар чиқариш керак, токи уларга жамиятдаги барча фуқаролар амал қилсин, модомики, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти хусусида сўз бораркан, ҳокимиятни қонунлар ҳуқуқ-тартибот доирасида ушлаб турсин. Юридик фан талабларидан келиб чиққан ҳолда, қонунчилик ислоҳотларини икки асосий йўналишга бўлиш мумкин, булар — ҳуқуқ нормасини қабул қилиш ва уни қўллаш. Ҳуқуқ нафақат қонунчилик ҳужжати бўлмаган тақдирда, балки қонун қабул қилинмаганда ёки ҳаётга татбиқ этилмаганда ҳам амалда бўлмайди. Шунга кўра айтиш мумкинки, ҳуқуқий ислоҳотни амалга оширишнинг учта муҳим шарти мавжуд: биринчидан, сифатли қонунчилик

(бундай дейишимизнинг бойси шундаки, қонуннинг касали, бошқача айтганда, ҳуқуқнинг жўшқинлиги етишмаганлиги қонунга кўпдан-кўп ўзгартишлар киритишда ифодаланади: мустақиллик йилларида 400 га яқин қонун қабул қилинган бўлса, шунинг 200 дан зиёди янги таҳрирда қабул қилиниши ҳам шундан далолатдир), иккинчидан, қонунни ҳаётга таъбиқ этишнинг аниқ ҳуқуқий механизми, учинчидан, ҳуқуқни қўлловчи институтларнинг мавжудлигидир. Айни пайтда Олий Мажлиснинг юқори ва қуйи палаталари шаклланиб, ривожланиши натижасида қонунчилик сифати янада ортиши шубҳасиз. Бу бизда ҳам ҳуқуқнинг жўшқинлигини тўлақонли рўёбга чиқиши мумкинлигидан дарақ беради.

Д. Ҳуқуқ — турли хил одамларга нисбатан тенг миқёсли муносабатдир. Ҳуқуқ қонунчилик воситасида гўё хулқ-атвор кўламини «ўлчаб», унинг миқёсларини аниқлайди. Бир хилдаги бу «ўлчовлар» — ўз қобилиятлари, жисмоний кўрсаткичлари, оилавий аҳволи ва бошқа жиҳатлари бўйича турли хил бўлган одамларга нисбатан қўлланади. Мисол билан тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Айтайлик, бу ҳол ишлаб чиқаришда бир хил миқдор ва сифатдаги меҳнат учун барабар ҳақ тўлашда ўз ифодасини топади. Бунда сизнинг аҳволингиз, бўйдоқлигингиз ёки уйланганлигингиз, иқтидорли ёки қобилиятсиз эканлигингиз, кўп пул топишни хоҳлаётгани ёки озига сабр қиласизми — булар ҳисобга олинмайди. Олди-сотдида ҳам худди шундай ҳолатта дуч келаемиз: бунда барча харидорлар учун буюмнинг нархи бир хил эканлигини кўраемиз.

Бинобарин, турли одамлар учун бир хил миқёсда қўлланадиган ҳуқуқ уларнинг амалдаги тенглигини таъминлай олмайди ва бунга ҳожат ҳам йўқ. Акс ҳолда бу ижодий ташаббус ва меҳнатни рағбатлантириш омилларига зарар етказиб, жамиятни турғунликка олиб келиши турган гап. Биз «текисчилик» балосини ўз бошимиздан кечирганмиз ва унинг қандай оқибатларга олиб келишини яхши биламиз.

Албатта, ҳуқуқнинг бу ҳолатини юмшатиш мумкин ва лозим. Масалан, бунга фуқароларнинг моддий аҳволига қараб, уларга турли нафақалар тўлаш имконини берувчи солиқларни табақалаштирилган ҳолда ундириш орқали эришиш мумкин. Бироқ бунда фақат давлат ёрдамигагина кўз тикиб ўтирадиган боқимандалар, ишەкмас, тамбал, ташаббуссиз одамларнинг кўпайиб кетишига йўл қўймаслик назарда тутилиши шарт. Шубҳасиз, давлат ўз фуқароларига ғамхўрлик қилиши керак. Лекин, Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Барча одамларга ўз қобилиятларини кўрсатиш ва ишга солиш, ўз эҳтиёжларини қондириш учун дастлабки тенг имкониятлар яратиб бериш кафолатини ишончли равишда ўз зиммасига оладиган давлат-

ҳуқуқий механизмини яратиш бизнинг вазифамиздир. Ҳалол ишлайдиган ҳар бир одам ўз оиласини боқиб имкониятига, маълумот олиш, тиббий хизматдан фойдаланиш, ижтимоий таъминланишда тенг ҳуқуқларга эга бўлиши даркор. Айни маҳалда бундан буён ҳар бир кишининг жамиятдаги аҳволи унинг хоҳиш-истаги ва меҳнат қила олиш маҳоратига кўра белгиланиши керак»¹.

Е. Ҳуқуқнинг давлат томонидан муҳофаза этилиши. Маълумки, позитив ҳуқуқнинг ҳамма нормалари ҳам ички эътиқод кучи билан ихтиёрий риоя этилиб, бажарилавермайди. Аҳолининг кўпчилик қисми ҳуқуқ талабларига фақат унинг ортида давлат турганлиги учунгина бўйсунди.

Давлат юридик нормаларни нашр этади, яъни муайян субъектлар манфаатларини «қонун даражасига кўтаради» ҳамда давлатнинг ўзи уларни муҳофаза қилади. Бундай муҳофазасиз ҳуқуқ амал қилиши мумкин эмас. Ҳуқуқ нормаларининг давлат муҳофазаси давлат мажбурлови, фуқаролар томонидан риоя этилиши ва бажарилиши бўйича давлат органларининг турли ташкилий, ташкилий-техник, тарбиявий ва пешгир, яъни оғоҳлантирувчи чораларни ўз ичига олади.

Ҳуқуқий давлатда бундай чораларга катта аҳамият берилади. Зеро, улар давлат қатағон маҳкамасини ишга солмай туриб, жамиятда ҳуқуқий тартибни барқарорлаштириш имконини беради. Шунинг учун ҳам ҳуқуқнинг олий даражадаги ҳукмронлиги ҳуқуқий давлатнинг ўзига хос муҳим хусусияти ҳисобланади. Ҳуқуқий давлатда ҳар қандай масала, ҳуқуқий қонунлар асосида адолатли ҳал этилиши ҳам шундан. Қонун ва қонунийлик ҳуқуқий давлатнинг негизи, пойдеворидир. Мустақил мамдакатимизда бу борада катта ишлар олиб борилмоқда. Жумладан, биринчи чақирик Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида аҳоли ўртасида қонунлар лойиҳаларининг кенг муҳокамаларини уюштириш зарурати масаласи кўтарилди. Табиийки, бу, тадбир фақат қонунчилик фаолияти сифатини оширибгина қолмай, балки халқнинг ҳуқуқий маданияти ўсишига ҳам ёрдам бериши аниқ. Зотан, биринчидан, *«ҳуқуқий маданият даражаси»* қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишни аниқлаш-да, иккинчидан, қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсуниб маданияти ҳисобланади, учинчидан, ҳуқуқий маданият одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи саналса, тўртинчидан, турли можароларни ҳал қилишда қонунга хилоф кучлардан

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995, 254-бет.

фойдаланишни рад этишни билдиради ва ҳоказо. Айни чоғда шуни ҳам унутмаслик керакки, ҳуқуқий маданиятдан ҳуқуқий онг келиб чиқади. Ҳуқуқий онг кишиларни ҳуқуққа, қонунга, одил судловга бўлган муносабатларини ифодалайдиган қарашлар йиғиндисиدير. «Ҳуқуқий онг ҳуқуқий маданиятнинг гоят муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиб, у, энг аввало, одамларнинг қонунга муносабатларини ифодаловчи қарашлари ва этиқодларидан, уларнинг ҳуқуқ ҳақидаги тасаввурларидан, интилишлари ва туйғуларидан иборатдир»¹. Шунинг учун ҳам республикамизда ҳуқуқий ривожланиш, ҳуқуқий тараққиёт масалаларига жиддий эътибор қаратилмоқда, ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий мафкура каби муаммолар оммавий аҳборот воситалари орқали мунтазам ёритиб келинмоқда. Зотан, «Ҳуқуқий тараққиёт марказида шахс, унинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари ҳамда маданиятдаги олий қадрият бўлган шахснинг, «барча нарсаларнинг мезони бўлган инсон»нинг мақомини мустақамлашга қаратилган барча ҳуқуқий воситалар, механизмлар ва институтлар туради»².

Олдинги бўлимларда ҳуқуқ ва иқтисодиёт, ҳуқуқ ва сиёсатнинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги масалани кўриб чиқиб, жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётида ҳуқуқнинг аҳамияти нечоғли катта эканлигига ишонч ҳосил қилдик. Бинобарин, ҳуқуқнинг қиммати тушунчаси алоҳида ҳар бир шахс учун ҳам, умуман жамият учун ҳам унинг ижобий ролини очиб бериши лозим.

Шундан келиб чиққан ҳолда, айтиш мумкинки, *ҳуқуқнинг қиммати — бу ҳуқуқнинг фуқаролар, умуман бутун жамиятнинг ижтимоий адолатли нағор эҳтиёжлари ва манфаатларини қондиришда мақсад ва восита бўлиб хизмат қила оlish қобилиятидодир.*

Ҳуқуқнинг қуйидаги ижтимоий қиммати кўринишларини қайд этиш мумкин:

1. Ҳуқуқ, энг аввало, *воситавий қимматга* эга. У одамлар ҳаракатларига ташкилий уюшқоқлик, барқарорлик, уйғунлик бахш этади, бу ҳаракатларнинг назоратда бўлишини таъминлайди. Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларда тартиблиликни таъмин этади, уларни янада маданийлаштиради. Бундан ташқари, моддий неъматларни ишлаб чиқаришни, кўпроқ ёки камроқ даражада адолатли тақсимлашни давлатнинг ўзи ҳуқуқсиз амалга ошириш қобилиятига эга эмас. Ҳуқуқ мавжуд тузум табиатига мос келадиган мулкчилик

¹ Ҳалилов Э.Ҳ. Ижтимоий турмушда ҳуқуқий онгнинг ўрни. Т., «Ўзбекистон», 1997, 7-бет.

² Тожионов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. 1-том. Т., Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998, 49-бет.

шакллари ни мустақкамлайди ва ривож топтиради. У давлат бошқаруви нинг қудратли воситаси сифати да майдонга чиқади.

2. Ҳуқуқнинг қиммати яна шундаки, ижтимоий муносабатлар барча иштирокчиларининг умумий иродасини мужассамлаштирган ҳолда у ҳам алоҳида шахс, ҳам умуман бутун жамият манфаатдор бўлган муносабатларнинг ривожланишига ёрдам беради. Бу жараёндаги унинг янада юксак қиммати шундан иборатки, у одамларнинг аниқ-равшан манфаатларини уйғунлаштириш орқали уларнинг ҳулқ-атвори ва фаолиятига таъсир ўтказади. Айни пайтда ҳуқуқ хусусий манфаатларни текислаб юбормайди, уларни босиб ташламайди, балки уларни умумий манфаатларга мослаштиради. Албатта, ҳамиша ҳам шундай бўлиб чиқавермайди.

Айтайлик, яқин ўтмишда, яъни шўро даври да жамият манфаатларининг шахс манфаатларидан устуворлигини доимий равишда қулоғимизга қуйиб келишгани ҳаммамизнинг ёдимизда. Мустабид тузум шароити да қайси масалани олмайлик, биринчи ўринда давлат манфаати турарди, фуқаро, шахс манфаати деярли ҳисобга олинмасди. Бу ҳол шўро даври конституцияларнинг ҳар бир моддаси да яққол кўзга ташланиб турар эди.

Мустақил мамлакатимиз Конституциясининг гоят муҳим жиҳати шундаки, чунончи, унинг 2-моддаси да: «Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатлари га хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ҳамда фуқаролар олди да масъулдирлар», деб ёзиб қўйилган. Бу – фуқаролар манфаатларининг устуворлиги қонуний равишда мустақкамланганлигининг ёрқин далилидир.

Бинобарин, ҳуқуқ шу каби ўзига хос ёки хусусий манфаатларни ўз мазмун-мундарижаси да қанчалик тўлиқ ифодаласа, унинг қиммати ҳам шунчалик юқори бўлади.

3. Ҳуқуқнинг қиммати унинг жамиятдаги шахс эркинлиги кўлами билан белгиланади. Бунда у умуман эркинликни эмас, балки бу эркинликнинг чегаралари, миқёсларини белгилаб беради. Шунини таъкидлаш жоизки, ҳуқуқ ижтимоий масъулият билан тўғридан-тўғри боғланган ижтимоий эркинлик, ижтимоий фаолиятнинг тимсоли ва соҳиб сифати да ўзини тўла-тўқис намоён этади.

Шу тариқа ҳуқуқ одамлар ҳаёти га зўравонлик, ўзбошимчалик, алоҳида шахслар ва гуруҳларнинг назоратсизлиги таҳдид солмаслигини таъминлайди.

Шу ўринда В.С.Нерсисяннинг қуйидаги теран илмий мушоҳадаси га қўшилмасликнинг иложи йўқ: «Инсоният борлиқни ва ижтимоий ҳаётда эркинликни ифодалашнинг ҳуқуқдан ташқари бошқа бирон-бир шакли ни ҳозирча кашф этмаган. Бу мантиқан ҳам, амалда ҳам мумкин эмас: Одамлар ўз тенглиги даражаси да эркиндир-

лар ва эркинлиги даражасида тенгдирлар. Ноҳуқуқий эркинлик, умумий кўлам ва ягона ўлчовсиз эркинлик, хуллас калом, тенгликсиз «эркинлик» деб аталадиган эркинлик - бу элитар имтиёзлар, мафкурасидир, эркинликсиз «тенглик» деб аталадиган тенглик эса - қуллар ва эзилган омма мафкураси (ҳом ҳаёлдан иборат «амалдаги тенглик» талаби, тенгликни текисчилик билан алмаштириш)дир. Ё (ҳуқуқий шаклдаги) эркинлик, ёки ўзбошимчилик (у ёки бу кўри-нишда) бўлиши мумкин. Учинчи йўл йўқ: ноҳуқуқий (ва ноэркин) нараса ҳамма вақт ўзбошимчиликдир»¹.

Демак, ҳуқуқ ва эркинлик бир-биридан ажралмасдир. Шу боис тўла асос билан таъкидлаш мумкинки, ҳуқуқ — аниқ муносабат-лардаги эркинликнинг тарихий муқаррар ва объектив шартланган шакли, шу эркинликнинг ўлчови, эркинликнинг мавжудлик шакли, расман эркинликдир.

4. Ҳуқуқнинг қиммати унинг *адолат ифодачиси бўла олиш қобилияти билан ҳам боғлиқдир*. Ҳуқуқ моддий неъматларни тўғри, яъни адолатли тақсимлаш мезони сифатида майдонга чиқади. У келиб чиқиши, моддий мавқеи, ижтимоий мақоми ва ҳоказолардан қатъи назар, ҳамманинг қонун олдида тенглигини қарор топтиради. Ҳуқуқнинг бу хусусияти қадим-қадим замонларданоқ одамлар эътиборини тортди, улар ақл-заковатини банд этиб келади. Шу ўринда қадимги Юнонистонда «дик» — адолат, Рим ҳуқуқида «табиий идрок» тушунчаси муҳим ўрин тутганлигини эслайлик. Рим императори Юстинианнинг қонунлар тўпламлари «Ҳуқуқ эзгулик ва адолат ҳақидаги фандир» деган ажойиб таъбир билан бошланади. Феодализмнинг энг шафқатсиз «кодекс»ларидан бири «Каролина»ни император Карл V яратган бўлиб, мазкур битик унинг ижодкори томонидан «жиноий ишлар юзасидан суд жараёнини ҳуқуқ ва адолатга энг кўп мувофиқ келадиган тарзда қандай олиб бориш мумкинлиги тўғрисида» ўғитлар деб аталган. Лекин ундан қарийб юз йил муқаддам буюк соҳибқирон бобомиз Амир Темури ўзининг машҳур «Тузуқлар»ида шундай ёзганди: «...адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳқорга ҳам, беғуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чикардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамлар кўнглидан жой олдим. (Тўғри) сиёсат ва инсоф билан сипоҳийларим ва раиятгни умид ва кўрқинч орасида сақладим»².

Ҳозирги Испания Конституциясида «адолат ўрнатиш истаги» халқнинг асосий хоҳиш-иродаси сифатида тилга олинади. Ҳиндистон

¹ *Нерсисян В.С.* Ҳуқуқ фалсафаси, 56-57-бетлар.

² Темури тузуқлари. Т., Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 54-бет.

Конституцияси ҳам халқнинг мақсад-интилишлари орасида ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий адолатни таъминлашни биринчи ўринга қўяди. Бундай муддаоларни ҳозирги кўпчилик давлатларнинг конституциялари ва қонунларидан ҳам топшиш мумкин. Чунончи, мамлакатимиз Конституциясининг Муқаддимасида: «Ўзбекистон халқи... демократия ва ижтимоий адолатга садоқатини намоён қилиб, ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур Конституциясини қабул қилади», дея тантанали суратда эълон қилинган. Албатта, бу оддий баёнот эмас. Бу — мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг стратегияси ва тактикасидир.

Айнан шунинг учун ҳам Юртбошимизнинг қуйидаги сўзлари гоят ибратли: *«Адолат ва ҳақиқат гоёси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмағи даркор. Адолат ва ҳақиқат гоёси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, боти йўналиши бўлмағи шарт.* Давлатчилик ва фуқаролик муносабатлари, меҳнат ва уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш ва жиноятчиликка қарши курашиш масалалари, қўйингки, ҳаётимизнинг ҳамма жабҳалари ана шу заминга таяниши зарур»¹.

Шундай қилиб, ҳуқуқнинг қиммати унинг инсонпарварлик гоёлари билан чуқур суғорилганидадир. «Инсон ҳамма нарсаларнинг ўлчови...» — ҳуқуқда бу юксак даражадаги қондалардандир. Ҳуқуқнинг инсонпарварлик табиати фақат унинг шахсга неъматлар йўлини очиб беришидагина эмас, балки шахсни ҳимоя қилиши, ижтимоий ҳимояланганликнинг таъсирчан воситаси сифатида майдонга чиқишида ҳамдир. Ҳозирги вазиятда бу алоҳида аҳамиятга эга. Биз эндиликда мамлакатимизда ҳуқуқ аҳолининг энг ночор, ижтимоий ҳимояланмаган қатламларини муҳофаза этаётганининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Кўп болали оилаларни, ёшларни ҳимоялаш, даромадларни индексациялаш ҳамда энг кам иш ҳақи, пенсиялар, стипендияларни мунтазам ошириб бориш ва ҳоказолар бўйича қабул қилинаётган кўплаб қонунчилик ҳужжатлари бунга мисол бўла олади.

5. *Ҳуқуқ тараққиётининг қудратли омили, жамиятни янгилашнинг манбаи сифатида ҳам майдонга чиқади.* Унинг унутилмас, доимий қиммати ҳам ана шунда. Яқин ўтмишда мустабид тузумнинг емирилиши, янги бозор муносабатларининг қарор топиши даврида ҳуқуқнинг аҳамияти янада ортди. Шунинг учун ҳам республикамизда бу борада жуда кўплаб ишлар амалга оширилди ва амалга оширилмоқда. Чунончи, бизда Президентлик институтининг қарор топиши, шаклланиши ва мустаҳкамланиши сиёсий жиҳатдан ўта мураккаб,

¹ Каримов Н.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари, 13-бет.

шу билан бирга, жўшқин даврга, яъни собиқ СССР шароитида Ўзбекистоннинг Давлат суверенитети тўғрисидаги Декларациясининг эълон қилиниши (1990 йил 20 июнь), Ўзбекистоннинг иттифок таркибидан ажралиб чиқиши ва ўз давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги Қонуннинг қабул қилиниши (1991 йил 31 август), истиқлол йўлидан собитлик билан бориб, дунёга юз тутиши ҳамда жаҳон давлатлари ҳамжамияти — Бирлашган Миллатлар Ташкилотига тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб кириши (1992 йил 2 март), ўзининг янги Конституциясини қабул қилиши (1992 йил 8 декабрь) ва ниҳоят, мамлакатда туб ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ислоҳотлар амалга оширилиши, айниқса, миллий давлатчилигимиз шакллантирилиши даврига тўғри келди. Бу илк қадамлар қанчалик қатъият, метин ирода, улкан куч-ғайрат, тинимсиз меҳнат, ташкилотчилик фаолияти, шижоаткорона кураш ва буюк маънавий қудрат эвазига қўйилганлиги бутун ҳеч кимга сир эмас, албатта. Мана, эндиликда кўппартиявийлик асосида Ўзбекистон парламенти — Олий Мажлис сайлаб келинмоқда. Парламентимиз кўплаб қонунлар қабул қилди ва қабул қилмоқда... Шу тариқа жамиятни сиёсий-ҳуқуқий ислоҳ қилиш учун барча шароитлар яратилмоқда.

Шу ўринда республикамизнинг ижтимоий ва сиёсий-ҳуқуқий ривожига рўй берган ўзгаришлар юридик фанда ўз ифодасини топганлиғини алоҳида эътироф этиш лозим. Жумладан, давлат қурилиши муаммоси, бошқарув шакли, мустақил, суверен Ўзбекистоннинг Асосий Қонуни ва унинг асосида қатор қонунлар қабул қилиниши, ўзбек халқининг миллий менталитети хусусиятларини акс эттирувчи маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг тақдири, суд-ҳуқуқ ислоҳотлари, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари ва бошқалар шундай ўзгаришлар сирасига киради.

6. Шубҳасиз, ҳозирги шароитларда ҳуқуқ оламшумул хусусият касб этмоқда. Ҳуқуқий ёндашувлар халқаро аҳамият ва хусусиятга молик муаммоларни ҳал этишнинг асоси ва эҳтимол тутилган ягона маданий воситасидир. Умумижтимоий тартибга солиш хусусиятига эга бўлган ҳуқуқ ижтимоий тинч-тотувлик ва ҳамжиҳатликка эришишнинг, жамиятдаги тангликни бартараф этишнинг таъсирчан қуролига айланмоқда. Айни чоғда ҳуқуқ ҳам алоҳида олинган мамлакат ичида, ҳам бутун дунё миқёсида экологик муаммоларни ҳал қилишнинг самарали омили ҳамдир. Яна шуни ҳам қайд этиш керакки, давлат ташқи ва ички сиёсати аксарият ҳолларда конституциявий ҳуқуқ ва нормалар орқали амалга оширилади; қонун шаклида ифодаланади ва куч билан таъсир кўрсатиш имкониятига таянади. Шунингдек, у жаҳон ҳамжамияти томонидан ишлаб чиқилган халқаро ҳуқуқ норма ва принципларига асосланади.

ҲУҚУҚ ПРИНЦИПЛАРИ: ТУШУНЧАСИ ВА ТУРЛАРИ

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, «принцип» тушунчаси бош ғоя, асосий қонда маъноларини англатади, шу билан бирга, у «қонуният», «моҳият» каби тушунчалар билан узвий боғлиқ тушунчадир. Шу муносабат билан айтиш мумкинки, *ҳуқуқнинг маъмуни, унинг маҳияти ва жамиятдаги вазифасини таърифлаб берувчи асосий ғоялар – ҳуқуқ принципларидир.* Бу принциплар, авваламбор, ҳуқуқ қонуниятларини ифодалайди, қолаверса, бутун ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида амал қиладиган ва барча субъектларга нисбатан қўлланадиган энг умумий нормалардан иборат бўлади. Бу нормалар ёки қонунда тўғридан-тўғри таърифлаб бериллади, ёки қонуниятларнинг умумий маъносидан келиб чиқади.

Ҳуқуқ принциплари қонун чиқарувчи учун дастурий ғоялар сифатида майдонга чиқаркан, ҳуқуқ нормаларини такомиллаштириш йўлларини белгилаб беради.

Ҳуқуқ принциплари умуман ҳуқуққа хос (умумҳуқуқий), унинг алоҳида тармоқларига хос (тармоқ) ёки ўзаро боғланган тармоқлар гуруҳига хос (тармоқлараро) принципларга бўлинади. Масалан, тармоқ приципига жинойий ҳуқуқдаги жазони индивидуаллаштириш принципи тармоқлараро принципга эса фуқаролик-процессуал ва жинойий-процессуал ҳуқуқдаги тортишувлилик принципи киради.

Ҳуқуқий принциплар умумий тавсифини аниқлашда амалда олимлар ўртасида мунозарали ўринлар йўқ. Яъни, олимлар томонидан: Ҳуқуқ принципларининг ўзи нима? қабилидаги савол қўйилмайди. Лекин гап умумҳуқуқий принциплар аниқ рўйхатини белгилаш ҳақида кетар экан, ушбу масалада ҳар бир муаллиф ўз шахсий фикрига эгаллиги қуйидаги айрим мисолларда янада ёрқинроқ намоён бўлади.

Чунончи, С.С.Алексеев *қонунийлик, адолат, юридик тенглик, ижтимоий эркинлик, фуқаролик бурчи, объектив ҳақиқат, содир этилган айб учун жавобгарлик*¹ принципларини алоҳида ажратиб кўрсатади. Шунингдек, В.К.Бабаев ҳуқуқда *адолат ва эркинлик бош принципларини кўради, улар ҳуқуқнинг бошқа, яъни ҳуқуқни шакллантириш ва уни амалга оширишдаги демократизм, қонунийлик, миллий тенглик, инсонпарварлик, фуқароларнинг қонун олдидидаги тенглиги, давлат ва шахс ўртасидаги ўзаро масъулият*² принципларида ўз ривожини топади, деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, ҳуқуқий

¹ Алексеев С.С. Проблемы теории права. Т. 1. Свердловск, 1972, с. 108-109.

² Общая теория государства и права / Под ред. В.К.Бабаева. Нижний Новгород, 1993, с. 128-132.

принципларнинг яна бир рўйхати О.И.Цибульская томонидан таклиф этилган. Булар: ижтимоий адолат, инсонларварлик, фуқаролар тенг ҳуқуқлилиги, ҳуқуқ ва мажбуриятлар бирлиги, ҳуқуқда ишонтириш ва мажбуруловнинг қўшиб олиб борилиши, демократизм принципларидир¹.

Шу фикрларнинг ўзиёқ турли муаллифлар қарашларидаги тафовуларга ишонч ҳосил қилиш учун кифоя, деб ўйлаймиз.

Шу ўринда, маъжозий қилиб айтганда, фикрини эътиборга олиш зарур бўлган яна бир муаллиф бор. У ҳам бўлса – қонун чиқарувчидир. Ҳуқуқий принциплар Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилган. Бироқ бу ерда икки жиҳатга эътибор қаратиш керак бўлади: *биринчидан*, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида таърифланган барча принциплар (масалан, ҳокимиятларнинг бўлиниши принципи) ҳам ҳуқуқий принципларга кирвермайди; *иккинчидан*, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бошқа норматив ҳужжатларда ҳам мустаҳкамлаб қўйилиши ёки қонунлар умумий маъносидан келиб чиқиши мумкин бўлган умумҳуқуқий принципларнинг тўлиқ рўйхатини бера олмайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазмунидан *қуйидаги ҳуқуқий принципларни* – демократизм, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурматлаш, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидалари ва нормаларининг амал қилиши, Конституция ва қонунлар устуворлиги, тенг ҳуқуқлилиги, мулк барча шаклларининг тенглиги, одил судлов принципларини уқиб олиш мумкин.

Қонунда тўғридан-тўғри таърифлаб берилмаган принциплар қаторига содир этилган айб учун жавобгарлик, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг узвий боғлиқлиги принциплари кирди.

Қуйида баъзи *муқим ҳуқуқий принципларни* батафсилроқ кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

Адолат принципи алоҳида аҳамиятга моликлиги билан ажралиб туради. У ҳуқуқнинг умумижтимоий моҳиятини, ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари ўртасида, шахс ва жамият, фуқаро ва давлат ўртасидаги муроса йўлларини излашга интилишни энг кўп даражада ифодалайди. Адолат амалий фаолият билан унинг ижтимоий оқибатлари ўртасида мутаносибликни тақозо этади. Меҳнат ва унга тўланадиган ҳақ, келтирилган зарар ва товон ҳақи, жиноят ва жазо ўзаро мутаносиб бўлиши керак. Адолат принципига жавоб бера оладиган қонунлар ана шу мутаносибликни ифодалайди.

¹ Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.Т.Разгильдеева, А.В.Мальсе. Саратов, 1995, с. 122-126.

Хуқуқни шакллантириш ва уни амалга оширишда демократизм принциплари. Хуқуқий ижодкорликда демократизм хуқуқий сиёсатни шакллантириш ва қонунчиликни такомиллаштиришда халқ депутатлари, жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари ҳаракатлари, фуқароларнинг кенг иштирокида намоён бўлади.

Бинобарин, мамлакатимизнинг Асосий Қомуси — Конституциямиз Муқаддимасида халқнинг демократия ва ижтимоий адолат, инсон ҳуқуқларида бўлган садоқати мустақамлаб кўйилган. Зеро, «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади» (13-модда). Айни чоғда Конституция демократияни халқ ҳокимиятчилигининг бир шакли сифатида қабул қилади. Шунинг учун ҳам унинг 2-моддасида давлатнинг халқ иродасини ифода этиши ва унинг манфаатларига хизмат қилиши ҳақидаги қоида белгилаб кўйилган. Умумхалқ муҳокамаси ва умумхалқ овоз бериши (референдум) институтлари бевосита демократия институтлари ҳисобланади. Халқ қонун чиқарувчи орган ва Республика Президенти сайловларида бевосита иштирок этади (9, 77 ва 90-моддалар). Қолаверса, Асосий Қонунда демократия жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида кўппартиявийлик, турли хил сиёсий институтлар, мафжуралар ва фикрлар асосида ривожланиши белгиланган ҳамда яқка мафкура ҳукмронлигига чек кўйилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, хуқуқни амалда қўллашдаги демократизм кўрсаткичлари хуқуқий нормаларни қўлловчи ва хуқуқни муҳофаза этувчи органлар, энг аввало, одил судлов органларини ташкил этиш ҳамда уларнинг иш юритиш тартиби, фуқаролар учун очиқлик даражаси, аҳолига юридик ёрдамнинг савиясига боғлиқ бўлади. Бунда айниқса «суд ва суд хизматчилари обрўсини кўтариш катта аҳамиятга эга. Зеро, «суд ҳокимияти нафақат уч ҳокимиятнинг бири, балки унинг юксак нуфузли хуқуқий ҳолати, жамият ва давлат ҳаётида инсон ҳуқуқлари, демократия ва қонунийлик барқарор бўлишининг асосий шартидир»¹. Демак, шуни унутмаслик жоизки, давлат жамиятнинг обрўси суд органларининг судьяларнинг қонун нормаларига қанчалик риоя қилишига, улар қабул қилган қарорлар адолат мезонларига нечоғли мос келишига жуда ҳам боғлиқ бўлади.

¹ Тожиқонова У., Одиқориев Х., Саидов А. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Т., «Шарқ», 2001, 647-бет.

Айнан шу мақсадда ва шу йўналишда республикада суд-ҳуқуқий ислоҳоти жадал амалга оширилмоқда, адвокатлар хизматини янада кенгайтириш чоралари кўрилмоқда, «Давлат хизмати ва давлат хизматчилари тўғрисида»ги Қонунни қабул қилиш кўзда тутилмоқда ва ҳоказо. Шу каби чора-тадбирлар натижасида демократизм ҳаётда янада чуқурроқ ўз амалий ифодасини топиши шубҳасиз.

Қонунийлик принцили. Қонунийлик принцили ҳуқуқнинг барча субъектлари томонидан ҳуқуқий нормалар кўрсатмаларини қатъий ва тўлиқ амалга оширилишини талаб этувчи принципдир. Давлат бошқарувиининг барча органлари ўз фаолиятларини қонун асосида ва қонунни бажариш асосига қуриши керак. Умуман олганда, жамиятнинг нормал ҳаёти ва давлат органлари фаолият юртишнинг асоси — *қонунийлик принцили*дир. (Қонунийлик принципга махсус рисола бағишлаш ниятида эканлигимиз боис ҳам у ҳақдаги фикрларимизни шу ерда мухтасар қиламиз.)

Миллий тенгҳуқуқлик принцили. Мазкур принцип кўпмиллатли таркибга эга бўлган давлатлар учун фавқулодда аҳамиятга эга. Юздан ортиқ миллат ва элатлар истиқомат қилувчи бизнинг республикамиз ҳам шундай давлатлар сирасига киради. Собик иттифоқнинг айрим мамлакатларидаги ачинарли воқеалар — миллатлараро низолар миллий тенгҳуқуқлик принципи поймол қилинганлигининг ёрқин исботидир. Ушбу принципнинг аҳамияти миллатлараро тотувлик, тинчлик ва осойишталик ҳукм суриши билан белгиланади. Миллийтенгҳуқуқлик принципининг моҳияти шундан иборатки, кўпмиллатли давлатнинг барча фуқаролари, қайси миллатга мансубликларидан қатъи назар, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида тенгдирлар. Бу принцип қонунчиликда тўла ва изчил ўз ифодасини топиб, худди шундай изчил ҳаётга тадбиқ этилгандагина ҳақиқатда рўёбга чиқади. Мазкур принцип Ўзбекистон Республикаси Консти-туциясида ўз муносиб ифодасини топган. Асосий Қонуннинг 18-моддасида шундай дейилади: «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, этниқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар».

Инсонпарварлик принцили. Ҳуқуқнинг инсонпарварлиги шундан иборатки, қонунчилик йўли билан мустаҳамлаб қўйилган иқтисодий ва ижтимоий тузум одамларни эзиш, шахсга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлишларга мутлақо йўл қўймаслиги керак. Давлат кафолатлари тизими фуқароларни ноқонуний тажовузлардан ҳимоя қилишга мажбурдир.

Фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатлари ҳуқуқий давлатдагина тўлиқ амалга оширилиши мумкин. Ўзбек ҳуқуқининг¹ инсонпарварлиги ҳозирги вақтда ўз ривожини топмоқда. Давлатнинг оилага ғамхўрлиги (XIV боб, 63-66-моддалар), шахс ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги ғамхўрлиги (VII боб, 24-31- моддалар) Конституциямизда мустақамланган. Пенсиялар, нафақалар, стипендиялар, энг кам иш ҳақларини ошириш тўғрисидаги кейинги йилларда қабул қилинган қонунларни инсонпарварлик ифодаси деб ҳисоблаш мумкин.

Ҳуқуқнинг жазоловчи тармоқларида, энг аввало, жиноят ҳуқуқида инсонпарварлик энг кўп намоён бўлади. Жиноят ҳуқуқи жиноят ва жазони ўзининг асосий тузилмалари деб билади.

Жазо чоралари ўзининг ахлоқий ва jisмоний алам етказиши билан таъсир ўтказди. Шунинг учун ҳам бу ерда нафақат адолат, балки инсонпарварлик ҳам фавқулодда муҳим-дир. XVIII аср италян ҳуқуқшуноси Ч.Беккариа шундай деб ёзганди: «Фақат шундай жазони қўллаш керакки, у... одамлар руҳига энг кучли таъсир ўтказиб, жиноятчи танига энг кам азоб берадиган бўлсин».

Шуни таъкидлаш жоизки, собиқ иттифоқ ва унинг ғоявий асоси – марксизм барҳам топганидан сўнг барча «изм»ларга, шу жумладан, (гуманизм)га, яъни инсонпарварликка ҳам менсимай қараш шаклланиб қолди. Ваҳоланки, инсонпарварлик фанда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам жиддий ва ҳатто амалий аҳамиятга моликдир. У ҳуқуқ учун ҳам, ҳуқуқ фани учун ҳам муҳимдир. Бу ҳолат эътибордан четда қолиб кетмади, албатта. Чунки ҳозирги замон цивилизацияси учун ҳуқуқнинг катта аҳамиятга эга эканлиги исбот талаб ҳодиса эмас. Жумладан, С.С.Алексеев инсон ҳаётидаги уч давр, уч паллани – «ҳокимият даври, мулкчилик даври, инсонпарварлик ғоялари даври»ни алоҳида ажратиш кўрсатиш мумкин деб ҳисоблайди. Шунга кўра у ёзади:

«Ҳозирги замон фуқаролик жамияти – инсоният жамиятининг айнан энг ҳаётбахш истиқболларидандир. Тараққиётнинг бу босқичи одамлар ҳаётида эндигина бошланмоқда. У муътадил ҳокимиятнинг ҳам, капитализмнинг ҳам ижобий томонларини ўзига сингдирмоқда. Буларнинг ҳаммаси кишилик жамиятининг туб моҳиятини, табиатини, унинг озодлик сари ҳаракатини ифодаловчи инсонпарварлик ғоялари асосида рўй бермоқда. Ўтмиш даврларнинг ўта бир ёқлама қарама-қаршиликларини барҳам топтириб, инсонни унинг табиий ҳуқуқлари билан бирга ижтимоий ҳаёт марказига олиб чиқувчи

¹ «Ўзбек ҳуқуқи» тушунчаси орқали Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган миллий ҳуқуқ тизими назарда тутилмоқда.

тараққийтнинг бундай палласига илғор, иқтисодий ва ижтимоий ривожланган мамлакатлар кириб бормоқда»¹.

Фуқароларнинг қонун олдида тенглик принципи. Бу принцип барча фуқаролар, миллий, жинсий, диний ва бошқа мансубликларидан, мансаб ёки бошқача мавқеларидан қатъи назар, тенг умумфуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларига эгаликлари, қонун олдида бир хилда масъул эканликларида ўз ифодасини топади.

Қонун олдида тенглик ҳуқуқи ҳар қандай адолатли ва демократик жамяят учун энг асосий ҳуқуқлардандир. Бой ва қашшоқлиги, этник кўпчиликка ёки диний озчиликка мансублиги, ҳукуматнинг сиёсий иттифоқдошими ёки унинг муҳолифими – бундан қатъи назар, исталган киши қонун олдида баб-баравар муҳофаза этилиши ҳуқуқига эгадир.

Демократик давлат ҳамма одамларга бир хил ҳаёт шароитини яратиб беришни кафолатламайди ва у ўз зиммасига бундай мажбуриятни ололмайди ҳам. Бироқ деб ёзади конституциявий ҳуқуқ бўйича мутахассис Жон П.Фрэнк, «ҳар қандай ҳолатда ҳам давлат қўшимча тенгсизликни юкламаслиги керак; барча одамларга бир хилда ва тенг муносабатда бўлиш ундан талаб этилади».

Ҳеч ким қонундан устун туролмайди. Зотан, қонун халқ бўйнига мажбуран ортилган нарса эмас, балки халқнинг ўз ижоди маҳсулидир. Демократик тузумда фуқаролар қонунга бўйсунадилар. Чунки улар, билвосита бўлса-да, ўзлари ҳам шу қонуннинг яратувчилари эканликларини тушунишади. Халқ томонидан юзга келтирилиб, кейин унинг ўзи бўйсунадиган, итоат этадиган қонун ҳам қонун фойдасига, ҳам демократия манфаатларига хизмат қилади. Шу жиҳатдан таниқли ҳуқуқшунос, академик Ш.Ўразаевнинг куйинчаклик билан айтган куйидаги сўзлари гоъл ибратлидир: «Президент И.Каримов эълон қилган беш тамойилдан бири – Конституция ва Қонунларга сўзсиз амал қилиш, Конституциянинг устуворлигини таъминлаш, одамларни қонунга итоат этиш руҳида тарбиялаш – Конституцияга риоя қилишнинг қудратли омилдир. Шунга эришилгандагина биз ҳуқуқий давлатда яшаймиз, дея оламиз»².

Шундай қилиб, мазкур принцип, *биринчидан*, давлат барча фуқароларининг аввал бошдан тенг мавқега эга бўлганликларида намоён бўлади. *Иккинчидан*, у тенг умумфуқаролик ҳуқуқларида ўз ифодасини топади. Республикамизда бу ҳуқуқлар давлатимизнинг Асосий Қонуни ва бошқа қонунчилик ҳужжатларида кафолатланган

¹ Алексеев С.С. Теория права. М.: "Бек", 1995, с. 27.

² Ўразаев. Ш. Конституциявий суд қандай бўлмоғи керак? // Истиқдол йўли. Т., «Ўзбекистон», 1995, 43-бет.

ҳамда сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш, соғлигини муҳофизат этиш, маълумот олиш, хусусий мулкка эга бўлиш ва бошқа ҳуқуқларни ўз ичига олади. *Учинчидан*, ушбу принцип қонун олдидаги баравар жавобгарликда ифодаланади. Бу эса, мансаб ва хизмат мавқеларидан қатъи назар, истисносиз барча фуқаролар содир этилган ҳуқуқбузарлик учун жавоб беришлари керак деганидир.

Давлат билан шахсниң ўзаро масъуляти принципи. Давлат ва шахс ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан ўзаро боғланган бўлиши керак. Ҳар икки томоннинг ўз мажбуриятларини бузиши юридик жавобгарликка олиб келиши даркор. Бундай ҳолатда ўз фуқароларига нисбатан йўл қўйилган ҳар қандай зўравонлик кўринишлари учун *давлат ўз мансабдор* шахслари тимсолида ёки умуман жавоб беради. Бу принцип батафсилроқ шарҳни талаб қилади.

Шундай қилиб, демократия ҳукумат халққа хизмат қилиш учун мавжуд бўлади, лекин зинҳор халқ ҳукуматга хизмат қилиш учун яшамайди, деган тамойилга асосланади. Бошқача айтганда, улар демократик давлат фуқаролари бўлиб, унинг тобелари эмас. Лекин, модомики давлат ўз фуқаролари ҳуқуқларини ҳимоя қилар экан, фуқаролар ҳам бунга жавобан давлатга нисбатан ўз садоқатларини намоён этадилар. Даъвомиз куруқ бўлмаслиги учун шу ўринда жамиятдан айрича ажратиб олинган организмга айланган, одамлардан садоқатни ва хизмат қилишни талаб этиб, бунинг эвазига ўз ҳаракатлари учун уларнинг розилигини олишни эп кўрмайдиган авторитар давлатни қиёсан кўриб чиқамиз.

Демократик жамиятда фуқаролар сайловларда иштирок этарканлар, улар номидан мамлакатни ким бошқаришини ҳал қилиш бўйича ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширадилар. Авторитар давлатда эса, аксинча, овоз бериш фақат режимнинг ўзи бажариб бўлган сайловга қонуний тус бериш учун хизмат қилади.

Ҳарбий хизмат — демократик ва недемократик жамиятда ҳуқуқ ва мажбуриятлар кескин қарама-қаршилигининг яна бир ёрқин мисоли бўла олади. Ҳар қандай мамлакат муайян ёшга етган ўз йигитларидан тинч вақтларда ҳарбий хизматни ўташни талаб қилиши мумкин. Лекин авторитар давлатда мазкур мажбурият бир томонлама юкланади. Демократик жамиятда ҳарбий хизматнинг бу даври йигитларнинг бурчи ҳисобланади. Ушбу бурчни фуқаролар ўзлари сайлаб қўйган ҳукумат қабул қилган қонунлар воситасида ўз зиммаларига оладилар. Албатта, ҳар бир жамиятда тинч даврларда ҳарбий хизматни ўташ одамлар учун унча ёқимли бўлмаслиги мумкин. Бироқ аскарликдаги фуқаро демократик мамлакатда жамият ўз зиммасига ихтиёрий қабул қилган мажбуриятни бажараётган-

лигини онгли равишда ҳис этиб хизмат қилади. Бундан ташқари, демократик жамият аъзолари жамоа бўлиб ҳаракат қилиб, бу мажбуриятларни ўзгартиришлари мумкин: АҚШда бўлганидек, ҳарбий хизматни бекор қилиб, ихтиёрий армияни ташкил этишлари, яқинда Германияда юз берганидек, ҳарбий хизмат муддатини ўзгартиришлари мумкин ва ҳоказо.

Шундай қилиб, инсоннинг ўз ҳуқуқларидан фойдаланиши ҳам ўз манфаатлари, ҳам бошқалар манфаати учун шу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ва мустаҳкамлаш мажбуриятини кўзда тутати. Бироқ ҳатто ривожланган демократик мамлакатлар фуқаролари ҳам мазкур тенгликни нотўғри тушунишади ҳамда кўпинча мажбуриятларини инкор этишади ва ҳуқуқларидан кенг фойдаланишади.

Ҳолбуки, ҳуқуқ ҳам шахслар сингари жамиятдан ажралган ҳолда танҳо амал қилмайди. Ҳуқуқ шахсларнинг хусусий мулки бўлмай, жамиятнинг бошқа аъзолари томонидан эътироф этилган тақдирдагина мавжуд бўлади. Америка файласуфи Сидней Хук қайд этганидек, сайловчиларнинг «ўзлари ўз эрklarининг соқчиларидир». Шу нуқтаи назардан ҳам фуқаролар томонидан сайланган ва уларга ҳисоб бериб турувчи демократик ҳукумат шахс ҳуқуқларининг душмани эмас, балки, аксинча, уларни ҳимоя қилади. Айнан шу мақсадда ўз ҳуқуқларини мустаҳкамлаш учун демократик жамиятда фуқаролар ўз зиммаларига мажбуриятлар қабул қиладилар ҳамда улар бўйича вазифаларини адо этадилар.

ҲУҚУҚНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ: ТУШУНЧАСИ ВА ТУРЛАРИ

Ҳуқуқнинг функциялари тўғрисидаги фикримизни «ҳуқуқ функцияси» тушунчасининг кўп йиллик тадқиқотлар тажрибаси ҳануз муаммони бир қолипда талқин этишга олиб келмаганига эътиборни жалб қилишдан бошлашни мақсадга мувофиқ деб топдик. Лекин ушбу масала юзасидан турли нуқтаи назарларни гуруҳларга ажратадиган бўлсак, у ҳолда *функция деганда ё ҳуқуқнинг ижтимоий вазифасини, ёки ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий таъсирини йўналтиришни, ёхуд уларнинг ҳар иккаласи биргаликда тушунилишига* ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Бизнинг назаримизда, ҳуқуқнинг функциялари тушунчаси бир вақтнинг ўзида ҳуқуқнинг вазифасини ҳам, шунингдек, бундан келиб чиқадиган унинг ижтимоий муносабатларга таъсири йўналишини ҳам ўз ичига олиши лозим. Бинобарин, ҳуқуқнинг бирон-бир функцияси мазмунини очиб беришда ҳамиша ҳуқуқ вазифаси унинг йўналиши билан боғлиқлигини ҳамда ушбу йўналиш ҳуқуқнинг

вазифасига боғлиқлигини ёдда тутиш керак бўлади. *Аслида ҳуқуқнинг функциялари — унинг ижтимоий вазифаси амалга оширилишидир.*

Шу ўринда: «*Ҳуқуқнинг ижтимоий вазифаси нима-ю, ҳуқуқий таъсир деганда нимани тушунмоқ керак?*» деган савол туғилиши табиий. *Ҳуқуқнинг ижтимоий вазифаси* ижтимоий тараққиёт эҳтиёжларидан таркиб топади. Ҳуқуқнинг бу вазифасини ана шу эҳтиёжларнинг ҳуқуқни муҳофаза этиш фаолияти кўринишида ифодаланган давоми дейиш мумкин. Муайян муносабатларни мустақкамлаш, уларни тартибга солиш ёки муҳофаза этишга йўналтирилган қонунлар айнан шу эҳтиёжлар, ижтимоий заруратлар асосида яратилади.

Ҳуқуқнинг функциялари — энг аввало, унинг ўзига хос хусусиятлари наноён бўлиши эканлигини таъкидлаш жоиз. Функцияларда ҳуқуқнинг мустақиллигидан келиб чиқувчи белгилари мужассамдир. Фақат ҳуқуқнинг ўзигагина эмас, балки ижтимоий ҳаётнинг норматив хусусиятга эга бошқа ҳодисаларига ҳам хос бўлган умуман ҳар қандай белгилари ҳуқуқнинг функцияси бўлавермайди. Шунинг учун бу ўринда *ҳуқуқ функцияларини ижтимоий муносабатларга таъсир ўтказиши йўналиши сифатида таъсирловчи белгиларни* ажратиб олиш мақсадга мувофиқдир.

1. *Ҳуқуқ функцияси унинг моҳиятидан келиб чиқади ҳамда ҳуқуқнинг жамиятдаги вазифаси билан белгиланади.* Баъзи ҳуқуқшунослар таъбирига кўра, функция — ҳуқуқ моҳиятининг ижтимоий муносабатларда «ёлқинланиши»дир. Бироқ ҳуқуқнинг функцияларини унинг моҳияти билан тенглаштириш нотўғри бўларди, чунки функция ҳуқуқ моҳиятидан муайян даражада мустақилдир.

2. *Ҳуқуқнинг функцияси унинг ижтимоий муносабатларга таъсирининг шундай йўналишики, унинг амалга оширилишига бўлган эҳтиёж ижтимоий ҳодиса сифатида ҳуқуқнинг заруратини тақозо этади.* Айтиш мумкинки, функция ҳуқуқнинг муайян бир давр учун энг зарур таъсир йўналиши, яъни жамият учун фавқулодда аҳамиятли йўналишини белгилаб беради.

3. *Функция ҳуқуқнинг энг муҳим хусусиятларини ифодалайди ва у ҳуқуқ тараққиётининг муайян босқичида унинг олдидан турган туб масалаларни ҳал этишга йўналтирилади.*

4. *Ҳуқуқ функцияси унинг фаол ҳаракат йўналишидан иборат бўлиб, у ижтимоий муносабатларнинг муайян кўринишини тартибга солади.* Айнан шунинг учун ҳам *жўшқинлик, ҳаракат, фаолият — ҳуқуқ функциясининг энг муҳим белгилари* дейиш мумкин. Лекин бу белгилар ундаги барқарорлик, мунтазамлик, собитқадамлик ва мақсадга йўналганликни истисно этмайди.

5. **Хуқуқ функцияси мунтазамлиги билан ажралиб туради.** Унинг қўлланишининг узлуксизлиги, давомийлиги шу билан белгиланади. Хуқуқ ривожининг муайян босқичида функциянинг доимий равишда унга хос бўлиб қолиши жиҳатидан ҳам мазкур функциянинг мунтазамлилик хусусияти ҳақида гапириш мумкин. Бироқ бундан уни амалга ошириш омиллари ва шакллари ўзгармай қолар экан-да, деган маъно келиб чиқмаслиги керак, албатта. Шубҳасиз, улар амалиёт эҳтиёжига мувофиқ равишда ўзгариб боради.

Ҳозирги илмий тафаккурининг ажралиб турувчи муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланган тизимли ёндашув хуқуқ функциялари моҳиятини яхшироқ тушунишга ёрдам беради. Юқорида хуқуқ бир тизим сифатида идрок қилиниши хусусида гапириб ўтган эдик. Бу хуқуқ функцияларини ҳам яхлит тизим сифатида кўриб чиқиш имконини беради.

Хуқуқ функциялари тизими — мураккаб, кўптармоқли, кўп босқичли, қуйидан юқорига ва маълум даражада жўшқин ривожланувчи тузилмадир. Уни тузишда хуқуқнинг *умумий* функциясини асос қилиб олиш мақсадага мувофиқ. У бир хуқуқ тизимини жамиятнинг янада кенгроқ бошқа тизимига қўйиш тартибини белгилайди, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ифодалайди.

Хуқуқий тизим таркиб топган қисмларга мувофиқ равишда хуқуқ функциялари тизимини *беш гуруҳга*, яъни кичик тизимларга бўлиш мумкин. Улар — хуқуқнинг барча соҳаларига хос бўлган **умумхуқуқий** функциялар кичик тизими, хуқуқнинг барча соҳаларига эмас, балки унинг икки ёки ундан ортиқ соҳаларига хос **тармоқлараро**, хуқуқнинг фақат бир аниқ соҳасига хос **тармоқ**, хуқуқнинг аниқ бир тузилмасига хос **хуқуқий институтлар функциялари**, нормаларнинг аниқ бир турига хос **хуқуқ нормалари функцияларидан** иборат бўлади.

Тури хил даражадаги хуқуқ функцияларининг ўзаро нисбати ҳақидаги масала муҳим аҳамиятга моликдир. Айтайлик, у ёки бу умумхуқуқий функция ўзидан анча қуйи даражадаги функциялар томонидан кўпроқ ёки камроқ даражада аниқлаштирилиши мумкин. Масалан, жиноят хуқуқи функциялари умумхуқуқий муҳофаза функциясини оила ва ер хуқуқининг тегишли функцияларига нисбатан кўпроқ даражада аниқлаштиради.

Умумхуқуқий функцияларни бўлиш имконини берувчи мезонларнинг икки гуруҳини шартли равишда ажратиб кўрсатиш мумкин: булар — хуқуқнинг ўз доирасида жойлашган **ички** ҳамда ундан четда турувчи **ташқи** мезонлар.

Ҳақиқий юридик, махсус **юридик** деб ном олган функциялар *тартибга солиш* ва **муҳофаза** функцияларига бўлинади. Айнан уларнинг ўзи хуқуқни ўзига хос, сифат жиҳатидан мустақил тузилма

сифатида тавсифлайди. Ижтимоий ҳодиса сифатида ҳуқуқнинг мавжуд бўлиши ушбу функцияларни амалга ошириш зарурати билан боғлиқ, деб ҳисоблаш мумкин.

Ҳуқуқ вазифасини белгилаб берувчи ижтимоий муносабатларнинг хилма-хил турлари ҳуқуқ функцияларини тасвифлашнинг *ташқи объектив мезони* ҳисобланади. Шу муносабат билан *ижтимоий, сиёсий ва маънавий* – уч асосий соҳа ёки тизимни ажратиб кўрсатамиз. Ушбу соҳаларга мувофиқ тарзда уч функция – *иқтисодий, сиёсий ва тарбиявий* функцияларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Ҳуқуқнинг бу функциялари, шунингдек, ижтимоий функциялар деб ҳам аталади.

Шундай қилиб, ҳуқуқнинг ижтимоий функцияларини ижтимоий ҳаётнинг тегишли соҳаларига ҳуқуқий таъсир ўтказиш йўналиши сифатида таърифлаш мумкин. Жумладан, иқтисодий функция иқтисодий соҳага, сиёсий функция сиёсий соҳага, тарбиявий функция маънавий соҳага ҳуқуқий таъсир ўтказади.

Айни пайтда функциялар тизими ўзгармас, бир бор берилганича ҳамиша бир жойда қотиб турадиган тизим эмаслигига эътиборингизни жалб этишни истардик. Чунончи, табиатни асраш тадбирларининг фавқулудда долзарб бўлиб қолганлиги муносабати билан айрим олимлар ҳуқуқнинг экологик функцияси мавжудлигини асослаб чиқдилар. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий ҳаётнинг бирон-бир соҳаси умумаҳамият касб этадиган бўлса, тегишли ижтимоий, умумҳуқуқий функцияларнинг мавжудлиги ҳақидаги масалани қўйиш ҳаққоний бўлади.

Ҳуқуқнинг ҳақиқий юридик функциялари тавсифи. Ҳуқуқ функциялари тизимида тартибга солувчи функция етакчи, белгиловчи аҳамият касб этади. Бу табиий ҳолдир. Зеро, ҳуқуқнинг асосий ижтимоий вазифаси – ижтимоий муносабатларни тартибга солишдан иборатдир.

Тартибга солиш функцияси ҳақида гап кетганда, ҳуқуқнинг субъектлар ҳатти-ҳаракатлари кўринишлари бўйича кўрсатмалар бериш, амр қилиш, аниқ ижтимоий функцияларни амалда қўллашда бўлганидек, муайян ижтимоий соҳага нисбат бермаган ҳолда, иродага таъсир ўтказиш қобилияти кўзда тутилади.

Тартибга солиш функцияси доирасида *икки кичик функция* – статик тартибга солиш ва динамик тартибга солиш функциялари ажралиб туради. Статик тартибга солиш функцияси ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларга шу муносабатларни бирон-бир ҳуқуқий институтда мустаҳкамлаш йўли билан таъсир ўтказишида ифода-ланади. Бу ҳуқуқий тартибга солиш вазифаларидан бири саналади. Ҳуқуқ, энг аввало, жамият барқарорлигининг асоси ҳамда унинг

манфаатлари ва алоҳида шахс манфаатларидан иборат бўлган ижтимоий муносабатларни юридик жиҳатдан тасдиқлайди, уларни «дахлсизлик» даражасига олиб чиқади.

Статик функцияни амалга оширишда мулкчилик ҳуқуқи тузилмалари катта аҳамият касб этади. Уларнинг юридик моҳияти ижтимоий тузумнинг иқтисодий асосларини мустаҳкамлашдан иборат. Статик функция бошқа институтларда ҳам, шу жумладан фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари ва мажбуриятлари институтида, сайлаш, муаллифлиги ва ихтирочилик ҳуқуқида яққол ўз ифодасини топади.

Динамик тартибга солиш функцияси ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларга – уларнинг ҳаракатини, яъни динамикасини расмийлаштириш йўли билан таъсир ўтказишида ифодаланди. Масалан, бу функция иқтисодиётда ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳўжалик жараёнларини тартибга солувчи фуқаролик, маъмурий, меҳнат ҳуқуқи институтларида мужассамлашган.

Ҳуқуқнинг тартибга солиш функциясини тавсифлаш учун уни амалда қўллаш йўллари аниқлаб олиш муҳимдир. Чунки уларнинг исталган ҳар бири ҳуқуқ тизими томонидан амалга ошириладиган бутун тартибга солиш жараёнида салмоқли ўрин тутади.

Ҳуқуқнинг бошқарув функциясини амалга оширишнинг энг характерли йўллари ёки таъбир жоиз бўлса, қисмлари: ҳуқуқ нормалари воситасида фуқароларнинг ҳуқуқий лаёқатини аниқлаш; фуқаролар ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлаш ва ўзгартириш; давлат органлари, шу жумладан мансабдор шахсларнинг ваколатларини белгилаш; юридик шахсларнинг ҳуқуқий мақомларини аниқлаш; ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтириш, ўзгартириш ва бекор қилишга йўналтирилган юридик фактларни аниқлаш ва кўзда тутиш; ҳуқуқ субъектлари ўртасидаги аниқ ҳуқуқий боғлиқлик – тартибга солувчи ҳуқуқий муносабатларини белгилаб қўйиш; аниқ ижтимоий муносабатларда қўллаш мақсадида ҳуқуқий тартибга солишнинг энг мақбул турини аниқлаш кабилар ҳисобланади.

Юқорида айтилганларга таянган ҳолда *ҳуқуқнинг тартибга солиш функциясини ижобий (позитив) ҳуқ-аътор қоидаларини ўрнатиш, жамият, давлат ва фуқаролар манфаатларига мос келадиган муносабатларни мустаҳкамлаш ва уларни ривожлантиришга кўмаклашиш мақсадида ҳуқуқ субъектларига субъектив ҳуқуқларни бериш ва юридик мажбуриятларни юклашда ифодаланувчи ҳуқуқий таъсир ўтказишнинг ижтимоий вазифасидан келиб чиқувчи йўналиши сифатида тавсифлаш мумкин бўлади.*

Маълумки, ижтимоий муносабатларни муҳофаза қилиш зарурати ҳамиша мавжуд бўлган ва жамият қанча вақт яшаса – ушбу зарурат

ҳам шунча вақт мавжуд бўлади. Юридик ҳодиса сифатида ҳуқуқ ҳар доим ҳам мавжуд бўлавермаган. Бироқ у пайдо бўлди дегунча ижтимоий муносабатларни муҳофаза қилишнинг муҳим воситаларидан бирига айланган. Дарҳақиқат, ҳуқуқий таъсир ўтказишнинг мазкур йўналиши ҳуқуқнинг муҳофаза функциясини ташкил этади.

Ҳуқуқнинг муҳофаза функцияси – умулхамиятга молик энг муҳим иқтисодий, сиёсий, миллий ва бошқа ижтимоий муносабатларни, уларнинг дахлсизлигини муҳофаза қилиш, шунингдек, мазкур жамиятга ёт бўлган муносабатларни сиқиб чиқаришни мақсад қилиб олган ҳуқуқнинг ижтимоий вазифаси билан боғлиқ ҳуқуқий таъсир йўналишидир¹.

Бинобарин, ҳуқуқ, биринчидан, умумэтироф этилган фундаментал ижтимоий муносабатларни муҳофаза қилади, иккинчидан, жамиятга ёт бўлган муносабатларни сиқиб чиқаришга йўналтирилган бўлади. Бу ҳолатни алоҳида таъкидлаш зарур. Чунки, муҳофаза функциясининг асосий мақсади – жамиятга ёт муносабатларни сиқиб чиқаришдангина иборат, деган қараш масалага бирёқлама ёндашувнинг ифодасидир. Ваҳоланки, жамият ҳаётидан нохуш ҳодисаларни сиқиб чиқариш – ҳуқуқнинг иккиламчи натижаси. Зотан, ҳуқуқнинг бирламчи вазифаси – муҳофаза воситаси сифатида муҳофазага муҳтож муносабатларни ҳимоялашдан иборатдир.

Бироқ муҳофаза функциясини истисносиз фақат ҳуқуқ-бузарликлар содир этилгандагина амал қиладиган ҳуқуқий ҳаракат маъносида тушуниш мумкин эмас. Боз устига, ушбу функциянинг асосий вазифаси – ҳуқуқ нормалари бузилишининг олдини олишдан иборат. Ҳуқуқ субъектлари унинг кўрсатмаларига қанчалик кўп итоат қилса, тақиқлаш талабларини қанчалик кўпроқ адо этса – муҳофаза функциясининг самараси шунчалик юқори бўлади. Тақиқ ёки жазо чораларининг белгиланганининг ўзиёқ айрим шахсларга жиддий таъсир этади, уларни ҳуқуққа зид қилмишларидан тийиб туради. Бу эса ҳуқуқий таъсир мақсадларидан бирига эришилганини билдиради, яъни муайян ижтимоий муносабат муҳофаза этилган бўлади.

Шу ўринда яна бир муҳим жиҳатта этиборингизни тортишни истардик: муҳофаза функциясини тартибга солиш функциясига қарама-қарши қўйиш керак эмас. Бошқача айтганда, муҳофаза функцияси тақиқлар, жазо чоралари, масъулиятни ўз ичига олгани учун негатив (салбий), кейингиси эса ҳуқуқ субъектларининг ижобий фаолиятларини мувофиқлаштиришга қаратилгани учун позитив (ижобий) функция деган маънода уларни бир-бирига қарама-қарши

¹ Қаранг: Теория государства и права / Под ред. В.К.Бабаева. М., 1999, с. 259.

қўйиб бўлмайди. Уларнинг ҳар иккаласи (албатта, ҳар бири ўзига хос йўл билан) ижтимоий муносабатларни ривожлантириш ва мустақамлашга кўмаклашишдек муҳим вазифани адо этади.

Ҳуқуқ функцияларини амалга ошириш шакллари. Ҳуқуқ функциялари ўз механизмига эга. Ҳуқуқ функцияси уч шаклдаги, яъни ахборот, назарда тутиладиган ва ҳуқуқий тартибга солиш шаклларидаги ҳуқуқий таъсир омилларидир. Шундан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқ функцияларини амалга оширишнинг уч шакли – *ахборот, назарда тутиладиган ва ҳуқуқий шакллари* намоён бўлади.

Ҳуқуқ функцияларини амалга оширишнинг ахборот шакли кишилар хулқ-атворида тааллуқли давлат талабларидан уларни хабар қилиб туриш билан боғлиқ. Бунда фуқаролар ҳуқуқ нормалари мазмуни ҳақида оладиган ахборотлар манбаи хилма-хил бўлиши мумкин, улар орасида расмий, оммавий ахборот воситалари, юридик маслаҳат идоралари, адвокатлар, таниш-билишлар, қариндош-уруғлар, оммабоп юридик адабиётлар ва ҳоказоларни санаб ўтиш мумкин. Айниқса, демократик жамиятда оммавий ахборот воситалари, журналистлар давлат ҳокимияти идоралари билан халқ оммаси ўртасида алоқа боғловчи бош бўғин сифатида фаолият олиб боради. Улар учун фуқароларни кундалик ижтимоий-сиёсий, давлат-ҳуқуқий ҳаёт воқеаларидан тезкор, мунтазам ва рўй-рост хабардор қилиб туриш устувор вазифадир. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддаси 2-қисмида белгиланганидек: «Қабул қилинган қонунларнинг ва бошқа норматив ҳужжатларнинг матбуотда эълон қилиниши улар қўлланишининг мажбурий шартидир». Бундан кўриниб турибдики, қонунларнинг ҳамда бошқа норматив ҳужжатларнинг (яъни умуммажбурий хатти-ҳаракат қоидаларини белгилайдиган ҳуқуқий ҳужжатларнинг) оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши уларни ҳаётга татбиқ этиш шarti ҳисобланади.

Демак, ҳуқуқ функцияларини амалга ошириш шакли сифатида ҳуқуқий хабардорлик ғоят катта аҳамиятга эга. Бироқ бугунги кунда унинг таъсирчанлик даражаси давр талабларидан ортда қолмоқда. Мамлакатимизда ҳозирги вақтда жамиятни тубдан ўзгартириш билан боғлиқ равишда қонун яратувчилик жараёни қизғин бораётганлиги муносабати билан бу ҳолат янада муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам фуқароларимиз айниқса амалдаги қонунчилик тўғрисида, унга киритилаётган ўзгартиришлар, қўшимчалар, баъзи моддалар, бандларнинг чиқариб ташланиши ҳақидаги ҳуқуқий ахборотни олишга муҳтождирлар. Эндиликда аҳоли барча қатламларини қамраб олувчи умумий ҳуқуқий ўқувни ташкил этиш зарурати ҳақидаги масаланинг ҳукумат даражасида кўтарилаётганлиги тасодиф ҳол эмас.

Хуқуқ функцияларини амалга оширишнинг яна бир аҳамиятли шакли *йўналишли таъсир кўрсатиш*дир. Зеро, фақат хуқуқ нормаларининг ўзини билишгина эмас, балки фуқароларда хуқуқ қоидалари бўйича позитив кўникмаларни ҳосил қилиш ҳам муҳимдир. Бу эса ўз навбатида йўналишли хуқуқий таъсир кўрсатиш натижаси сифатида хуқуқий йўналтирилган фаолиятни ташкил этади. Хуқуқий қоидалар фуқароларни тўғри хатти-ҳаракатларга, хуқуқий фаолликка ундовчи *позитив* ҳамда хуқуққа зид хулқ-атворга майл туғдирувчи *негатив* қоидаларга бўлинади. Аслида йўналишли хуқуқий таъсир кўрсатишнинг вазифаси позитив хуқуқий интилишларни шакллантиришдан иборатдир.

Хуқуқий таъсир кўрсатиш тизимида хуқуқий тартибга солиш марказий ўрин тутати. Чунки у хуқуқ учун махсус, бевосита юридик таъсир ҳисобланади ҳамда бу таъсир жами хуқуқий тартибга солиш механизмини ташкил этувчи хуқуқий воситаларнинг алоҳида тизими ёрдамида амалга оширилади. Мазкур шакл доирасида хуқуқ функцияларини амалга ошириш куйидаги қатъий қоидаларни: тартибга солиш самарадорлиги шарт-шароитларини, хуқуқий тартибга солиш жараёнларини, тартибга солишнинг ижтимоий натижаларини аниқлашдан иборат бўлади.

ХУҚУҚ ВА ДАВЛАТНИНГ ЎЗАРО НИСБАТИ

Фанда хуқуқ ва давлатнинг ўзаро нисбати муаммоси бўйича ҳали бир фикрга келинмаган. Чунончи, жамият тараққиётининг муайян, айна пайтда жуда эрта босқичида маҳсулотларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, ўзаро айирбошлаш бўйича кун сайин бир хил такрорланадиган амалларни умумий қоида билан қамраб олиш, ҳар бир киши ишлаб чиқариш ва ўзаро айирбошлашнинг умумий қоидалари ва шартларига бўйсунушига ғамхўрлик қилиш эҳтиёжи юзага келган, деган анъанавий ва етарли даражада асосга эга бўлган фикр кенг тарқалган. Мазкур қоидалар дастлаб урф-одатларда ўз ифодасини топади. Кейинчалик эса *қонунга* айланади. Қонун билан бирга, унинг бажарилишини ҳамда шу қонунларга риоя этилишини назорат қилувчи органлар ҳам пайдо бўлади, яъни *аммавий ҳокимият, давлат* вужудга келади.

Шу тариқа хуқуқ урф-одатлар ҳамда иқтисодий заруриятдан ўсиб чиқади. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, хуқуқ ижтимоий муносабатларнинг мажбурлов кучи билан таъминланган анча қатъий ва ҳукмрон (императив) тартибга солувчига бўлган эҳтиёжга жамиятнинг жавоб ҳаракати сифатида пайдо бўлган. Зеро, бу даврга келиб,

ахлоқий ва бошқа шунга ўхшаш нормалар бу вазифани уддалай олмай қолганди.

Бироқ, шу билан бирга, адабиётларда бошқа нуқтаи назар ҳам мавжуд (юқорида бу ҳақида айтиб ўтгандик). Аксари адабиётларда ҳуқуқ давлатдан анча олдин пайдо бўлганлиги эътироф этилади. У одамлар ижтимоий мулоқотга киришган, товар айирбошлаш ривож топган, мулк, ер эгалари вужудга келган жойда таркиб топади. Фақат кейинчалик давлат билан бирга ҳуқуқнинг илғор ва энг такомиллашган шакли сифатида *қону* дунёга келади.

Шу муносабат билан А.Б.Венгеров томонидан билдирилган нуқтаи назар диққатга сазовор. У, *ҳуқуқ ўзлаштирувчи ва ишлаб чиқарувчи иқтисодий* маҳсули сифатида вужудга келган, деб ҳисоблайди¹.

Мазкур фикр анча қадимий ва ибтидоий даврларда энг кўпол кўринишдаги индивидуал муносабатлар бевосита айнан ҳуқуқдан иборатлигини таъкидловчи қоидага ҳамоҳангдир.

Ҳуқуқнинг келиб чиқиши ва моҳиятини у ёки бу тарзда талқин этувчи бошқа назариялар, мактаблар, концепциялар ҳам мавжуд. Улар ҳақида алоҳида тўхталамиз. Бу ўринда эса ҳуқуқнинг шаклланишига иқтисодий омиллардан ташқари яна маданий, миллий, диний, этник, жуғрофий-сиёсий ва бошқа омиллар ҳам таъсир кўрсатишини қайд этиш билан кифояланамиз.

Ҳуқуқ ва давлатнинг вазифаси шундан иборатки, улар ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи восита сифатида майдонга чиқиб, одамларнинг ҳаётий фаолиятлари учун нормал шароитлар яратиб беришга даъват этилган. Ҳуқуқ ва давлат ҳаётга ташкилий асосларни олиб қиради, уни ҳар қандай тасодифлардан ва ҳар қандай зўравонликлардан ҳимоя қилади.

Давлат тартибни сақлаш, «барчани барчага қарши» (Гоббс) ҳимоялаш заруратидан келиб чиқади, ҳуқуқ эса бунинг учун юридик механизмларни яратади. Бироқ ҳуқуқ пайдо бўлиб, қонуний куч-қудрат касб эта борган сари, у алоҳида маҳкамага таянган ҳолда норматив тартибга солишнинг бутун тизимида бош ролни ўйнай бошлайди. Ҳуқуқ ва давлат пайдо бўлган вақтидан бошлаб мантиқан ва моҳиятан бир-бирларига боғланган бўлиб, объектив равишда бир-бирларини тақозо этади. Шунинг учун ҳам улар ажралган ҳолда мавжуд бўлиши ва иш юритиши мумкин эмас.

Шунга қарамай, ҳуқуқ ва давлат нисбатан мустақил ҳодисалар бўлиб, уларни тенглаштириш ёки қўшиб юбориш керак эмас. Улар

¹ Қаранг: *Венгеров А.Б.* Происхождение права. Общая теория права. Нижний Новгород, 1993, с. 155-156.

орасидаги муайян оралиқ масофа ҳамиша сақланиши лозим. М.А.Аржановнинг аниқ таъбирига кўра, «давлат ва ҳуқуқ бир дақиқа ҳам ёлғиз, рўпарама-рўпара қолмайди»¹. Уларнинг ҳар бири ўз ҳолича яшайди, ўз мақсадлари, вазифалари, усуллари бор. Улар ўзаро бир-бирига таъсир ўтказадди, бироқ кўшилиб кетмайди, бир-биричи ўз қобигига сингдириб юбормайди.

Умуман, ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро бир-бирига аниқ таъсири кўп жиҳатдан улар мавжуд бўлган жамиятнинг табиатига, яъни ўша жамиятнинг демократик ёки тоталитар, ҳуқуқий ёки ноҳуқуқий, фуқаролик ёки нофуқароликлигига боғлиқдир. Н.А.Бердяев шу муносабат билан ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро муносабатлари тўғрисидаги таълимотнинг икки турини ажратиб кўрсатганди. *Биринчи тур*ни у давлат тимсолида ҳуқуқ манбаини кўрувчи давлат позитивизми деб атаганди (бунда абсолютизм назарияси ва амалиёти, яқка ҳокимият кўзда тутилганди). *Қарама-қарши иккинчи тур таълимот* ҳуқуқнинг мутлақлигини ва давлатнинг нисбийлигини эътироф этади. Ҳуқуқ давлат тасдиқига муҳтож эмас, давлат эса ҳуқуқ томонидан тасдиқланиши, ҳуқуқ томонидан ҳукм этилиши, ҳуқуққа бўйсундирилиши, ҳуқуққа сингиб кетиши керак.

Ҳуқуқ ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг яна *табиий-ҳуқуқий* тури ҳам мавжуд бўлиб, у инсон ҳуқуқларини азалий ва ўзгармас қадрият сифатида эътироф этишга асосланади. У фақат ҳозирги даврга келиб амалиётга киритилди, яъни Ўзбекистон Республикасининг янги Конституциясида қонуний мустақкамланди. Амалга оширилаётган барча ислохотлар ва ўзгаришлар концепцияси шунга асосланади. Зеро, инсон ҳуқуқлари жамиятнинг энг олий қадрияти саналади. Айни чоғда инсон ҳуқуқлари муҳим конституциявий институт. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш эса Конституциянинг асосий принципи бўлиши билан бирга, юқорида таъкидланганимиздек, Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-сиёсий тизимини тубдан ислоҳ қилишнинг бош йўналиши ва пировард мақсади ҳамдир.

Ҳозирги адабиётларда давлат ва ҳуқуқ ўзаро муносабатларининг эҳтимол тутилган уч модели кўрсатиб ўтилади: 1) **тоталитар** (давлат ҳуқуқдан юқори туради, давлатнинг ҳуқуққа ҳеч қандай алоқаси бўлмайди); 2) **либерал** (ҳуқуқ давлатдан устун туради); 3) **прагматик** (давлат ҳуқуқни яратади, лекин у билан боғлиқ бўлади). Биринчи йўл — Ўзбекистонга тўғри келмайди, иккинчиси — кўпроқ истак-хоҳишимизни ифодалайди, учинчиси — ҳозирги мавжуд ҳаётимизга

¹ Аржанов М.А. Государство и право в их соотношении. М., 1960, с. 46.

яқин келади. Айнан шу модель бугунги кунда амалда рўёбга чиқарилиши мумкин.

Бизнинг назаримизда, масалани ҳал этишнинг энг оқилона йўли ҳуқуқ ва давлатни ўзаро қарама-қарши қилиб қўйишда эмас, балки уларнинг ўзаро фойдали ҳамкорлигидадир. Бу воқеаларнинг нормал кечишида амалда рўй берадиган ҳол саналади.

Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларнинг *давлат* томонидан тартибга солиниши хусусиятига эга, унинг ижтимоий мақоми шундай. Иккинчи томондан, давлатнинг фаолияти кўпроқ *ҳуқуқий* хусусиятга эга. Модомики шундай экан: «ҳуқуқми ё давлат — қай бири аҳамиятлироқ ва кераклироқ?» деганга ўхшаш саволларга ўрин қолмайди.

Аслида ҳар икки тузилма ҳам: бири — иродани ифода этиш шакли сифатида, иккинчиси — «куч-қудрат ташкилоти» сифатида аҳамиятли ва кераклидир. Уларнинг мантиқий боғлиқлигида нафақат ҳуқуқ (кейинги вақтларда бу ҳақда кўп гапирилмоқда ва ёзилмоқда), балки давлат ҳам катта қимматга эга. Боз устига, муайян босқичларда қатъий давлатчилик кўпроқ зарур бўлиб ҳам қолади. Республикамизда биз айнан шундай даврни бошдан кечирмоқдамиз. Дарҳақиқат, ёш мустақил мамлакатимизда мустабид шўро давридан мерос қолган яроқсиз тизим билан янги тизим ўртасида кураш бориши табиий ҳол эди. Зотан, ўтиш даврида ижтимоий-иқтисодий ислохотларни муваффақиятли амалга ошириш учун фақат кучли ижро ҳокимиятига зарур. Шу ўринда ҳаётимизнинг ҳозирги босқичида демократлаштириш, тубдан янгиланиш жараёналари жамиятимизнинг барча жабҳаларини қамраб олганлигини алоҳида эътироф этиш лозим. Шу билан бирга, 2000 йилнинг июнь ойида қабул қилинган тараққиётимизнинг бош стратегик вазифаси — Жамиятимизнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларидаги ислохотлар жараёнини эркинлаштириш ва чуқурлаштириш Дастурини амалга ошириш ҳам муҳим аҳамиятга моликлигини алоҳида таъкидлаш зарур.

Демак, туб ислохотларни амалга ошириш, устувор йўналишларини, аниқ мақсадларини белгилаш, шу мақсадларга эришиш учун тегишли шарт-шароитларни яратиш ва амалга ошириш давлат зиммасига тушиши ўз-ўзидан аён. Бундан давлат ислохотлар тақдири учун масъул эканлигини англаб олиш қийин эмас.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, давлат бундай вазифани мустақиллик қўлга киритилгач, унинг жамиятдаги роли тубдан ўзгарганидан кейин ўз зиммасига олди. Тоталитар давлат билан демократик ўзгаришлар йўлига, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини бунёд этиш йўлига кирган давлат ўртасидаги фарқ

қанчалик чуқур бўлса, мазкур ўзгаришлар ҳам шу қадар теран, тубли ва чуқурдир. Шу ўринда яна бир мисол. Айтайлик: «Тоталитар тузум, диктатура ҳокимиятнинг бўлинишини тан олмасди. Улар кучга, бир партиянинг хоҳиш-иродасига, ижтимоий гуруҳларнинг, жамият ва давлатнинг «монолит» бирлигига таянарди. Конституция ва қонунлар диктатуранинг асл моҳиятини яшириб, ўзбошимчалик ва зўравонликни ҳаспўшлашга хизмат қиларди, холос. Тарих гувоҳлик берадики, чекланмаган ҳокимиятнинг ягона орган ёки шахснинг қўлида тўпланиши одамлар ва жамиятга мисли кўрилмаган оғир оқибатлар олиб келади. Зеро, унинг замирида турли суиистеъмолликлар, субъективизм, волюнтаризм, қатағон қилиш яширингандир. Бундай иллатларни бартараф этиш учун инсон тафаккури ҳокимиятни бўлиш, давлат ҳокимияти тизимида посонгини вужудга келтириш зарур, деган хулосага келди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси «Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳокимияти тизими ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятларига бўлиш принципига асосланади» (11-модда), деган қондани мустаҳкамлади»¹.

Тоталитаризмнинг – мустабид тузумнинг мамлакатимиздаги 70 йиллик ҳукмронлигидан кейин давлатнинг моҳияти ва мазмунини янгича англаш осон кечмаслиги табиий ҳол, албатта. Чунки тоталитар бошқарув тизимидаги давлатда жамиятнинг барча соҳалари муайян мафкура яккаҳокимлиги асорати остида бўлади. Мафкура яккаҳокимлиги ҳукм сурган жамиятнинг эса келажаги бўлмайди, бундай мустабид тузум ҳам эртами-кечми ҳалокатга учрайди. Мустабид тузум ҳукмрон бўлган собиқ иттифоқ ўрнида таркиб топган, ўз мустақиллигини қўлга киритган давлатлар орасида биринчилардан бўлиб Ўзбекистон бу тузумдан, давлатни тоталитар бошқарув шаклидан воз кечди, ўз олдига ҳуқуқий демократик жамият қуришни мақсад қилиб қўйди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти тўла асос билан қайд этганидек:

«...Биз ўзимиз интилган фуқаролик жамиятини шакллантириш борасида *ҳеч кимдан кам бўлмайдиган марраларга этиш* учун бошлаган ислоҳотларимизни изчил ва қатъиятлик билан давом эттириш ва янада чуқурлаштиришни ҳозирги вақтда ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда, буни кенг жамоатчилигимиз, халқимиз катта умид билан биздан кутмоқда, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди»².

¹ *Ўразаев Ш.* Конституциявий суд қандай бўлмоғи керак? // Истиқлол йўли, 36-37-бетлар.

² *Каримов И.А.* Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-том, Т. «Ўзбекистон», 2002, 318-бет.

Айни чоғда давлат билан ҳуқуқ ўртасида (мақсадлар, услублар, интилишларда) зиддиятлар бўлиши мумкинлигини унутмаслик лозим. Уларнинг ўзаро муносабатлари ҳамиша ҳам силлиқ кечавермайди. Ҳокимият табиятан чеклашларни ёқтирмайди, назорат остидан чиқишга интилади, ҳуқуқ эса уни «ўз жойига қўйиш»га, юридик таъсир доирасидан чиқариб юбормасликка ҳаракат қилади. С.С.Алексеев тўғри қайд этганидек, «ҳуқуқ давлат билан муайян зиддиятда яшайди ва ривожланади... у – қудратли антитоталитар омилдир»¹.

Лекин ҳуқуқ умуман олгандагина ҳокимиятни чеклаши, уни «тийиб тура олиши» мумкин. Амалда эса ҳокимиятнинг ўзи маълум чеклашларга йўл қўйиб бермаса, ҳуқуқнинг бунга эришиши қийин бўлади. Бироқ бу, ҳокимиятнинг ҳуқуққа бўйсунishi, инсон ҳуқуқларини, қонунларни ҳурмат қилиш масаласини қўйишнинг бутунлай маъноси йўқ, деган фикрни англамайди. Ёхуд бундай ёндашув умуман нотўғри деган хулосага келишни ҳам билдирмайди.

Шу жиҳатдан шўро даврида ҳуқуқий давлат тўғрисидаги таълимот айнан ҳуқуқни давлатдан юқори қўйгани, ҳуқуқнинг «хукмронлиги», «устуңлиги», «бирламчилиги»ни таъқиб қилганлиги учун кескин танқид остига олинганини эслаш кифоя. У даврда ҳуқуқ ҳокимият билан рақобат қилолмайди, чунки у ҳокимиятнинг қуроли, воситаси сифатидагина майдонга чиқади деб ҳисобланарди. Айниқса, шўро замонида, – йўқсиллар доҳийси Владимир Ленин ибораси билан ифодалайдиган бўлсак, – «ҳеч нарса билан чекланмаган, ҳеч қандай қонунлар билан, мутлақ ҳеч қандай қоидалар билан монелик қилинмаган, бевосита кучга таянувчи ҳокимият»дан иборат «пролетариат (йўқсиллар синфи - изоҳ бизники *З.И.*) диктатураси» ҳақида гапирилганда, шунга амал қилинарди.

Ўша шароитларда мустақил тушунча маъносида ҳуқуққа ҳеч қандай эътибор берилмас, ҳар қандай йўллар билан у камситилар, бир чеккага суриб қўйиларди. Ана шу аснода ҳуқуқий нигилизм илдиэ отди ва ривож топди.

80-йилларнинг ўрталарига келиб, «қайта қуриш» баҳонасида ҳуқуқий давлатнинг тан олиниши, унинг қонунлар устуворлиги, ҳуқуққа ҳурмат билан қараш каби тамойиллари эътироф этила бошлаганидан кейингина аҳвол ўзгара бошлади. Бироқ бу ўзгариш ҳам амалиётда эмас, балки кўпроқ назарияда юз берганди.

Шу тариқа чинакам демократик ҳуқуқий давлатда қонунлар хукмрон бўлиши кераклиги ниҳоят тан олинганди. Кўриниб туриб-

¹ Алексеев С.С. Право: время новых подходов // Государство и право. 1991, №2, с. 6.

дики, қонун ҳокимиятдан кучлироқдир. Шу ўринда: «Қонунлар иш бермай қўйган жойда зўравонлик, ўзбошимчалик бошланади» деган қадимий ҳақиқатни эслайлик. Қадимги Рим давридаёқ: «Дунё кулаб кетса ҳам, қонун галаба қилса бас», деган шиорга амал қилишган. Уларнинг фикрича, «Қонун – ҳамма сифиниши мажбурий бўлган Худо», «Эркин бўлиш учун қонунларнинг қули бўлиш керак», «Давлатни қонун бошқариши зарур» деган ҳикматли сўзлар, иборалар ҳаёт тарзининг асосий принциплари бўлиши керак эди.

Шундай қилиб, ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро алоқалари уч асосий жиҳат – бирлик, ўзаро фарқ ва ўзаро таъсирни ўз ичига олади.

Ҳуқуқ ва давлатнинг *бирлиги*, аввал айтиб ўтганимиздек, ҳуқуқ ва давлатнинг келиб чиқишида, таснифланиши (типологияси)да, иқтисодий, маданий ва бошқа шарт-шароитлар билан белгила-нишида, уларга боғлиқлигида ўз ифодасини топади. Шунингдек, улар ижтимоий тартибга солиш воситалари сифатида майдонга чиқиши, умумий ва шахсий манфаатларни мувозанатлаштириши, шахс ҳуқуқларини кафолатлашида ҳам шу бирлик ифодасини кўрамади.

Ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро *фарқи* эса шу тушунчаларнинг тавсифларидан келиб чиқади. *Давлат – куч-қудратнинг, ҳуқуқ эса – ироданинг тимсолидир*. Уларнинг ҳар бири ҳақиқий воқеликни ўзича акс эттиради, ижтимоий онг томонидан турлича баҳоланади ва турлича қабул қилинади.

Ҳуқуқ ва давлатнинг *ўзаро таъсири* бир-бирига хилма-хил таъсир ўтказишда ифодаланади. Давлатнинг ҳуқуққа таъсири унинг ҳуқуқий қонун сифатида давлат томонидан яратилиши, ўзгартирилиши, такомиллаштириб борилишидадир.

Албатта, ижтимоий зарурат, жамият эҳтиёжлари ҳуқуқ пайдо бўлишининг бирламчи сабабларидир. Бироқ бу эҳтиёжлар давлат томонидан англагандан кейингина у ҳуқуқни қонунлар, юридик нормалар тилига ўтиради, яъни давлат шу орқали ҳуқуқни қайсидир маънода *яратади, таъсис этади*.

Тўғри, ҳуқуқнинг шаклланиш жараёни юқоридан қуйига тушиб бориши ҳам, қуйидан юқорига чиқиб бориши ҳам мумкин. Қуйидан юқорига шаклланиб боришда ҳуқуқ урф-одатлар, анъаналардан ўсиб чиқади ва давлатга фақат бунга «рози бўлиш» ҳамда таркиб топган қондаларни қонун билан мустаҳкамлашгина қолади. Қисқаси, ҳокимият ҳуқуқий ижодкорлик қудратига эга бўлган ягона куч эмас. Чунки аслида ҳуқуқ маълум даражада бутун жамият томонидан яратилади.

Кўриниб турибдики, давлат ҳуқуққа ўз таъсирини ўтказиши. У ҳуқуқнинг вужудга келиши ва унинг ҳаётга татбиқ этилиши (юридик

нормаларга риоя қилиш, ундан фойдаланиш, уларни ижро этиш ва қўллаш) жараёнларига лоқайд кузатувчи сифатида қараб туrolмайди. Айни пайтда бундай аралашининг муайян чегаралари мавжуд. Зеро, ҳуқуқ – алоҳида ва мустақил ижтимоий ҳодисадир. Давлатнинг ҳуқуққа таъсири мутлақ хусусиятга эга бўлолмайди.

Боз устига, ҳуқуқнинг давлатга таъсири ҳам хилма-хил ва давлатникидан камроқ эмас. Ҳуқуқ, энг аввало, давлат фаолиятини ошқора қилади, конституциявийлаштиради (яъни қонунийлаштиради), унинг умумий чегараларини – бу фаолиятнинг рухсат этилган ва этилмаганлигини белгилайди, унинг халқаро андазаларга мувофиқлигини таъминлайди.

Ҳуқуқ ёрдамида давлатнинг ички тузилиши, унинг шакли, таркиби, бошқарув маҳкамаси (механизми), турли органлар ва мансабдор шахсларнинг мақоми ва ваколатлари, ҳокимиятнинг бўлиниши принципи мустаҳкамланади, зарур тузилмалар расмийлаштирилади. Давлат ўз фаолиятини тартибга солиш учун ҳуқуқни яратди.

Ҳуқуқ воситасида давлатнинг вазифалари ва функциялари амалга оширилади, унинг ички ва ташқи сиёсати олиб борилади. Ижтимоий тузум, шахснинг жамиятдаги мавқеи қонуний белгиланади ва мустаҳкамланади. Бошқача қилиб айтганда, давлатнинг бутун асосий олиб борадиган «иши» ҳуқуқий идора усули асосида, юридик шаклларда ва тартиб-қоидаларда кечиши даркор.

Ҳуқуқ давлатнинг давлат сифатида оёққа туриши, ривож топиши ва такомиллашувида, унга юсак маданий кўриниш, замонавий хусусиятлар бахшида этишда катта аҳамиятга эга бўлади. Ҳуқуқсиз ҳеч қандай давлатчиликни тасаввур этиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳуқуқнинг давлат билан мустаҳкам ва тўғридан-тўғри алоқада бўлмаган бирон-бир жиҳати йўқ.

Шундай қилиб, давлат билан ҳуқуқ ўртасида мураккаб ва кўпқиррали ўзаро боғлиқликлар мавжуд. Шунинг учун ушбу институтларни назарий англаб етишда ҳам, шунингдек, мамлакатда, шу жумладан, давлатчилик-ҳуқуқшунослик соҳасида амалга оширилаётган демократик ўзгаришларнинг аниқ жараёнларида ҳам мазкур боғлиқликларни ҳисобга олиш гоят муҳим. Бусиз тўлақонли фуқаролик жамиятини барпо этиш, унда барқарорликни, тартиботни, қонунийликни таъминлаб бўлмайди.

Шунинг учун ҳам И.А.Ильиннинг қуйидаги сўзлари гоят долзарбдир: «Ҳуқуқ ва давлат чинакамига янгиланиш ва қайта тиклаш йўлига кириши учун уларнинг табиатини, мақсадини, асосларини тўғри англаб етиш, кейин эса шу англашларни ирода ва ҳаётий фаолият предметига айлантириш керак бўлади... Уларнинг

соғломлигини ҳам, хасталигини ҳам тушуниш бирдек аҳамият-лидир»¹.

ҲУҚУҚ ВА СИЁСАТНИНГ ЎЗАРО НИСБАТИ

Маълумки, янги ижтимоий муносабатларнинг вужудга келиши мулкни жамият ичида қайта тақсимлашга, унинг жамият кичик бир қисми қўлида жамланишига, яъни хусусий мулкнинг шаклланишига олиб келувчи тарихий тараққиётнинг муайян босқичида ҳуқуқий нормалар юзага келади. Ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан синфлар, ижтимоий қатламларнинг турлича қарашлари мулкчилик муносабатлари табиатини, одамлар ҳақиқий эркинликлари даражасини белгилаб беради. Албатта, ҳамма даврларда эркинликнинг барча турлари мавжуд бўлган. Лекин улар баъзи ҳолларда алоҳида имтиёз сифатида, бошқа ҳолларда эса умумнэмати сифатида қабул қилинган.

Алоҳида шахсларнинг ҳуқуқда ифодаланган эркинлиги уларнинг мулкка нисбатан муносабатига боқлиқ эди. Мулкчилик муносабатларининг шаклланиши жамиятда сиёсий ҳокимиятнинг пайдо бўлиши, давлатнинг ташкил топиши билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Бу ҳол иқтисодий ҳукмрон синфнинг манфаатлари ва иродасига умумийлик хусусиятини бағишловчи махсус органлар ва институтлар бўлишини талаб қилади.

Мулкчилик муносабатлари нафақат ҳуқуқий, балки сиёсий муносабатларнинг ҳам асоси эканлигини ёдда тутиш лозим. *Чунки мулкка эгаллик қилувчилар сиёсий ҳокимиятга ҳам эгаллик қиладилар.*

Норматив тузилмавийлик ҳуқуқ ва сиёсат учун умумий хусусиятдир. Айни пайтда ҳуқуқнинг норматив табиати барчага очиқ-равшан кўриниб туради. Гарчи нормативлик ҳуқуқдагидай яққол кўзга ташланмаса-да, бутун сиёсий соҳа ҳам нормалаштирилган бўлади. Бу тушунарли, албатта. Негаки, сиёсий нормалар расмий ҳужжатларда ҳамиша ҳам қайд қилинавермайди. Улар сиёсий арбоблар ва раҳбарлар қарашларида, тасаввурларида ўз ифодасини топади.

Лекин сиёсий нормалар ўз тараққиёти давомида синфлар ва бошқа ижтимоий қатламлар манфаатлари ва эҳтиёжларининг энг фаол ифодачисига айланиб боради. Ижтимоий муносабатларга таъсир ўтказишнинг бошқа барча шакллари, хусусан, ҳуқуқ, ахлоқ, санъатни ўзига бўйсундиришга интилан ҳолда улар одамлар хатти-ҳаракатларини ижтимоий тартибга солишда асосий ролни ўтай бошлайди. Таассуфланарли жиҳати шундаки, сиёсатнинг жамият-

¹ Ильин И.А. О сущности права. М., 1993, с. 226.

даги, шу жумладан ҳуқуққа нисбатан устувор аҳамияти марксистик адабиётда исбот талаб қилмайдиган қоида сифатида мустаҳкамлаб қўйилганди. Энг даҳшатлиси — «ҳуқуқий эркинликнинг инкор этилиши амалда эркин эмаслик ва тоталитаризмнинг қарор топиши бўлиб чиқди»¹. Ҳайриятки, жамиятнинг тарихий тараққиёти, унинг ривожланиш, демократия соҳасини кенгайтириш йўлидаги ҳаракати юқоридаги давонинг тўғрилигига, мустабид сиёсатнинг барқарорлигига ишончни сусайтирди.

Сиёсий ва ҳуқуқий нормаларнинг келиб чиқиш манбалари ягоналигини қайл этиш билан бирга, уларнинг навбатдаги қарор топиши усулларидаги фарқни ҳам таъкидлаш лозим. Бу «нормаларни белгиловчи субъект» — давлат билан боғлиқ бўлиб, у объектив ижтимоий нормаларга юридик кўрсатмалар тусини беради. Лекин сиёсий нормаларнинг «нормаларни белгиловчи субъектлари» хилма-хилдир. Айтайлик, Шарқ истибодоти даврида сиёсий нормалар қоҳинлар томонидан шакллантирилган; антик шаҳар-давлатларда атоқли сиёсатдонлар, файласуфлар ўз норма ва принциплари тизимларини илгари суришган; диннинг таъсири фавқулудда кучли бўлган феодал жамиятда сиёсий нормаларни яратишда черков фаол роль ўйнаган.

Фақат буржуа инқилоблари даврига келгандагина сиёсий партиялар пайдо бўлади, улар инсон билан давлат ўртасида гўё воситачи вазифасини бажара бошлайди. Партиялар давлат ҳокимиятига ўз таъсирини кучайтириш ёки ҳокимиятни эгаллаб олиш йўлларини белгиловчи дастурлар ишлаб чиқади.

Ҳуқуқ, юқорида таъкидлаганимиздек, давлатдан олдин пайдо бўлган. Унга бўлган эҳтиёж эса мулкчилик муносабатларига юридик тус беришга бўлган интилиш туфайли вужудга келган. Бироқ феодалларнинг зўравонлиги ва қўпол ўзбо-шимчаликларига қонун туси бериларди. Сиёсий зўравонлик кўпинча феодал жамиятда қонунлар ва урф-одатларнинг қўлланилишида ўз ифодасини топарди. Умуман олганда, капитализмгача бўлган жамиятларда муайян синфлар ҳукмрон-лигини қарор топтирувчи сиёсий нормалар қонунчилик бошқарувига ҳал қилувчи таъсир кўрсатиб келганлигини алоҳида қайд этиш лозим.

Сиёсий ва ҳуқуқий нормалар ўртасидаги нисбат тенглик, инсон ҳуқуқлари, ҳуқуқий давлат гоиларини эълон қилиб чиққан буржуа-демократик инқилоблари даврига келиб ўзгаради. Шу ўринда ҳуқуқнинг давлатдан устуворлиги принципи — эрк ва озодлик учун курашларда шаклланган энг муҳим умуминсоний қадрият экан-

¹ Нерсисянц В.С. Ҳуқуқ фалсафаси, 122-бет.

лигини таъкидлаш керак. Эндиликда сиёсий ҳокимиятга хос бўлган ҳуқуқдан ташқари чоралар билан мустаҳкамланишга интилишларни тийиб туриш, жиловлаш орқали ҳуқуқий нормалар етакчилик қилмоқда. *Ҳуқуқнинг сиёсатдан устунлиги оддий ҳол бўлиб, юксак маданиятни барча давлатлар учун хос хусусият бўлмоғи даркор.*

Мазкур принцип сиёсий ҳокимият учун кураш олиб борувчи сиёсий партиялар ролининг ортиб бориши билан алоҳида аҳамият касб этади. Ҳуқуқ урушлар ва инқилобларни, мавжуд ҳуқуқий тизимни барбод қилиш йўли билан ҳокимиятни босиб олишга интилувчи экстремистларни тийиб туришга даъват этилган. Биргина Россия тажрибаси зўравонлик тўнтаришлари нималарга олиб келиши мумкинлигини яққол исботлаб турибди. Пролетариат, яъни йўқсиллар синфи диктатураси ғоясининг ўзи ҳуқуқий давлат принципига тамомила зид эди. У ҳуқуқ ва қонунийлик билан мутлақ келиша олмаслигини кўрсатди. Йўқсиллар доҳийси Владимир Ленин диктатура ҳақида гапираркан, унинг (ҳокимият сифатида) қонун билан ҳеч қандай боғлиқ эмаслиги ва чекланмаганлиги ҳақида очикдан-очик таъкидлаганди.

Большевиклик тўнтарувни тайёрлаш ва амалга ошириш ҳуқуқ ва қонунийликни барбод қилишга даъватлар билан қўшиб олиб борилганди. Айниқса, йўқсиллар доҳийси кураш кескин тус олган бир пайтда қонун пойдорлиги олдида тўхтаб қоладиган инқилобчи ёмон инқилобчи эканлигини бот-бот такрорларди.

Сиёсий нормаларнинг ҳуқуқий нормалардан устунлиги зўравонликни келтириб чиқаради ва тоталитар тузум учун замин яратади. Маълумки, бундай режим сиёсат ҳуқуқий асосга эга бўлмаган, ҳуқуқ сиёсий ҳокимиятни чеклай олмайдиган, инсон ҳуқуқлари уларни амалга оширишда назорат воситаси сифатида майдонга чиқа олмайдиган жойда муқаррар равишда пайдо бўлади.

Шунинг учун ҳам ҳуқуқ ва сиёсатнинг ўзаро нисбати — ушбу ижтимоий тартибга солиш омилларида умумийлик билан алоҳидаликнинг назарий таҳлили эмас, балки сиёсий режим табиати тўғрисидаги масалалар. Унинг моҳияти эса жамиятда ҳуқуқий асослар, принциплар ва нормалар ҳукмронлиги тан олиниши ёки олинмаслигига қараб белгиланади.

Собиқ шўро жамиятида сиёсатнинг устуворлиги ўзгармас қонун даражасига кўтарилганди. Қонунлар олдида партиа директивалари қабул қилинарди. Тартибга солишнинг мисли кўрилмаган шакли — давлат ва партиа органларнинг қўшма ҳужжатларини қабул қилиш амалиёти кенг тарқалганди. Олдинданок бажариб бўлмаслиги аён бўлган дастурларни илгари сурган собиқ КПСС сиёсати қонунни заифликка маҳкум этиб, объектив ҳуқуқий нормаларни инкор этиш

орқали уни самарадорликдан маҳрум этганди. Социалистик жамиятнинг сиёсий-ҳуқуқий аҳволи инсоннинг мулкдан узоқлаштирилиши ҳалокатли эканлигини бутун борлиги билан намоён этди. Шунинг учун ҳам «социализм шароитида «давлат»да социалистик мулкчиликка бўлган ҳуқуқнинг мавжуд эмаслиги туфайли «давлат – мулкдор» социалистик конструкцияси ўзида ҳуқуққа зид уйдирмани ифодалайди. Аслида эса социалистик «давлат» ижтимоий бойликка (сохта мулкка) сохта ҳуқуқнинг сохта субъектидир»¹. Ҳолбуки, сиёсий ҳокимият инсонни мулкдан маҳрум этаркан, кўпинча уни бошқа ҳуқуқларидан ҳам – сўз эркинлиги, бир жойдан иккинчи жойга қўчиб ўтиш эркинлиги, шахс, турар жой дахлсизлиги, кўп ҳолларда эса ҳатто яшаш ҳуқуқидан ҳам маҳрум этарди. Аҳвол шу даражага бориб етган эдики, ҳатто кимнинг қачон, қаерда туғилиши, яшаши, ишлаши, қўйингки, ўлиши ҳам зўравон тузум томонидан белгилаб қўйилган бўларди. Демак, давлат зўравонлиги – ҳуқуқнинг сиёсий ҳокимиятдан устунлигини инкор этишнинг тўғридан-тўғри натижасидир.

Айнан шунинг учун ҳам ҳуқуқнинг сиёсатдан, сиёсий ҳокимиятдан устунлиги – замонавий маданиятнинг ўзгармас принциpidир. «Хукмдорлар устида турадиган ва бошқариладиган ҳамда улар учун мажбурий бўлган ҳуқуқ нормаларининг мавжудлиги, – деб ёзганди Л.Дюги, – исбот талаб қилмайдиган зарур қоиладир. Бутун геометрия Евклиднинг исбот талаб қилмайдиган қоидаларига таянганидек, айнан ҳозирги халқ-ларнинг бутун ҳаёти ҳам ҳуқуқ нормасининг шундай қоидаларига асосланади. Ҳуқуқ, Иеринг таълим берганидек, куч-қудратига асосланган сиёсат эмас, у давлатнинг ҳам иши эмас, у давлатдан олдин пайдо бўлган ва ундан баланд туради: у давлат куч-қудратининг чегарасидир, давлат ҳам ҳуқуққа хизмат қилиш учун берилган куч-қудратдан бошқа нарса эмас»².

Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, ҳуқуқий нормалар фақат *расман тенгликнинг умумий принципи*да асосланган демократик тузумлар шароитидагина устунликка эга бўлади. Ушбу принцип буржуа инқилоблари даврида олға сурилган бўлиб, унинг татбиқ этилиши капитализмгача бўлган жамиятлар ҳуқуқига хос эркинликнинг тарихан чекланган мезонини кенгайтирди. Лекин шунга қарамай, расман тенглик ҳуқуқ ривожининг барча босқичларида ҳам унга хос хусусият бўлиб қолавермайди; у цивилизациянинг энг

¹ *Нерсисянц В.С. Ҳуқуқ фалсафаси, 124-бет.*

² *Дюги Л. Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства. М., 1909, с. V.*

юқори босқичи ҳуқуқиғагина ҳосдир. Бунда мулкчилик муносабатлари ўзгариши билан боғлиқ ҳолда тенглик талаби ялпи умумий, универсал хусусиятга эга бўлади.

Айнан расман тенглик ҳуқуқий принципи сиёсий ҳоқи-миятнинг ҳуқуқ билан боғлиқлигини таъминлашга ёрдам беради. Ҳуқуқий нормалар тенг ўлчов бирлиги, ижтимоий муносабатлар барча иштирокчилар эркинликларининг ўлчов мезони сифатида майдонга чиқади. Сиёсий нормалар ҳар доим ҳам расман тенгликни таъминлайвермайди. Чунки ижтимоий ҳаётда кўпинча у ёки бу ижтимоий гуруҳ ва ҳаракатнинг бир-бирига қаршилигини ифода этадиган турли сиёсий нуқтаи назарлар ва нормалар ўзаро тўқнашади. Дарвоқе, сиёсий нормалар ва принципларнинг ўзаро рақобати – демократик жамиятда сиёсий жараёнларнинг оддий, табиий ҳолатидир. Фақат тоталитаризмгина ўзгармас, танқид қилиб бўлмайдиган принциплар ва нормалар тизимини олға суриб, сиёсий ҳаётни бир ўлчовга солиб кўяди. Демократия шароитларида сиёсий нормалар хилма-хиллиги фақат ҳуқуқ томонидангина чекланиши мумкин.

Дарҳақиқат, «бир партияли сиёсий тузум доймо ва сўзсиз аксилдемократик кўринишда бўлиши тарихдан аён...

Демократик тузум конституциявий қонунийлик принципига риоя қилиш, барча фуқаролар учун ўзларининг ҳамма ҳуқуқ ва эркинликларидан тўлалигича фойдаланиш имконияти мавжудлиги, кўппартиявийлик, эркин матбуот, қонунийлаштирилган камситишларнинг йўқлиги, мустақил суд ва бошқалардан фойдаланишнинг аниқ имкониятлари мавжудлиги билан ажралиб туради»¹.

Умуман олганда, ҳуқуқ ёрдамида турли ижтимоий кучларнинг бир-бирига қарама-қарши манфаатлари ва интилишлари тартибга тушади ва уйғун ҳолга келади. Ҳуқуқий нормаларга таянилмаган ҳолларда сиёсий зиддиятлар бошқариб бўлмайдиган шаклларга, ҳокимиятнинг ноқонуний босиб олинишига олиб келиши ҳамда жамиятга беҳисоб фалокатлар етказиши мумкин.

Яна бир ҳолатга эътиборингизни жалб этмоқчимиз. Ўтиш даврларида оммавий психологияда ҳуқуқий нигилизм кайфиятлари ҳар қандай йўл билан ўз сиёсий даъволари ва ғаразли мақсадларини амалга оширишга интилишлар юзага келади. Бундай шароитларда ҳуқуқий нормалар жамиятда тенгликни таъминлашга, эҳтимол тугилган алғов-далғовларнинг олдини олишга даъват этилган бўлади.

¹ Тожионов У., Одиқориев Х., Саидов А. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи, 38-бет.

Шундай қилиб, ҳуқуқий нормалардан фарқли ўлароқ, сиёсий нормаларда ҳамиша ғоялар ва дастурлар рақобати мавжуд бўлади. Сиёсий нормалар орасида юксак даражадаги нуфузга эга бўлган, турли ижтимоий гуруҳлар манфаатлари ва мақсадлари ўртасидаги зиддиятларни тийиб тура оладиган норманинг, кучнинг ўзи йўқ. Бундай куч алоҳида мавжуд ва у фақат ҳуқуққагина дахлдордир.

ҲУҚУҚ ВА ИҚТИСОДИЁТ

Ушбу мавзу бўйича сўзимизни яқин ўтмишда, яъни шўро даврида амал қилган иқтисодиёт билан ҳуқуқ ўртасидаги нисбатнинг умумий мундарижасини эслашдан бошлашни маъқул топдик. У шўро олий ўқув юртининг ҳар бир талабасига маълум бўлиб, қўйидагича мазмунга эга эди: ҳуқуқ – сиёсатнинг, сиёсат эса – иқтисодиётнинг жаму:жам, яхлит ифодаси ҳисобланарди. Ушбу мазмун-мундарижанинг ғализ, католиги кундай равшан. Биринчидан, ҳуқуқда фақат сиёсат эмас, кўпинча бошқа жиҳатлар ҳам ўз ифодасини топади. Иккинчидан, давлат сиёсати, бизга маълум аянчи даврларда бўлганидек ва ҳамма томондан маъқулланган бир сиёсий партиянинг сиёсатидан иборат бўлиб қолиши мумкин эмас. Учинчидан, ўша даврда сиёсат халқ талабини эмас, балки ҳукмрон доиралар манфаатларини, иқтисодиёт талабини ифода этарди¹.

Шунинг учун ҳам қонун ижодкорлигининг ўша даврда амал қилган мафкураси ва амалиётида, албатта, норматив ҳужжатларда халқнинг иродаси ўрнига иқтисодий ислохотларни олиб боришнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари мустаҳкамланарди. Лекин ислохотлар партия-давлат директиваларида эълон қилиниб, мустаҳкамланарди-ю, бироқ жуда камдан-кам ҳолларда рўёбга чиқарди. Бу, айниқса, сўнгги беш йилликларга хос эди. Маълумки, режага қонун сифатида қараларди. Гарчи бундай «қонун» ёрдамида ҳеч кимга кераги йўқ нарсалар ишлаб чиқарилса-да, шунга қарамай, иқтисодиётни режали бошқариш тизими минглаб иш бошқарувчиларга қойилмақом яшаш имконини берарди. Улар учун иш манфаатидан кўра ўз шахсий манфаатлари устун эди. Шўро хўжалик тизими хўжалик субъектлари томонидан қонун ҳужжатларини тўғридан-тўғри, маъмурий бўғинлар воситачилигисиз бажаришни истисно этарди. Аниқроғи, индивидуал хусусиятга эга тезкор ҳужжатлар ёрдамидаги ўша бошқарув тўғридан-тўғри бошқарувни сиқиб чиқарарди. Бу ҳолат уруғ-аймоқчилик ва маҳаллийчилик,

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: *Мальцев Г.В.* Понимания права. Подход и проблемы. М., 1999, с. 340-366.

шунингдек, коррупция каби салбий, ҳалокатли ҳодисаларнинг вужудга келишига сабаб бўлганди. Ўзбекистон Президенти таъкидлаганидек: «СССРда уруғ-аймоқчилик ва маҳаллийчилик бошқача сифат касб этди. Марказдан туриб режалаштиришга асосланган иқтисодиётнинг кескинлиги, баъзан эса шафқатсизлиги, мулкнинг ижтимоий хусусияти уларнинг кенг ёйилиши учун қулай замин яратди. Моддий ва бошқа бойликларни тақсимловчи ролини, аслини олганда, турли даража ва мақомдаги бошқарув ходимлари бажарар эдилар. Маҳаллий маъмурлар ва тармоқлар, корхоналар, савдо соҳасининг раҳбарлари айнан ана шу бошқарув ходимларининг илтифотига сазовор бўлишга ҳаракат қилар эдилар»¹.

Иқтисодиётни тартибга солишнинг поёнсизлиги, кўпдан-кўплиги ва зиддиятлилиги – шўро воқелигига хос хусусиятлар эди.

Бироқ айни пайтда иқтисодий муаммоларни ҳал этишда ягона илмий ёндашув сифатида марксча-ленинча қарашларнинг афзаллиги ҳаминша таъкидлаб келинарди. Аслида илм-фанга эмас, балки мазкур «иқтисодий» назарияларни исботларсиз қабул қилавериш кераклиги ҳақидаги кўр-кўрона ишончга асосланиб иш кўриларди. Ўз даврида Н.А.Бердяев томонидан берилган аниқ таърифга кўра, марксизмнинг жони «иқтисодий детерминизмда эмас, балки инсон иқтисодиётга қарам бўлмайдиган келажақдаги мукамал жамият ҳақидаги таълимотдир... Марксизм фақат фан ва сиёсатнинг ўзи эмас, балки у эътиқод ва дин ҳамдир».

Фарбга хос ҳаёт тарзи ҳуқуқ ва иқтисодиёт ўзаро нисбатларининг бутунлай бошқа моделига асосланиб келган ва асосланади ҳам. Буржуазия ҳокимият тепасига табиий ҳуқуқ ғоялари байроғи остида келганлигини эслайлик. Шунинг учун давлат ҳатто иқтисодиётга таъсир ўтказган тақдирда ҳам, бундай таъсирни табиий ҳуқуққа мос келадиган қонунлар ёрдамида амалга оширади. Маълумки, унинг асосида хусусий мулкнинг муқаддаслиги ва дахлсизлиги ғоялари, ўзлаштиришнинг хусусий тавсифи ифода этилади. Шу туфайли ҳам давлатга ҳўжалик юритувчи субъект сифатида қаралмаган. Унга тегишли муносабатларни муҳофаза этишга даъват қилинган куч-қудрат сифатида қаралган. Кўп ҳолларда давлат «тунги қоровул», можароли вазиятларда мустақил ҳакам сифатида таассурот қолдириб келган.

Буржуазия ҳокимият сари бораркан, унинг бош талаби иқтисодиётга аралаштиришдан воз кечилишига эришишдан иборат бўлган. Мулкчилик эркинлиги ва меҳнат эркинлиги – иқтисодий

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, 102-бет.

ҳаёт Фарбга хос моделининг асосий таркиби шулардан иборат эди. Буржуа иқтисодий фанининг отаси Адам Смитнинг нуқтаи назарига кўра, адолат қонунини, яъни табиий қонунларни бузмайдиган ҳар қандай одамга ўз манфаатларининг кетидан қувиш, ўз меҳнати ва маблағи, ҳар қандай бошқа кишининг меҳнати ва маблағи орқали рақобатлашишда мутлақ эркинлик берилади. Дарвоқе, ўша давр кўпчилик Фарб ҳуқуқшуносларининг ҳам нуқтаи назарлари худди шундай эди.

Шунга қарамай, энг йирик монополиялар таркиб топа бошлаган пайтларда буржуазия давлати ўз иқтисодий фаолиятини авж олдиради. Лекин бу фаоллик, бир вақтлар бизга уқтириб келганларидек, монополиялар манфаатларига мутлақо хизмат қилмайди. Аслида монополияга қарши қонунчилик, буржуазия ҳукуматларининг кўпчилик ижтимоий дастурлари бутунлай бунинг акси бўлганлигидан далолат беради. Қолаверса, режалаштиришга уринишлар, давлат инвестициялари, ҳукуматнинг назорат чора-тадбирлари ҳам хусусий тадбиркорликка ҳеч қандай тўғаноқ бўлмаганлигини кўрсатади.

Бу ўринда шундай савол туғилиши табиий: агар Фарбга хос модель иқтисодий муносабатларнинг давлат томонидан фаол тартибга солиниши билан чиқиша олмас экан, унда ҳуқуқнинг ўрни қандай бўлади, бундай ҳолатда қонуннинг ва юридик таъсир кўрсатишининг бошқа воситалари роли қанчалик муҳим аҳамият касб этади?

Очиқ айтиш мумкинки, уларнинг роли жуда катта бўлади. Бунда гап фақат суд ва ҳакамлар суди қарорлари ҳақидагина кетмайди. Зеро, ҳар қандай ҳуқуқий тизимда иқтисодий ҳаёт шу қарорлар орқали амалда бошқарилади. Буржуазия иқтисодий эркинлик моделида қонунчилик ҳужжатларининг роли бошқа нарсада ифодаланadi. Яъни, бу қонунчилик ҳужжатлари ички зиддиятларни, тизим низоларини ҳал қилолмаган тақдирда ҳам, ҳеч бўлмаганда, уларни юмшатишга даъват этилган бўлади. Лекин бу зиддиятлар бизнинг қулоқларимизга ўрнашиб қолган синфий зиддиятлар ва низолардан тубдан фарқ қилади.

Мулкка эгалик ҳуқуқи ва фирмаларни бошқариш фуқароларнинг даромадларида, бойликлари, мақомлари, малакалари, ахборотга эга бўлиш, сиёсий раҳбарларга яқинлашиш ва умуман, давлатни бошқаришда тенг иштирок этишлари тенгсизликни келтириб чиқариши табиий ҳол эди. Бу масалага ўз даврида Фарб сиёсатдонлари эътибор қаратганди. Ваҳоланки, хўжалик корхоналарини ички бошқаришда ҳам ҳуқуқий, ҳам амалий тенгсизликнинг бўлиши ўз-ўзидан аён.

Бироқ Фарба иқтисодий эркинлик ҳам худди сиёсий эркинлик каби қонуний ҳисобланади. У хусусий мулкка эгалик ҳуқуқини, шунингдек, мулкдорларнинг ўз фирмаларини бошқариш ҳуқуқини ёки улар устидан назоратни менежерга топшириш ҳуқуқини ўз ичига олади. Шунинг учун ҳам демократик Фарб жамиятида демократик қонулар *нодемократизмни, яъни иқтисодий соҳадаги тенгсизликни ёритишга мажбурдир.*

Умуман, шуни қайд этиш жоизки, бошқарувнинг демократик шакли қандайдир махсус иқтисодий таълимотни ўз ичига олмайди. Демократик ҳукуматлар таркибига ашаддий социалистлар ҳам, эркин бозор тарафдорлари ҳам киришган ва кирадилар. Шунинг учун ҳам ҳар қандай замонавий демократик жамиятда аксарият баҳс-мунозаралар ҳукуматнинг айнан иқтисодиётдаги ролига бағишланиши бежиз эмас. Шунга қарамай, демократия тарафдорлари одатда *иқтисодий эркинликни ҳар қандай демократик жамиятнинг муҳим жиҳати* деб ҳисоблайдилар.

Шу ўринда яна бир муҳим масалага эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ. Ҳеч бир демократик давлатда ё фақат ва фақат давлат мулкидан иборат бўлган, ёки ҳукумат тартибга солишидан мутлақо холи иқтисодий тизимнинг ўзи йўқ. Уларнинг барчаси — хусусий тадбиркорлик билан ҳукумат назорати қоришмасидан иборатдир. Ҳаммаси нархлар ҳукумат томонидан эмас, балки мустақил ва ўзаро бир-бирига таъсир этувчи минглаб истеъмолчилар ҳамда ишлаб чиқарувчиларнинг кундалик қарорлари билан белгиланувчи эркин бозорнинг фаолиятига сезиларли даражада боғлиқ бўлади.

Сўнгги йилларда дунёнинг кўп қисмида марказлашган режалаштиришга асосланган иқтисодий тизимларнинг ҳалокатга учраши эркин бозорнинг ғоят муҳим ролига яна эътиборни тортди. Бунда худди сиёсатдагидек иқтисодиётда ҳам бир жиҳат — *эркинлик* муқаррар бўлиб қолмоқда. АҚШнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотигадаги инсон ҳуқуқлари бўйича Қўмитаси элчиси бўлган Моррис Эбрэм таъкидлаганидек, «эркинликнинг бир ўзи иқтисодий муваффақиятни кафолатлай олмайди. Бироқ қатағонлар иқтисодий маглубиятни кафолатласа, эҳтимолдан холи эмас». Авторитар режимлар, ҳатто жиддий иқтисодий силжишларга эришган камдан-кам учрайдиган ҳолларда ҳам, сиёсий соҳадан тортиб олинган эркинликларни ўз фуқароларига иқтисодий соҳада бериб қўйганликларни туфайли қўлга киритган. Боз устига, бу муваффақият режимнинг узоқ вақт мустақамланиб қолишига ёрдам берган эмас. Аксинча, Чили ва Тайванда бўлганидек, бу ҳол халқ иқтисодиётдаги эркинлигига мутаносиб равишда сиёсий эркинликни ҳам талаб қилиб чиқишига олиб келди.

Демократик жамиятлар иқтисодий муаммоларни ўтмишда қандай эҳтирос билан муҳокама қилиб келган бўлса, бундан кейин ҳам худди шундай руҳда давом эттиришини тахмин қилиш мумкин. Бироқ бундай мунозаралар тобора кўпроқ обрўсини тўкиб бераётган давлат томонидан бошқариладиган иқтисодиёт муқобили атрофида эмас, балки тобора қарамлик кучайиб бораётган дунёда яшаётган барча одамларни эркин бозор афзалликларидан баҳраманд этиш атрофида боради.

Шу ўринда иқтисодчи ва сиёсатшунос *Ф.А.Хайек*нинг 1974 йили Нобель мукофотига сазовор бўлган «Куллик сари йўл»¹ асарида ҳар томонлама ва далиллар билан таърифлаб берилган иқтисодий эркинликнинг Ғарбга хос моделини кўриб чиқамиз. Куйида Хайек назариясининг энг аҳамиятли қоидаларини келтириб ўтамиз.

1. Жамоа ақл-идроки ҳали ўз-ўзидан тартибга солинувчи жараёнларни онгли равишда амалга оширадиган раҳбарлик билан алмаштириш даражасидаги поғонага кўтарилганича йўқ. Миллионлаб алоҳида шахсларнинг якка ҳолдаги интилишлари инсон фаолиятининг шундай таркибини яратадики, унда бу фаолият имкониятлари онгли равишда ўйлаб топилган лойиҳалардан устун бўлади.

2. Қачонлардир умумевропа цивилизациясининг турли қисм-ларида икки авлод хотирасида ўтказилган рақобат қилувчи тажрибаларнинг қарама-қарши натижалари *хусусий мулк институтига асосланувчи шахс эркинлиги олий қадрият ҳисобланган тизимнинг устуналигини намойиш этди.*

3. Ўтмишда иқтисодий ишлардаги эркинликсиз ҳеч қачон шахсий ва сиёсий эркинлик бўлмаган; иқтисодий эркинлик фойдасига далилларнинг изчил тизимини ишлаб чиқиш сиёсий эркинликнинг олдиндан мўлжалланмаган ва кўзда тутилмаган кўшимча маҳсулоти сифатида иқтисодий фаолият эркин ривожининг натижаси ҳисобланган.

4. Либерализмнинг бош принципи жамиятнинг табиий кучларидан имкон қадар мажбурловсиз фойдаланишдан иборатдир.

5. «Режали иқтисодиёт» тизими тарафдорлари учун одамлар ўз шахсий режалари асосида ҳар қандай фаолият билан шуғуллана оладиган оқилона ва барқарор ҳуқуқий тузилмани ишлаб чиқишнинг ўзи кифоя қилмайди. Улар ягона режа асосида бутун иқтисодий фаолиятта марказлашган раҳбарликни амалга оширишни талаб қиладилар.

¹ Қаранг: *Хайек Ф.А.* Дорога к рабству // Вопросы философии, 1990, с. 10-11.

6. Қонун турли тармоқларга тенг асосларда ҳеч қандай тўсиқсиз кириб бориш эркинлигини чеклашга ҳар қандай уринишларни таъқиб этиши керак. Шу билан бирга, давлат шунчаки фаолиятсиз қолиб кетадиган ижтимоий тузумнинг оқилона моделини ўйлаб топишнинг ўзи мумкин эмас.

Таъсирчан рақобатли тизим бошқалардан кам бўлмаган ҳолда оқилона ташкил этилган ва доимий тузатиш киритиб бориладиган юридик доирага муҳтождир. Режалаштириш ва рақобатни фақат бир шарт билангина қўшиб олиб бориш мумкин: бунда режалаштириш рақобатга қарши бормаи, унга ёрдам бериши керак бўлади.

7. Давлат хилма-хил вазиятларда қўлланиладиган умумий қоидаларни белгилаш билан чекланиши ҳамда маҳаллий вазият билан боғлиқ ҳамма ҳолларда индивидуумга эркинлик бериши даркор.

Ўйлаймизки, юқорида келтирилган қоидалар алоҳида шарҳу изоҳларни талаб қилмайди. Фақат бошқа омиллар қатори улар ҳам республикамизнинг янги бозор муносабатларига ўтишида ҳисобга олиниши муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, мамлакатимиз мустақилликнинг дастлабки кунларидан бирдан-бир йўлни — бозор иқтисодиёти сари ҳаракат қилиш йўлини қатъий танлади. Бундай йўлни танлаш зарурияти ҳеч кимда шубҳа туғдирмаслиги аниқ, албатта. Худди шунингдек, бизнинг мамлакатимиз ҳуқуқий давлатни шакллантириш йўлидан бораётгани ҳам айни ҳақиқатдир. Шу муносабат билан ўз-ўзимизга савол бериб кўрайлик: «Бозор сари қилаётган ҳаракатимиз билан бизнинг ҳуқуққа, ҳуқуқий давлатга бўлган интилишларимиз муштарақми?»

Бундай саволлар фақат одатий онгимиз даражасида туғилиб қолмай, баъзи олимларимиз қарашларида ҳам бозор билан ҳуқуқни, тижорат билан адолатни қай йўсинда мужассамлаштириш мумкинлиги борасида шубҳа-гумонлар пайдо бўлаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Аслида, бозор деганда, қандайдир даҳшатли маҳлуқни, ким кучли бўлса, ўша енгиб чиқадиغان майшатхонани, поракўрлик, ёлгон, алдов, товламачилик ва ҳоказолар ҳукм сурадиган ёвузлик исканжасини тасаввур этганимиз учун ҳам қалбимизда ана шундай иштибоҳ уйғонади. Шу муносабат билан Америка ёзувчиси Марк Твеннинг, қандай уддаласанг — шунақасига уддала, агар бошқачасига иложини қилолмасанг, ҳатто тўғри йўл билан бўлса-да, пул ишла, деган сўзларини эслайлик.

Бозор шароитидаги ҳуқуққа нигилистик муносабат мутлақо бошқариб бўлмайдиган табиий ҳодиса сифатида бозор тўғрисидаги хато тасаввур билан боғлиқ. Албатта, бозорни бундай тасаввур этиш нотўғри. Бозор стихияси, бозор курашлари, бозор алғов-далғовлари

муқаррар равишда қонунлар билан тийиб турилиши, ҳуқуқий қонун доирасига келтирилиши лозим.

Тараққий топган жамиятда ҳуқуқ ва тижорат бир-бирига зид эмаслигидан ташқари, боз устига, ягона демократик жараённинг икки таркибий қисмидир. Бироқ эркин тадбиркорлик, товарлар ва хизматларни эркин айирбошлаш, ўз илмий салоҳиятини ва ишчи кучини эркин савдога қўйиш тартибга солишни, тартибга солганда ҳам ғоят эҳтиёткорона, босиқ, мўтадил тартибга солишни талаб қилади.

Шундай қилиб, маъмурий йўл билан бу ўринда тартибга солинадиган бозор эмас, балки маълум чегарагача муайян доирада ва ғоят синчковлик билан танланган шаклларда тартибга солинадиган бозор назарда тутилмоқда. Шу боис бозор муносабатлари йўлини танлаган қонун чиқарувчи учун энг муҳим муаммо – ҳуқуқий тартибга солишнинг чегаралари ва йўсинларини аниқлаб олишдан иборатдир.

Ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида ҳуқуқий тартибга солиш имкониятлари бир хил эмаслиги яхши маълум. Статик функция ва муҳофаза функцияси қонуннинг бозор ҳўжалигига тааллуқли асосий функциялари ҳисобланади. Улар асосида ҳуқуқий шакл ва усуллардан фойдаланишнинг куйидаги йўналишларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

А. Ижтимоий ривожланиш мақсадларини белгилаш. Лекин бунда барча мақсадларни қонун йўли билан бирма-бир ёзиб чиқмай, «нимаики ман этилмаган бўлса, шунга рухсат берилади», деган қоида асосида фуқаролар ва уларнинг бирлашмаларига ўз билганларича иш кўриш имконияти берилиши керак бўлади. Ўз табиати ёки кўзланган мақсадлар сари олиб борувчи воситалари инсонпарварликка қарши, шафқатсиз, табиийликка зид бўлган мақсадларгагина тақиқлар белгиланади.

Б. Бозор сари ҳаракатланиш ва бозор динамикасининг иқтисодий асосларини мустаҳкамлаш. Бугунги кунда мамлакатимизда хусусий мулк билан бирга, мулкчиликнинг барча шакллари тенг ҳуқуқлилиги тан олинган. Бу жиҳатдан Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 53-моддасининг 2-қисми фикримизнинг ёрқин далили бўла олади.

В. Бозор муносабатлари субъектлари доирасини аниқлаш. Бу ўринда гап қатъий белгилаб қўйилган муайян шахслар доирасини, муайян ташкилотлар ва корхоналарни қонун ҳимоясидан чиқариш зарурати ҳақида бормоқда. Шу муносабат билан давлат маҳкамаси хизматчилари, депутатларнинг тижорат ва тадбиркорлик фаолиятидаги иштироклари алоҳида баҳс-мунозарага сабаб бўла олади.

Г. Ҳўжалик юритиш ва тижоратда қораланган воситаларни қонун билан таққлаш ҳамда адлиядан сиқиб чиқариш. Булар монополияга қарши қонунларни кенг қўллаш, рекламани, товар белгисини суниистёмол қилишга қарши кураш олиб бориш кабилардан иборат бўлади, ана шундай қилинган тақдиргина ростмана бозор таркиб топади. Бунда айниқса Ўзбекистон Республикасининг «Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида»ги қонуни маҳсулот бозорларида монополистик фаолият ва ноҳалол рақобатнинг олдини олиш, чеклаш ва тўхтатишнинг ҳуқуқий асосларини ташкил этиб, товар бозорларининг ташкил этилиши ва фаолият кўрсатишига шароит яратишга қаратилганлиги билан муҳим аҳамият касб этади.

Д. Бозор ишлари ва ҳужуқ бўйича низоларни ҳал этиш тартибини ҳал этиш. Ҳаётда дуч келинадиган барча ҳолатлар учун адолатли ҳукмларни қонунда аввалдан қўзда тутиш ҳали ҳеч қачон ва ҳеч кимга насиб этган эмас. Шунга қарамай, ижтимоий муносабатларнинг иштирокчилари бор ҳақиқатни аниқлашни исташса, бунга улар низоларни қатъий процессуал тартибда кўриб чиқиш орқали эришишлари мумкин. Бунда ҳар бир иштирокчига танлаш эркинлиги берилади. Масалан, битим тузишда ёзма шартнома тузилмаслиги мумкин. Лекин бунда кейинчалик судда ёки ҳакамлар судида бирон нарсани исботлаш жуда қийин бўлишини ёдда тутиш керак.

Е. Юридик жавобгарликни белгилаш. Бозор ҳаққонияти моддий жавобгарликни талаб қилади. Шу ўринда юқоридан бериладиган кўрсатма асосида эмас, балки жабрланувчи иродаси билан бундай жавобгарлик талаб қилинишини яна бир бор таъкидлаб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Айтайлик, бебурдлиги учун шеригингизнинг адабини бериб қўйишни истайсизми – марҳамат, келажакдаги ишларингизни ўйлаб, у билан муносабатни таранглаштиришни хоҳламайсизми – ихтиёр ўзингизда.

Шундай қилиб, ҳулоса сифатида шуни айтиш жоизки, фақат мустаҳкам ҳуқуқий тизим мавжуд бўлгандагина эскирган, ёшини яшаб бўлган тизимни тубдан қайта тузиш, ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган янги жамиятни бунёд этишга тўла ишонч билан киришиш мумкин.

Мамлакатимиз Президенти ҳақли равишда таъкидлаганидек, «...иқтисодиёт ҳам мустаҳкам қонунчилик ва норматив базага асосланиши, унинг негизида ислоҳ қилиниши лозим. Ислоҳ қилиш жараёнлари мустаҳкам ҳуқуқий негизга асослангандагина улар барқарор ва собитқадам бўлади.

Иқтисодийетни ислоҳ қилишда ҳақсизликка, ўзбошимчалик ва субъективизмга асло йўл қўйиб бўлмайди. Қонунчилик ва ҳуқуқ-тартибот оёқ ости қилинса, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари айниқса, улар мафкуравий ақидаларга бўйсундирилган тақдирда, қандай оқибатларга олиб келиши яхши маълум»¹.

ҲУҚУҚ ҲАҚИДАГИ НАЗАРИЯЛАР

Биз юқорида ҳуқуқ тўғрисидаги нуқтаи назарлар, унинг келиб чиқиши, норматив тартибга солиш тизимидаги ўрни ва аҳамияти билан боғлиқ қарашлар, ёндашувлар жамиятнинг ривожланиб бориши, илмий-ҳуқуқий тафаккурнинг етуклиги, ҳамда турли объектив ва субъектив омилларнинг таъсири остида ўзгариб борганлиги ҳақида тўхталиб ўтдик. *Ҳуқуқ ҳақидаги тасаввурлар эса муайян илмий йўналишлар, мактаблар бўйича тасниф қилинади.* Улар орасида куйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

Табиий ҳуқуқ назарияси. Илмий оқим сифатида ушбу назария узоқ тарихга эга. Унинг асосий қондалари қадимги давридаёқ шаклланиб улгурган. *Ушбу назариянинг маҳамати* шундан иборатки, *давлат томонидан яратиладиган позитив (ижобий) ҳуқуқдан ташқари ҳамма учун умумий бўлган ва позитив ҳуқуқдан устун турувчи табиий ҳуқуқ мавжуд.* Бу қонуний ҳолдир. Зеро, позитив ҳуқуқ табиий ҳуқуқ талабларига, яъни яшаш ҳуқуқи, эркин ривожланиш, меҳнат қилиш, жамият ва давлат ишларида қатнашиш ва ҳоказо ҳуқуқларга асосланади. Шу ўринда табиий ҳуқуқ инсон ва фуқаронинг ҳар бир давлат учун мажбурий бўлган туғма ва ажралмас ҳуқуқларини ўз ичига олиши ҳақидаги тасаввурларни эслайлик. Қадимги Рим ҳуқуқшунослари фуқаролик ҳуқуқлари ва халқлар ҳуқуқлари билан бир қаторда табиат қонунлари ва нарса-ҳодисаларнинг табиий тартиби ифодаси сифатида табиий ҳуқуқни алоҳида ажратиб кўрсатишганди. Цицерон таъбирича, *табиий ҳуқуққа эид бўлган давлат қонуни қонун сифатида қаралиши мумкин эмас.*

Табиий ҳуқуқ назарияси Локк, Руссо, Монтескье, Голь-бах, Радишчев ва бошқаларнинг асарларида чуқур ишлаб чиқилган. Уларда баён этилган ғоялар Американинг Мус-тақиллик Декларациясида (1776 йил), Франциянинг фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликлари декларациясида (1789 йил) ҳамда бошқа давлат ҳужжатларида мустаҳкамланди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тарикқийт кифолатлари, 200-201-бетлар.

Шунингдек, ўтган асрнинг янги тарихий шароитида бу гоёлар инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари борасида инсонпарварлик муаммолари юзасидан халқаро ҳамкорлик ривожланиши ва мустақаммланишида катта салмоққа эга бўлди, улар орасида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948), Инсон ҳуқуқларини ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисида Европа конвенцияси (1950), Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (1966), Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга факультатив протокол (1966), Хельсинки Кенгашининг Яқунловчи ҳужжати (1975), Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгаши қатнашчилари бўлган давлатлар Вена учрашувининг Яқунловчи ҳужжати (1989) ва бошқалар қабул қилинди¹.

Шунингдек, инсоннинг табиий, туғма ҳуқуқлари кўпчилик давлатларнинг ҳозирги барча ҳуқуқий тизимларида конституциявий тарзда мустақамлаб қўйилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасида яшаш ҳуқуқи «ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқи» сифатида мустақамланган.

Юксак маданиятли жамиятда табиий ва позитив ҳуқуқларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга ҳеч қандай асос йўқ. Чунки табиий ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг ягона умуминсоний тизимини ташкил этиб, инсоннинг табиий ҳуқуқларини мустақамлайди ва муҳофаза қилади.

Ҳуқуқнинг тарихий мактаби. У табиий ҳуқуқ таълимотига муайян бир жавоб сифатида, ўрта асрлар шароитида таркиб топган ижтимоий ҳаёт ва давлат ҳаётининг синовдан ўтган қонуниятларини ҳимоя қилиш мақсадида юзага келган. Тарихий мактаб намоёндалари *ҳуқуққа, қонун чиқарувчи ҳокимият ва давлатнинг субъектив қарашларидан фарқли ўлароқ, тарихий жараён давомида тил каби аста-секин таркиб толувчи халқ онгининг ифодаси сифатида ёндашардилар.* Қонун чиқарувчи фақат ҳуқуқ сифатида таркиб топган жиҳатларнигина қайд этиши мумкин. Чунончи, Гуго, ҳуқуқ фақат давлат томонидангина яратилмайди, балки худди тил шартнома асосида пайдо бўмагани ва тайёр ҳолда Худо томонидан берилмагани, ўз ҳолича ривожлангани сингари ҳуқуқ ҳам халқ ихтиёрий қабул қиладиган нормалар кўринишида мустақил ривожланиш асосида юзага келади, деб ҳисобларди.

Тарихий мактаб намоёндалари нуқтаи назаридан *ҳуқуқ халқ руҳиятининг, халқ ҳуқуқий эътиқодининг маҳсулидир.* Ҳуқуқнинг ривожланиши шундан иборатки, халқ руҳияти, ақл-заковати, аста-

¹ Қаранг: Международные акты о правах человека // Сборник документов. М., 1989.

секин ҳуқуқда объектив мавжуд бўлган нормаларни топа бошлайди. Шунинг учун ҳуқуқ расман ҳуқуқлар сифатида эмас, балки ҳуқуқий институтларнинг жонли тушунчаси сифатида мавжуд бўлади. Ҳуқуқшунослар фақат мавжуд ҳуқуқ тажрибасини таҳлил этиш ва ўрганиш йўли билан нормалар қондасини топадилар.

Немис ҳуқуқшунослари Густав Гуго, Карл Савиньи, Фридрих Пухта, Шталь ва бошқалар ҳуқуқ тарихий мактабининг кўзга кўринган намоёндалари бўлишган. Аини чоғда ижтимоий ҳаётнинг тобора ўсиб борувчи ўзгаришида субъектив омилнинг, қонун ижодкорлиги ва янги қонунчиликнинг аҳамиятини инкор этган мазкур назариянинг консерватизми ва чекланганлигини қайд этиш лозим. Тарихий мактаб урф-одатларни қонундан юқори қўйиб, реал маъжуд ҳуқуқни қонунчилик йўли билан ўзгартириш мумкинлигини инкор этганди, ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солиш тизимида ушбу урф-одатлар аҳамиятини ғоятда бўрттириб юборганди.

Бироқ бу назариянинг ижобий томонларини ҳам таъкидламаслик адолатдан бўлмайди. Айтайлик, мазкур назарияга кўра, қонун чиқарувчи ўзининг субъектив хоҳиши бўйича нормаларни ярата олмайди. Бунинг учун у ижтимоий ривожланишнинг объектив эҳтиёжларини, алоҳида одамлар манфаатларини билиб олиши ҳамда уларни ҳуқуқ нормаларида тўғри таърифлаб бериши керак бўлади.

Ҳуқуқнинг реалистик мактаби. Ҳуқуқнинг тадрижий тарзда ривожланиши ҳақидаги тарихий тасаввурдан фарқли ўлароқ, бу йўналиш вакиллари, *ҳуқуқ ташқи омиллар таъсирида пайдо бўлади ва ривожланади*, деб ҳисоблайдилар. Одамни ҳаракатга келтирувчи ва умумҳуқуқ ёрдамида амалга ошириладиган мақсадларни қўйишга уни мажбур этувчи *манфаатлар* шундай омиллар ҳисобланади. Ҳуқуқшунос Рудольф Иеринг ҳуқуқ реалистик назариясининг асосчиси эди. Ушбу назариянинг мазмун-моҳиятини у ўзининг «Рим ҳуқуқи руҳи», «Ҳуқуқ учун кураш», «Ҳуқуқда мақсад» каби асарларида баён қилган. Иеринг таъбирича, *ҳуқуқ — ҳимояланган давлат манфаатидир*. У шахс манфаатларини кафолатлайди, одамларнинг турли хил эҳтиёжларини қондиришга ёрдам беради. Ҳуқуқ ўз иродасини изҳор этувчига эмас, балки ундан фойдаланувчиларга тегишли ҳисобланади. Ҳуқуқдан фойдаланиши белгилаб қўйилганлар ҳуқуқ субъекти ҳисобланади. Ҳуқуқнинг вазифаси ҳуқуқдан фойдаланишни кафолатлашдан иборат. Ҳуқуқ мазмун-моҳияти замирида қонунсизликка қарши халқлар кураши, давлат ҳокимияти, индивидлар кураши ётади. Шу муносабат билан Иеринг ҳуқуқ тарихидаги барча улкан ютуқлар — қулликнинг, крепостнойликнинг барҳам топтирилиши, ер мулки эркинлиги, хунармандчилик, эътиқод

ва ҳоказолар эркинлиги — буларнинг ҳаммаси шафқатсиз, кўпинча асрлар оша давом этадиган курашларда қўлга киритилиши лозимлигини, бундай ҳолларда ҳуқуқнинг йўли ҳамisha ҳуқуқлар қолдиқлари орқали белгиланишини алоҳида таъкидлаганди.

Унинг эътирофича, *мутлақ адолатли ҳуқуқ йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, ҳуқуқнинг қиммати унинг асосида ётган мақсадли амалга оширишдан иборатдир*. Манфаатлар кураши асосида дунёга келган ҳуқуқ инсоният жамияти ҳаётида адолат тамойилларига албатта риоя қилиш шarti билан бировлар иродасини бошқаларнинг манфаатларига бўйсундирувчи куч сифатида майдонга чиқади. Реалистик назариячиларнинг асосий ақидалари қисқача шулардан иборат.

Шу ўринда мақсадга эришиш воситаси бўлган ҳуқуқ *жамиятни ташкил этиш, қўллаб-қувватлаш ва асраб қолишнинг зарур қуроли* сифатида майдонга чиқиши ушбу назариянинг ижобий томони эканлигини алоҳида қайд этишни истардик. Мазкур назарияга кўра, ҳуқуқ давлат ҳокимиятисиз беъмани бир гап, фақат ҳуқуқ нормаларини қўлловчи ҳокимиятгина ҳуқуқ қандай бўлса, шундай қолишини, ҳуқуқ қандай бўлиши керак бўлса, ўшандай бўлишини таъминлайди. Мазкур илмий йўналиш намоёндалари, ҳуқуқ учун курашиш қонуний ҳуқуққа эга бўлган шахснинг ўз олдидаги мажбуриятидир, ҳуқуқни ҳимоя қилиш, яъни ҳуқуқбузарликка қарши ҳаракат қилиш эса фақат ўз-ўзига нисбатангина эмас, балки умуман жамиятга, давлатга нисбатан ҳам мажбуриятдир: ҳар бир одам ҳуқуқни ҳимоя қилар экан, ўзининг субъектив ҳуқуқи асоси бўлган объектив ҳуқуқ нормаларини муҳофаза этади, деб ҳисоблайдилар.

Ушбу назариянинг бирмунча «жанговар»лигига қарамай, ўзида ҳуқуқнинг органик, табиий, иқтисодий, руҳий каби кўплаб назарияларини акс эттирган ғоят жиддий концепциядир. Мазкур назариянинг ижобий томонларини таъкидларканмиз, қуйида фикримизни янада батафсилроқ баён этишга ҳаракат қиламиз.

Биринчидан, реалистик назария ҳуқуқнинг бирлиги ва ўзгарувчанлигини эътироф этади. Бунда, бир томондан, ушбу назарияга таянувчилар учун ҳуқуқнинг позитив ҳамда табиий ҳуқуққа бўлиниши деган тушунчанинг ўзи йўқ. Уларнинг фикрича, фақат позитив (ижобий) ҳуқуқгина мавжуддир. Иккинчи томондан, улар асосли равишда, ҳуқуқда ўзгармайдиган жиҳатнинг ўзи йўқ: ҳуқуқ — ижтимоий ҳаётдаги янги шарт-шароитларни акс эттирувчи, доимий ўзгариб боровчи ҳодисадир, деб таъкидлайдилар.

Иккинчидан, ушбу мактаб вакиллари *ҳуқуқ билан давлат ўртасидаги бевосита алоҳани кўра оладилар*. Уларнинг таъбирича, давлат ҳокимияти ҳуқуқ мавжудлигининг зарурий шартидир. Ҳуқуқ

тарихий мактабидан фарқли ўлароқ, улар ҳуқуқий ижодкорликнинг зарурлигини тан оладилар. Чунончи, ҳуқуқшунос С.М.Муромцев ўзининг «Немис ҳуқуқшунослиги таълимотига кўра ҳуқуқнинг пайдо бўлиши» китобида, ҳуқуқ халқ руҳиятининг англамаган ҳосиласи бўлмай, балки одамлар онгли фаолиятининг маҳсулидир, деб ёзганди.

Учинчидан, реалистик мактаб ҳуқуқий муносабатлар субъектлари юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларининг бирлигини асослаб берган, бу бошқа йўналишлар вакиллари томонидан ҳам қабул қилинган.

Тўртинчидан, реалистик мактаб тарафдорлари қонунийлик таркибий қисми бўлган ўзбошимчаликни инкор этишни ёқлаб чиқдилар. Улар фақат давлат ҳокимиятигина белгиланган қонунар асосида одамга нисбатан мажбурловни қўллаши мумкин деган фикрда эдилар. Ҳуқуқнинг реалистик мактаби, жамики ютуқ ва камчиликларидан қатъи назар, ҳуқуқнинг реалистик мактаби ҳуқуқ масалаларига ўз тушунчасини киритди ва уларнинг кўпчилик қондалари ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Ҳуқуқнинг социологик мактаби. Бу – XX аср ҳуқуқшунослигининг асосий йўналишларидан биридир. Юридик фанлар вазифасини амалдаги ҳуқуқни расмий мангикий ўрганишдан иборат деб кўрсатувчи ҳуқуқий позитивизмдан фарқли ўлароқ, социологик мактаб диққат-марказини «жонли ҳуқуқ», *яъни ҳуқуқий муносабатлар тизимини, ҳуқуқ доирасидаги одамлар ҳуқ-атворини* ўрганишга кўчириш керак, деб ҳисоблайди. Эрлих ушбу йўналишнинг асосчиси бўлиб, унинг «Ҳуқуқ социологияси» (1911 йил) китобида мазкур йўналиш асосий ғояларининг тартибли баёни берилган. С.М.Муромцев ва Г.Ф.Шершеневич ҳам социологик мактаб вакиллари бўлишганди.

Бирдамлик назарияси социологик йўналиш кўринишларидан биридир. Унинг моҳиятини қуйидагича изоҳлаш мумкин: жамиятда жамоанинг индивидга буйруқ қилиш ҳуқуқи ҳам, индивиднинг ўз шахсини жамоага ёки бошқа фуқароларга қарама-қарши қўйиш ҳуқуқи ҳам бўлмаслиги керак. Одамлар умумий бирдамликдан келиб чиқадиган бир қоидага бўйсундирилиши даркор. Ҳуқуқшунос Леон Дюги ушбу назария муаллифи эди.

Унинг талқинича, ижтимоий норма ижтимоий ҳаёт ташқи кўринишларини ифода этишга қаратилган ҳуқ-атвор нормасидан иборатдир. У инсон тинч-омонлигининг манбаи бўлиб, давлатдан юқори туради. Шу муносабат билан Дюги ёзади: «Худди индивидларнинг ўзлари сингари, давлат ҳам ҳуқуқ нормаларига бўйсундирилган; ҳукмронлик қилувчилар иродаси фақат ҳуқуқ нормаси чизиб берган чегаралар доирасида намоён бўлгандагина мажбурловни

қўллаши мумкин бўлган ҳуқуқий иродага айланиши мумкин”. Ижтимоий бирдамлик қондалари, деб таъкидлайди Дюги, давлатга бўйсундирилмаган, лекин давлатни ўзига бўйсундирган объектив ҳуқуқдан иборат¹.

Социологик назария ҳуқуқнинг расмий белгиларини бир четга қўйиб, ҳуқуқ жамият ҳаётида мувозанатлаштирувчи куч эканлигини исботлайди ва уни ижтимоий мазмун билан бойитади. Ушбу назария ғоялари давлатнинг ўзи ҳам, унинг фуқаролари ҳам умумфаровонлик манфаатлари йўлида ҳуқуқий кўрсатмаларга бўйсундилари керак бўлган ҳуқуқий давлат назарияси моҳиятига ғоят ҳамоҳангдир.

Норматив йўналиш. Ушбу йўналиш бир қарашда ҳуқуқ ва унинг ижтимоий ҳаётдаги аҳамияти ҳақидаги турли қарашларни жамлагандай туюлади. Бироқ синчиклаб қаралганда, улардаги муайян бирлик ҳам кўзга ташланади. Нормативликнинг назарий қондалари Р.Штаммлер томонидан унинг «Хўжалик ва ҳуқуқ» китобида баён қилинган. У ўз қарашларида ҳуқуқни *асосий мақсади одамлар эҳтиёжларини қондиришдан иборат бўлган ижтимоий ҳаётни ташқи тартибга солиш сифатида таърифлайди*. Жамиятда ўзаро алоқада бўлган одамларнинг биргаликдаги ҳаракатларини у ижтимоий материя ёки хўжалик деб атайди. Ҳуқуқ билан хўжаликнинг ўзаро нисбатини белгилар экан, Штаммлер, ҳуқуқ «ижтимоий ҳаёт шакли ва материали муносабатини ифодалайди», деб ёзади. Ҳуқуқ ривожиди у жамиятнинг ривожини кўради: «Ижтимоий ҳаёт қонуниятини унинг ҳуқуқий шакли қонуниятининг ўзгинасидир, ҳуқуқ асосий ғояларининг идрок этилиши ва унга риоя қилиниши эса бамисоли кишилик жамиятининг пировард мақсадидир»².

Мазкур қонуният фақат ҳуқуқ муҳити доирасида бўлган ҳар бир киши эркинлиги манфаатлари асосида тартибга солиниши амалга ошириладиган ижтимоий ҳаётдагина ўзини намоён қилади. Идеал жамият «эркин равишда орзу қилувчи кишилар» жамияти бўлиб, унда ҳар ким тўғри (қонуний) бўлган бошқалар мақсадини ўз мақсади деб ҳисоблаши керак бўлади.

П.И.Новгородцев ҳам ўзининг фалсафий-ҳуқуқий концепциясида ҳуқуқнинг норматив назарияси ғояларини қўллаб-қувватлаб чиққанди. Бироқ норматив йўналишнинг асосий қондалари энг тўла ҳолатда машҳур ҳуқуқшунос Г.Кельзен томонидан баён этилган. У ҳуқуқни «соф ҳолда», сиёсий, ахлоқий ва бошқа мезонлар билан боғлиқ бўлмаган тарзда ўрганишга даъват этарди. Унинг фикрича,

¹ Қаранг: Дюги Л. Общество, личность, государство. СПб., 1909; Социальное право индивидуальное право и преобразование государства. СПб., 1909.

² Штаммлер Р. Хозяйство и право. СПб., 1907, с. 59-104.

бошқача ҳолатда, фан объектив моҳиятини йўқотиб, мафкурага айланиб қолади. «Асосий (суверен) норма» ҳақидаги тушунча Кельзен концепциясининг асосини ташкил этиб, у бошқа барча нормаларнинг таъсирчанлиги ва юридик кучини асослаб беради. Кельзен таъкидлашича, «Норма» тушунчаси ниманидур бўлиши кераклигини ёки содир этилишини ва айниқса, инсон муайян тарзда ҳаракат қилишини (ўзини тутишини) назарда тутати¹.

Мазкур назарияга мувофиқ, ҳуқуқнинг бутун тизими зи-напоя тузилишига эга, яъни нормалар иерархиясини ташкил этувчи асосий нормадан бирин-кетин изчил келиб чиқаверади. Шунинг учун ҳам назариянинг вазифаси ҳар бир аниқ ҳуқуқий ҳодисада унинг олий юридик кучга эга бўлган олий даражадаги нормага қанчалик мос келишини аниқлашдан иборат. Шу маънода олий юридик кучга эга бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжат сифатида қонунга барча қонуности ҳуқуқий ҳужжатлари мос келиши зарур. Бусиз ҳуқуқий тартибга солиш ўз мақсадига эриша олмайди.

Ҳуқуқнинг юридик моҳиятини ташкил этувчи *унинг расмий белгиларини ажратиб кўрсатиб берганилигини* норматив назариянинг хизматларидан бири сифатида баҳолаш керак. Норматив назария *ҳуқуқий давлатчилик талсини ёқлаб чиқди*. Ушбу назариянинг кўплаб намоёндалари давлатни барча ҳуқуқий қоидалар ички мазмунининг бирлиги сифатида, ҳуқуқий нормаларнинг ягона тартибга келтирилганлиги ва мужассамланганлиги тимсоли сифатида таърифлаб, давлат билан ҳуқуқнинг бир-бирига қарама-қарши қўйилишини рад этганлар. Чунончи, Кельзен фикрича, ҳуқуқ давлатсиз мавжуд бўлмаганидек, давлат ҳам ҳуқуқсиз яшай олмайди. Ҳокимият – ҳуқуқ демакдир. Давлатнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларидан ҳеч нарсаси билан фарқ қилмайди. Чунки биринчи ҳолатда ҳам, иккинчи ҳолатда ҳам улар қонун билан белгиланади.

Психологик назария. Ушбу назария XX аср бошларида кенг тарқалди. Бунга, аввало, ҳуқуқшунос-психолог Л.И.Петражицкий қарашлари асос бўлди. Кейинчалик психологик назария Дюги, Мэррил, Росс, Эллиот ва бошқаларнинг асарларида янада ривожлантирилди.

Л.Петражицкий уқтиришича, тажрибаларга асосланувчи фан турмушнинг икки кўриниши – жисмоний ва руҳий томонларини ўрганadi. Ҳаёт ҳодисаларининг бири сифатида ҳуқуқ руҳий дунёга тааллуқли бўлиб, *одамларнинг императив-атрибутив (мажбурийлик-даъвогарлик) кечинмаларидан иборатдир*. Инсон хатти-ҳаракатлари

¹ Чистое учение о праве Ганса Кельзена. Вып. I. С. 11.

эркин ва ўзаро боғлиқ бўлиши мумкин. Инсон иродаси, хуққ-атворининг ички боғланганлигини англашни у ахлоқий онг деб атайди. *Бу ахлоқий онг муқарраллигидир.* Унинг асосида ҳиссиётлар ётади. Бу ҳиссиётлар эркинликка худди ички бир тўсиқдек туюлади ва улар одамни алланечук ҳаракатларга даъват этади. Нормалар, авторитар буйруқ ва тақиқлар шу ички кечинмалар, ҳиссиётлар ифодасидир, холос.

Бу олим ҳуқуқни автоном (ёки ички сезгига асосланган) ҳуқуқ ҳамда позитив ҳуқуққа ажратади. Ички виждон амри билан боғлиқ кечинмалар автоном ҳуқуқни ташкил этади. Позитив ҳуқуқий тасаввур, у бегона нуфузга, ташқи норматив ҳужжатга асосланганда мавжуд бўлади.

Шунингдек, Пётражицкий, *ҳуқуқ таъсирловчи ва ташкилий-ижтимоий функцияларни баъсаради*, деб ҳисобларди.

Бирмунча мураккаблиги ва ижтимоий ҳаёт ҳуқуқий ҳодисаларининг рухий жиҳатига ўралашиб қолганлигига қарамай, бу назариянинг кўпчилик қатъий қоидалари, шу жумладан, унинг тушунтириш йўсини анча кенг кўламда қабул қилинган, шу боис ундан ҳозирги давр ҳуқуқ ва давлат назариясида фойдаланилади.

Ҳуқуқнинг материалистик назарияси. Бу назария марксизм-ленинизм асосчилари ва уларнинг издошлари асарларида ўз ифодасини топган. Материалистик назария асосида *ҳуқуқ — иқтисодий ҳуқуқрон синф иродасининг ифодаси ва мустаҳкамланишидир* деган гоя ётади. Мазкур таълимот *ҳуқуқ маънасини унинг синфийлигида ва моддий шарт-шароитга боғлиқлигида* кўради. Ҳуқуқ тўғрисидаги буржуазия қарашларини рад этиб, Маркс ва Энгельс шундай ёзганди: «Сизнинг ҳуқуқингиз мазмуни моддий шарт-шароитлари билан белгиланадиган сизнинг синфингиз иродаси, қонун даражасига кўтарилган сизнинг синфингиз иродаси, холос»¹.

Кейинчалик ҳуқуқнинг синфий-иродавий моҳияти тўғрисидаги марксизмнинг бу қоидаси шўро юридик фанига олиб ўтилганди.

Марксча назариянинг муҳим жиҳати Ф.Лассалнинг ижтимоий-иқтисодий қарашларини танқид қилишдан иборат эди. Чунки унинг қарашлари асосида ижтимоий мулкнинг социалистик гояси ва ижтимоий ишлаб чиқарилган маҳсулотни тақсимлашдаги тенглик ётарди. Маркс эса, хусусий-капиталистик муносабатлар қаъридан чиқиб келган жамият дастлабки даврларда ҳали ўтмиш таъсиридан қутула олмайди, деб ҳисобларди. Шунинг учун Лассалнинг бирданига «тенглик салтанати»ни бунёд этишга оид қарашини у хом ҳаёл деб атайди. Маркс фикрича, бу ерда ҳақиқатан ҳам «тенг

¹ Қаранг: Маркс К., Энгельс Ф. Собр. Соч. Т. 5. С. 342.

хуқуқлилик» мавжуд, лекин бу ҳали «буржуа хуқуқи» бўлиб, ҳар қандай хуқуқ сингари *тенгсизликни* кўзда тутлади. *Ҳар қандай хуқуқ амалда бир хил бўлмаган, бир-бирига тенг бўлмаган турли одамларга бир хил миқёсни қўллашдир.* Шунинг учун «тенг хуқуқлилик» тенгликнинг бузилиши ва адолатсизликдир. Бу – қонуният. Айрим кишилар бошқалар билан тенг улушда ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариши керак бўлган шароитларда ўзларининг жисмоний ва руҳий ҳолатларига кўра ижтимоий ишлаб чиқариш ҳамда унинг неъматларини истеъмол қилишда баравар қатнаша олмай, иқтисодий жиҳатдан ёмон аҳволга тушиб қоладилар.

Буларнинг ҳаммасига барҳам бериш учун хуқуқ одамларнинг табиий тенгсизлигини ҳисобга олиши, у ҳам нотенг бўлиши керак. Ленин ҳам коммунистик жамиятнинг биринчи босқичида «буржуазия хуқуқи» тўла бекор қилинмаслигини қайд этганди. Бора-бора зарурат йўқолиши билан худди давлатга ўхшаб хуқуқ ҳам барҳам топади, деб ҳисобларди у.

Демак, марксча-ленинча таълимотга кўра, хуқуқнинг пайдо бўлиши, амал қилиши ва муқаррар барҳам топиши асосида синфий-иқтисодий сабаблар ётади.

Шу ўринда жамият давлат-хуқуқий ҳаётининг дунёда таркиб топган илм ва тажрибаси хуқуқ ривожланишида ижтимоий-иқтисодий омилларнинг белгиловчи ролини инкор этмаслигига эътиборни жалб этиш мақсадга мувофиқ. Бироқ мазкур муаммо бошқа нуқтаи назардан кўриб чиқилишни тақозо этади. Агар марксизм-ленинизм хуқуқда иқтисодий ҳукмрон синф иродасини мустаҳкамлаш ва унинг манфаатларини муҳофаза этиш воситасини кўрадиган бўлса, бошқа илмий назариялар намоёндалари асосий диққат-эътиборни хуқуқ билан давлат, хуқуқ билан шахс ўртасидаги нисбатлар масаласига қаратадилар.

Бинобарин, хусусий мулкчиликка нисбатан марксча салбий коммунистик муносабат ишлаб чиқаришнинг хусусий мулкчилик усули туғдирган барча устқурмавий ҳодисаларга – хуқуқ, давлат ва бошқаларга ёйилиши аниқ эди. Буни Маркс ва Энгельс «Коммунистик манифести»да шундай ифодалаганди: «коммунистлар ўз назариясини: хусусий мулкни йўқотиш, деган биргина қоида билан баён қилишлари мумкин»¹. Шундай қилиб, марксизмнинг хусусий мулкчилик шароитида «бир-бирига тенг бўлмаган одамларга нисбатан бир хил мезонлар» ҳамда «турли одамларга тенгсиз ўлчов» сифатида хуқуқ тўғрисидаги ақидалари фақат биринчи қисми бўйича тасдиғини топди, холос. Ижтимоий мулк асосида вужудга келадиган

¹ К.Маркс ва Ф.Энгельс. Танланган асарлар. 1-том. Т., 1980. 120-бет.

муносабатлар инсон манфаатларининг ялпи текисчилигига айланиб, уларни ҳуқуқий қоидалар воситасида тартибга солиш мумкин бўлмай қолади. Бундай шароитларда ҳуқуқ ўзининг кутбий зиддига айланади. У шахснинг индивидуал манфаатларини қондириш йўлидаги ғовга айланади. Муҳими шундаки, мамлакатимиз мустақилликни қўлга киритгач, авваламбор, бизда айнан мана шу каби ҳалокатли хатолардан, шу билан бирга, умуман тоталитаризмнинг мудҳиш асоратидан тезроқ қутулиш истаги кучли бўлганлиги ўзининг ҳаётий исботини топди. Биринчи навбатда, мустақил давлатимиз ўз фуқаролари манфаатлари устунлигини қонуний равишда мустаҳкамлаш ва кафолатлашни мақсад қилиб қўйди. Шунга кўра Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг тегишли моддаларида ҳар бир инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддаслиги, давлат ҳимоясида эканлиги ўз ифодасини топди. Айниқса давлатнинг жамият ва фуқаролар олдига масъулиятининг мавжудлиги демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиларидандир.

Қисқаси, ҳуқуқ, агар жамиятнинг объектив эҳтиёжларини ифодалайдиган бўлса, у ҳолда ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасидаги муносабатларнинг холис тартибга солувчисига айланади. Маданиятга эришган дунёда унинг ахлоқий асослари ижтимоий муносабатлар иштиракчиларининг руҳсат этилган ва тақиқланган ҳулқ-атворлари доирасида мазкур эҳтиёжлар ҳисобга олинади ва амалга оширилади.

Бугунги кунда инсоният ўз тараққиётида кенг кўламли (глобал) эврилишлар зарурати палласида турибди: у тинчлик ва барқарорлик, ҳамкорлик, адолат, хайрихоҳлик ва эркинлик шароитларида яшашга ўрганиши лозим. Шу боис эндиликда ҳуқуқ маданиятнинг норматив ҳодисаси сифатида кишиларнинг эркин ижтимоий ижодкорлигига мос келадиган янги қиёфа, янги мазмун касб этиши дарқор. Ҳозирги вақтда ҳуқуқий ривожланишда эркинликка алоҳида урғу берилмоқда.

Қонун ва қонунчилик инсоният тараққиётининг муайян босқичида вужудга келганлигини эслайлик. Қонун пайдо бўлиши билан ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни тартибга сола бошлайди, уларга сиртдан туртки бергандек, юқоридан мақсадлар юклагандек бўлади. Оқил, узокни кўра оладиган қонун чиқарувчи томонидан ишлаб чиқилган топшириқлар, талаблар ва бошқа таркибий қисмлар ҳуқуқни бойитиб, унинг самарадорлигини ошириб борди. Ҳуқуқнинг амал қилишида жамиятга, ижтимоий муносабатлар ва тузумларга таъсир ўтказишнинг механик, тазйиқий табиати аниқ намоён бўла бошлади. Ҳуқуқни одамлар ижтимоий ижодкорлиги ва шахс эркинлигининг жилов сифатида тушуна бошлади.

Хуқуқнинг ҳозирги ҳолати бугунги кунда кўпчиликини қоник-тирмайди. «Хуқуқ қандай бўлиши керак?» деган саволга кўпдан-кўп жавоблар мавжуд. Лекин, одатда, улар хуқуқий позивитизм талаб-ларидан келиб чиқмайди. Ғарбдаги айрим олимларнинг фикрича, истиқбол жамиятни туб ўзгаришларга олиб келади, шунинг учун давлатнинг анъанавий шакллари қуёши ботиши муқаррар, бу эса хуқуқнинг ҳам тубдан ўзгаришига олиб келиши аниқ.

О.Тоффлернинг таъкидлашича, «Қонунийликнинг олтин асри», ортда қолди, у тарвақайлаган мураккаб жамиятнинг пайдо бўлиш даврига тўғри келди. Бугун эса қонунчилик — майда-чуйдалар уюми бўлиб, унинг орасида энг муҳимлари йўқолиб кетган. У доимий равишда ҳаёт маромидан ортда қолади, ижтимоий амалиёт янгилик-ларини акс эттиришга қодир бўлмайди. «Қонунлар чакалакзори» тобора қалинлашиб, ундан ўтиш қийинлашиб бормоқда¹.

Ушбу институтлар ўрнига нималар келади-ю, янги ахборотларга бой жамиятда хуқуқий тартибга солиш қандай амалга оширилади? Тоффлер буларни қуйидагича тасаввур этади. Яъни: ҳар қандай қарор айнан шу ҳодисага тааллуқли бўлади. Вазиятнинг ўзи такрорланмаганидек, бу қарор ҳам шу қадар бетакрордир. Қарорлар қабул қилишнинг бундай тизимини у *адхократия* деб атайди. Бунда у ахборотлар жамиятида юридик ҳаёт тарзини айнан шу адхократия белгилаб беради, деган фикрни илгари суради. Эркин битимлар ва шартномалар гуруҳлараро муносабатлар асоси бўлиб қолади, профессионал хуқуқшунослар йўқолиб кетади, суд ишларини юриштишнинг ҳаваскорлик шакллари, низоларни баргараф этишда ҳакамлик, воситачилик ва ҳоказолар юзага келади.

Келажакни олдиндан айтиб бериш, албатта, қийин. Лекин шу ўринда О.Тоффлер ўз қарашларида хуқуқнинг мазмун-моҳиятига эмас, балки расмий-юридик (хуқуқ кимлар томонидан ва қандай яратилиши) масалаларига урғу берганлигига эътиборингизни тортишни истардик. Бинобарин, у келажак хуқуқининг мазмуни ва сифати масалаларига жавоб бермайди.

XX асрнинг мутафаккирларидан бўлган А.Швейцер ҳар қандай хуқуқнинг асоси ҳисобланувчи тўғри фикр охир оқибатда ақл билан билиб бўлмайдиган ҳолатга келишини ва унинг олдида тўхтаб қолишини таъкидлаганди. Унинг фикрича, хуқуқшунослар хуқуқнинг жонли, тўғридан-тўғри маъносини тасаввур эта олмайдилар, улар фақат соф техник хуқуқ билангина кифояландилар. «Онгни рад этиш, бемаънилаштириш ва ахлоқан бузилиш вақти келди, — деб ёзган эди олим. — Биз хуқуқ мавжуд бўлмаган даврда яшашимиз.

¹ Қаранг: *Toffler O. The suture of law and Order. P. 13-23.*

Парламентлар енгилтаклик билан ҳуқуққа зид қонунларни тўқиб чиқаради, давлатлар ҳуқуқни озгина бўлса ҳам ҳис этиш туйғусини одамларда асраб қолишга заррача уринмай, фуқаролар билан муомалани амал-тақал қилади»¹.

Швейцер инсон моҳияти ҳақидаги маълумотлар, асосий табиий ҳуқуқлар, унинг ўзи чуқур маъноли «иззат-икром» сўзи билан ифодаланадиган инсон ҳаётига муносабатни ҳуқуқни қайта тиклашнинг асоси деб ҳисобларди. Унинг таъбирича: «Ҳуқуқшунослар ҳуқуқ ва ҳуқуқий онгнинг таназзулига йўл қўйишди. Лекин бунда уларни айблаб бўлмайди. Шунчаки улар яшаган давр тафаккурида ҳуқуқнинг жонли тушунчаси нималарга асосланиши кераклиги ҳақидаги тасаввурнинг ўзи йўқ эди. Ҳуқуқ дунёқарашнинг йўқлиги қурбони бўлди. Фақат янгича дунёқараш заминидагина у яна қайта дунёга келиши мумкин. У барча жонли мавжудотларга муносабатларимиз тўғрисидаги бизнинг алланечук асосий тасаввуримиздан — ҳеч қачон қуриб битмайдиган ва ҳеч қачон ифлосланмайдиган чаш-мадан келиб чиқмоғи лозим. *Ҳаётга чуқур иззат-икром билан қараш шундай чашмадир*»².

Бундан чиқди, ҳуқуқни истиқболда қайта тиклаш учун метафизик, иррационал (ақл бовар қилмайдиган) ёки ҳатто мистик билим, космоизм ғоялари билан суқорилган жонли дунёқараш керак бўлиши табиий. *Бироқ буларнинг ҳаммаси ижобий билимнинг ўрнига эмас, у билан биргаликда керак бўлади.* Лекин ижобий билимнинг фойдалилиги ҳақидаги бу нуқтаи назарни ҳамма ҳам ёқлайвермайди.

Масалан, П.Сорокин айнан метафизик қадриятларга мурожаат қилишни ҳуқуқ ва ҳуқуқий онгни ҳозирги инқироздан олиб чиқишнинг табиий йўли деган фикрда эди. Унинг қайд этишича, бизнинг давримизда қадрият сифатида ҳис-туйғуга бахт, завқ-шавқ, фойдалилик, бадастирлик сари йўналтирилган «ҳиссий» ҳуқуқий нормаларнинг мисли кўрилмаган таназзули бошланди. Қадимги дунёда эса, у *идеационал* деб юритувчи, яъни Худо билан — Ҳокими мутлақ билан, илоҳий муъжизавий ғайриҳиссий дунё билан бирлашишга йўналтирилган ҳуқуқ тизимлари устун турарди. Эндиликда булар барҳам топган. Ҳиссий жамият кишисининг фожиаси ҳам ана шундан келиб чиқади. «Ахлоқ ва ҳуқуқ инсонни барча илоҳий, ҳиссий туйғулардан маҳрум этаркан, уни ҳеч қандай муқаддасликка, вужудга эга бўлмаган электрон-протон мажмуи ва ғайриихтиёрий механизм даражасигача тубанлаштирди»³.

¹ Швейцер А. Благогование перед жизнью. М., 1992, с. 94.

² Швейцер А. Благогование перед жизнью, с. 90.

³ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992, с. 503.

Дарҳақиқат, инсониятта мутлақо янги, қадрият сифатидаги юридик дунёқараш жуда зарур. Лекин бундай дунёқараш, бизнинг назаримизда, П.Сорокин ўйлаганидек, соф идеационал бўла олмайди. Қолаверса, бизнингча, унда ҳозиргача яхши қовуша олмай келган эмпирик асослар ҳам, метафизик ҳақиқатлар ҳам ўз ифодасини топади.

Ноосфера ҳақидаги таълимот универсал ҳуқуқий онгининг илмий ва фалсафий асоси бўлиб қолса, ажаб эмас. Бу таълимотни ишлаб чиқишга файласуф Т.Шарден ҳамда табиатшунос В.Бернадский катта ҳисса қўшишган. Ушбу таълимот инсонпарварлик ғоялари билан сугорилган, эркин фикрловчи инсон манфаатлари йўлида биосферани ўзгартиришга қаратилган инсоният ақл кучини, ўтмишда содир бўлганидек, жонли мавжудотни йўқ қилишга ва топташга сарфлашга йўл қўйиб бўлмайди. Бу куч инсонга ва атроф муҳитга, Ер юзига, фазога нисбатан адолатли, хайрли муносабатда бўлиши даркор. *Ноосфера – бу илмий тафаккур орқали кишилар ўртасидаги, табиат билан жамият, жонли ва жонсиз мавжудотлар, дунёнинг онгли ва онгсиз кучлари ўртасидаги уйғун ҳалда тубдан ислоҳ қилинган муносабатлардир.*

ҲУҚУҚИЙ ОНГ – МУСТАҚИЛ ҲОДИСА

ҲУҚУҚИЙ ОНГ ТУШУНЧАСИ, ТУЗИЛИШИ, ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ

Мустақиллик туфайли мамлакатимизда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этилаётган ҳозирги шароитда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятга бўлган талаб тобора ортмоқда.

Ҳуқуқий онг, билим ва маданиятга эга бўлиш жинси, тили, ёши, ирқи, миллий мансублиги, эътиқоди, келиб чиқиши, хизмат тури, ижтимоий мавқеидан қатъи назар, ҳар бир Ўзбекистон фуқароси учун ғоят катта аҳамиятга эга. «Ҳар бир фуқаро, ҳар бир инсон ўз ҳақ-ҳуқуқини яхши билиши ва уни ҳимоя қила олиши зарур. Одамларни ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий билимлар билан қуроллантириш асосий вазифалардан бири бўлиши шарт. Токи, жамиятнинг ҳар қайси аъзоси ўз ҳуқуқи, ўз бурчи ва масъулиятини пухта билмас экан, уни ҳаётининг эҳтиёж сифатида англамас экан, бизнинг ислохот, янгиланиш ҳақидаги барча сўзларимиз, саъй-ҳаракатларимиз бесамар кетаверади»¹.

¹ Каримов Н.А. Адолат, Ватан ва халқ манфаати ҳар нарсадан улуг. Т., «Ўзбекистон», 1998, 59-бет.

Бинобарин, ҳуқуқий онг ижтимоий онг шакли сифатида намоён бўлади. Зеро, авваламбор, «Одамнинг ижтимоий ҳаётни тушуниши, сезиши, унга муносабати унинг онггида юз беради. Сиёсий онг, ижтимоий онг иборалари ана шундан келиб чиққандир. Воқеликнинг киши миясида унинг бутун руҳий фаолиятини ўз ичига олган ва албатта, маълум мақсадга йўналган ҳолда акс этиши онгнинг зуҳуридир. Онг, шунингдек, кишининг руҳий, сиёсий, фалсафий нуқтани назарлари, диний, бадиий қарашларининг ҳам мажмуи ҳисобланади. Ижтимоий онг деганда ана шулар назарда тутилади»¹.

Айни пайтда ижтимоий онгнинг турли шакллари мавжуд бўлиб, одамлар улар ёрдамида атрофни ўраб турган табиатни, жамиятни ўрганадилар. Шу муносабат билан сиёсий, ахлоқий, эстетик, одоб, диний, ҳуқуқий онг шакллари ажратиб кўрсатилади.

Машҳур ҳуқуқшунос олим С.С.Алексеев ҳаётга позитив (ижобий) ҳуқуқни жорий қилган – кишилар ҳаётида етакчи мазмун касб этган ижтимоий тартибга солишнинг махсус тури бўлмиш қатъий талаб (императив)лар тўғрисидаги масалага мурожаат қиларкан, улар, умуман, ижтимоий онг, хусусан, ҳуқуқий онг маҳсули эканлигига ишора қилади ҳамда анчайин мураккаб муаммолардан бири эканлигини алоҳида уқтиради. У шундай ёзади: «Ахир инсон зоти пайдо бўлишининг илк даврлариданоқ табиий зарурат тақозосига кўра тартибга солиш кўринишлари (мононормалар, уларнинг ажралиб турадиган таркибий қисмлари – ибтидоий ахлоқ, диний ақидалар, тақиқлаш ва ман этишнинг бутун тизими) ибтидоий жамият шароитида кишиларнинг ҳамжамияти – уруғ, жамоа, жамоалар иттифоқи, жамоалараро муносабатларда бир меъёрдаги, тартибли ҳаётни таъминлашнинг тўлиқ уддасидан чиққан.

Шу тариқа инсон зоти цивилизация шароитига кирди, кишиларнинг ҳаёти нафақат шафқатсиз табиат зарурати ва ибтидоий жамиятнинг баъзи ижтимоий ташкилий унсурлари асосида, балки шахсий асосда (бунинг устига – вақт ўтиши билан янада кўпроқ) қурила бошлаган. Ҳаётнинг янги шароитлари самараси бўлган ва аксар кишиларнинг ўзлари яратган хусусий мулк, бозор иқтисодиёти, илмий-техник тараққиёт, сиёсий ҳокимият, маънавий ҳаёт инсти-тутлари сингари ижтимоий ҳодисалар негизда барпо этилмоқда. Бунда жамиятнинг мураккаб ва жўшқин ўзгаришларга бой тизим сифатида мавжуд бўлиши, ўз вазифасини бажариши ва ривожланишини таъминлаш индивидлар, уларнинг бирлашмаларининг мустақил ақлий фаолияти билан боғланган ва ибтидоий жамиятга

¹ Иброҳимов А., Султонов Ҳ., Жўраев Н. Ватан туйғуси. Т., «Ўзбекистон», 1996, 30-31-бетлар.

нисбатан беқиёс даражада юқори, анчайин мураккаб (ва унча мустақкам бўлмаган) тартибдаги бир бутун организм эҳтиёжларидан келиб чиқадиган шароит назарда тутилмоқда»¹.

Ягона ижтимоий онг шаклларида бири сифатида майдонга чиқаркан, ҳуқуқий онг нисбатан мустақил бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг барча хилма-хил ҳуқуқий ҳодисаларини, яъни ҳуқуқий тизим, ҳуқуқий тартибга солиш, ҳуқуқ-тартибот ва ҳоказоларни акс эттиради.

Ҳуқуқий онгни мамлакат фуқароларининг ҳам амалдаги ҳуқуққа, юридик амалиётга, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари мажбуриятларига, ҳам орзу қилинган ҳуқуққа ва бошқа ҳуқуқий ҳодисаларга муносабатини ифодаловчи ҳуқуқий сезгилар, ғоялар, баҳолар, тасаввурлар тизими сифатида таърифлаш мумкин.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, ҳуқуқий онгсиз ҳуқуқий ижодкорликни ҳам, ҳуқуқнинг ўзини ҳам тасаввур этиб бўлмайди. Албатта, бу фикрдан ҳуқуқий онг ҳуқуқни яратади деган маъно келиб чиқмайди. Ҳуқуқ ҳуқуқий онг томонидан эмас, балки ҳаётдаги муайян иқтисодий шарт-шароитлар негизида яратилади. Ҳуқуқий онг эса бу жараёнда фақат воситачи, янги ғоялар асоси вазифасини бажаради.

Албатта, амалдаги ҳуқуқ ҳуқуқий онгга ўз таъсирини кўрсатади. Зеро, бу ҳол фуқароларнинг ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ҳақидаги, ҳуқуқ-тартибот тўғрисидаги тасаввуларини шакллантиради. Айни пайтда ҳуқуқий онг ҳам жамият манфаатлари йўлида ҳуқуқни қўллаш тажрибасини белгилаб бераркан, амалдаги ҳуқуққа таъсир кўрсатади, давлатнинг норма яратиш фаолиятини тақозо этади.

Шу маънода тўла асос билан айтиш мумкинки, ҳуқуқий онг ҳуқуқдан «олдин» ҳам бўлган, ундан «кейин» ҳам бўлади, қолаверса, у билан бир вақтда ҳам амал қилади. Аслида ҳуқуқий онг, *биринчидан*, ҳуқуқнинг жамият эҳтиёжларини ифодаловчи манбаидир, *иккинчидан*, ҳуқуқни ҳаётга жорий этишнинг зарур омилларидан биридир, *учинчидан*, бизнинг хулқ-атворимиз ҳуқуқ нормаларига қай даражада мос келишини тушуниб олишимизга кўмаклашади, баҳолаш воситаси сифатида хизмат қилади. Бундан ташқари, айнан ҳуқуқий онг орқали ва унинг шарофати билан, деб таъкидлаганди Гегель, қонун чиқарувчи «ўз даврининг руҳини пайқаб олади» ва уни ҳуқуқий ҳужжатларда акс эттиради.

Шунинг учун ҳам ҳуқуқий онг — бирмунча мустақил ҳодиса бўлиб, уни ҳуқуқ назариясининг алоҳида объекти сифатида ўрганиш

¹ Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия. М., «Статут» 2000, с. 15-16.

керак бўлади. Айнан ҳуқуқий онг орқали ҳуқуқ назарияси ҳуқуқнинг моҳияти, унинг келиб чиқиши, муайян цивилизация доирасида ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишнинг ўзига хос хусусияти, ҳуқуқий хулқ-атворнинг бузилиши, жиноятчилик ва бошқа ижтимоий хавфли иллатларнинг манбалари ва сабаблари каби оламшумул муаммоларни ўрганади, таҳлилу тадқиқ этади.

Яна шуни ҳам таъкидлаш лозимки, ҳуқуқий онг ҳар бир халқнинг маданияти, ҳаёт тарзининг таркибий қисми сифатида ҳуқуқнинг маънавий моҳиятини энг тўла ва ҳар томонлама акс эттиради. Зеро, цивилизациянинг турли кўринишларида, хилма-хил маданий-тарихий ҳамжамиятларда хулқ-атвор нормалари, зарурат ҳақида, у ёки бу вазиятларни тартибга солиш усуллари ва бошқалар тўғрисида хилма-хил, кўпинча ўзаро жиддий фарқланувчи тасаввурлар мавжуд бўлади.

Айтайлик, мустақиллик йиллари «одамлар ҳаётида ҳам, дунёқарашида ҳам, юртимиз тарихида ҳам туб бурилишлар даври бўлди. Жамият бутунлай янги қиёфа, янги мазмун касб этди. Одамларнинг турмуш тарзи ўзгарди. Янгича яшаш тарзи эса бевосита онг ва тафаккуримизнинг ўзгаришига, ҳаётга янгича қарашга замин яратди.

Тарихан жуда қисқа фурсатда бир неча ўн йилликларда қилинадиган ишлар амалга оширилди. Бу бевосита ўтиш даврининг ўзига хос эҳтиёжи, туб ислохотларнинг мазмун-моҳиятидан келиб чиққан зарурат сифатида дунёга келдики, одамлар беихтиёр бутун имкониятларини ишга солган ҳолда, ҳаёт шаклини ўзгартиришга киришдилар.

Мустамлакачилик асоратида бўлган ўзбек халқининг мустақилликка эришуви чиндан ҳам тарихий воқеадир. Айни пайтда у қалбларимизда биқиниб ётган, бироқ айтиш қийин бўлган орзу ва армон эди. Ана шу армонларнинг амалга оширилиши, умидларнинг рўёби сифатида қўлга киритилган истиқлол энг олий қадрият сифатида кўтарилмоқда. Эндиликда бу халқни истиқлол, озодлик ва ҳуррият йўлидан қайтариб бўлмайди.

Баркамол, мустақкам мамлакатни маънавий комил инсонлар жамиятигина ярата олиши мумкин. Шунинг учун ҳам жамиятимиз тараққиётининг ҳозирги босқичи кун тартибида маънавий-ахлоқий комил инсонни тарбиялаб етиштириш вазифаси бош масалалардан бири бўлиб қолмоқда¹.

Бу ўринда гап ижтимоий тартибга солишнинг этник-ҳуқуқий қонуниятлари ҳақида бормоқда. Ушбу қонуниятларни фақат ҳуқуқий

¹ *Азизхўжаев А. Давлатчилик ва маънавият. Т., «Шарқ» 1997, 97-98-бетлар.*

онгга ўз ривожининг муайян ички мантигига эга бўлган фавқуллодда ҳодиса сифатида қараш орқалигина очиб бериш мумкин. Бу мантиқ давлат ҳокимиятининг буйруқлари ва иқтисодий қарорлар билан эмас, балки энг аввало, *маданият томонидан тўпланган халқаро ва миллий ҳуқуқнинг маънавий, тафаккурый қуввати билан белгиланади.*

Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, ҳуқуқий онг — бу инсон ўзини қуршаб турган ҳуқуқий оламни ўрганиш, англаш қобилияти сифатида тушуниладиган онг шаклларида биридир. Моддий оламнинг предмет ва ҳодисаларидан фарқли ўлароқ, онг натижалари бир қатор хусусиятларидан айрилган ўзига хос ажиб кўринишдаги тафаккур ифодаси саналади. Билимлар ўзига хос шаклларда: *сезги, тасаввур, тушунча, категория, объектив қонуният ва назариялар тўғрисидаги мулоҳазалар* сифатида мавжуд бўлади.

Шундай қилиб, онг инсоннинг ўзини қуршаб турган оламни инъикос этиш (билиш) шаклини, шунингдек, инсоннинг муайян ижтимоий ва табиий ҳодисалар, жараёнларни ўзгартириш, такомиллаштириш, янги моддий ва маънавий бойликларни яратиш бўйича ушбу дунёга нисбатан турли шаклдаги баҳолаш ва тақлифлар кўринишида муносабат билдиришини ўзида акс эттиради.

Ҳуқуқий онг ижтимоий онг турларидан бири бўлиб, тўлиқ унинг хусусиятларига эга. Ҳуқуқий онг ҳуқуқ тузлишини, унинг бошқа ижтимоий ҳодисалар билан, шу жумладан: қонунчилик ва ундаги ҳуқуқий нормалар; юридик амалиёт, яъни норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилиш бўйича ваколатли давлат органлари фаолияти, муайян ҳуқуқий муносабатларда ҳуқуқий нормаларни амалга ошириш бўйича давлат идоралари, фуқаролар ва бошқа шахсларнинг фаолияти, қонунни бузишга қарши курашиш бўйича давлат ва жамият фаолияти кабилар билан турли алоқа ва муносабатларни ифода этади. Бундан ташқари, онг ҳуқуқнинг ижтимоий ҳодиса сифатида вужудга келиш ва ривожланиш тарихини, унинг тараққий этиш жараёнида босиб ўтган босқичларини гавдалантиради¹.

Ҳуқуқий онгнинг социологик жиҳати икки даражага — одатий ва назарий (*ҳуқуқий руҳият ва ҳуқуқий мафкура*) даражаларга эга.

Ҳуқуқий руҳият жамиятдаги мавжуд ҳуқуқий муҳитнинг бевосита таъсири остида вужудга келади ва ҳуқуқий онгнинг биринчи, бошланғич поғонаси ҳисобланади. Ҳуқуқий онгнинг айнан шу даражасидан ҳуқуқий реалликни англаш, у билан дастлабки танишув бошланади.

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Социология права. М., «Юстицинформ», 2004, с. 80-82.

Жумладан, янги қонуннинг қабул қилиниши ёки эскисининг бекор қилиниши муносабати билан қувониш ёхуд дилсиёҳлик, юридик нормаларни қўллаш тажрибасидан, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ҳаракатларидан кўнгиш тўлиши ёки норозилик, юридик тақиқларнинг бузилишига муросасиз ёхуд лоқайд муносабат — буларнинг ҳаммаси ҳуқуқий ҳиссиётлар (эҳтирослар) бўлиб, улар жамланиб, ижтимоий онгда ҳуқуқий руҳият муҳитини ташкил этади.

Лекин ҳуқуқий руҳият ҳаётнинг одатий даражаси ифодаси сифатида ҳуқуқий онг таркибида иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлар эканда, деган ҳаёлга бориш ноўриндир. Зеро, ҳуқуқий руҳият — юридик унсур иштирокида юзага келадиган барча ижтимоий муносабатлар учун муайян даражада хос бўлган ҳуқуқни англашнинг энг оммавий шаклидир.

Айнан шундай ҳолатда ҳуқуқ ўзининг ижтимоий моҳиятини — инсонпарварлик, адолат, субъектларнинг расмий тенглиги ва ҳоқазоларни намоеън этади. Ҳуқуқнинг бу тавсифлари инсон ҳиссиётлари ва баҳоларини ифодалайди. Бинобарин, улар қонунларда қанчалик ўз ифодасини топиши, одамларнинг руҳий кайфиятларига қай даражада мос келишига қараб амалдаги қонунлар, бутун ҳуқуқни қўллаш тажрибаси самардорлиги белгиланади.

Айни пайтда ҳуқуқий руҳият ҳуқуқий таъсирнинг кўпинча пинҳоний, энг чуқур, бевосита идрок этиш қийин бўлган соҳасидир. Шунинг учун ҳам у кўп ҳолларда ҳуқуққа, қонуларга нисбатан шундай жавоб ҳаракатини тақозо этадики, бу билан бирон-бир қонун чиқариш дастурининг муваффақиятини белгилаб беради ёхуд унинг инқирозига сабабчи бўла олади. Давлатнинг ҳуқуқий сиёсатида аҳолининг юридик руҳиятини инкор этиш кўплаб давлат тадбирларининг барбод бўлиши билан тугаганлигини кўрсатувчи далиллар мавжуд.

Бундан ташқари, таркибий жиҳатдан ғоят мураккаб бўлган юридик руҳият беихтиёр, англашмаган хатти-ҳаракатларнинг каттагина соҳасини — *руҳий ҳодисалар ва жараёнларнинг бутун бир олами*ни ўз ичига оладик, улар таъсирини субъект ўйлаб ҳам ўтирмайди.

Ҳуқуқий руҳиятнинг бир кўриниши сифатида англашмаган ҳаракат воқеликни билишнинг ички ҳиссиёт, руҳий жазаво, ижтимоий асабийлашув (саросима) каби шаклларида, шунингдек, сабаблари инсон томонидан идрок этилмайдиган интилишлар, хатти-ҳаракатлар ва мақсадларда ўз аксини топади.

Демак, ҳуқуқий руҳият — ижтимоий онгнинг ҳуқуқий тартибга солиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган соҳасидир. Ҳуқуқ назарийёт-

чилари ҳам, шунингдек, тармоқ юридик фанлари мутахассислари ҳам уни ўрганиш билан доимий шуғулланиб келадилар.

Хуқуқий руҳиятдан ташқари, хуқуқий онг таркибига *хуқуқий мафкура* ҳам киради. У оламни руҳий идрок этишдан фарқли ўларок, воқелижни илмий-назарий ифодалаш ва ўзлаштириш даражасига мос келади.

Хуқуқий мафкура бир сафга тизилган илмий қондалар, ғоялар, назариялар ва таълимотлар қатори бўлиб, улар биргалликда хуқуқий тизимнинг ривожланиш ҳолатини акс эттиради.

Агар негизида кишиларнинг руҳий кечинмалари ётадиган хуқуқий руҳиятга таққослайдиган бўлсак, мафкура ундан яхлит ижтимоий тузилма сифатида хуқуқнинг мақсадга йўналтирилган илмий, фалсафий англаниши билан фарқ қилади.

Хуқуқий мафкура хуқуқни билиш даражаси ва табиатига кўра хуқуқий руҳиятдан анча юқори туради. Агар хуқуқий руҳият хуқуқий ҳодисаларнинг ташқи, кўпинча ҳиссий жиҳатини, муайян бир қисмини қайд этадиган бўлса, хуқуқий мафкура хуқуқнинг моҳиятини, ижтимоий мазмунини, табиатини очиб беришга, уни мукаммал маданий-тарихий *фалсафа ва ақида* кўринишида тақдим этишга интилади.

Шу жиҳатдан Гегелнинг хуқуқ фалсафаси, давлат ва хуқуқнинг табиий-хуқуқий, позитивистик, марксистик таълимотлари, бошқа кўпгина хуқуқий концепциялар хуқуқий мафкурага ёрқин мисол бўла олади.

Чунончи, одатда, бирон-бир сиёсий ташкилот ёки бирон-бир сиёсий мафкура – консерватив, либерал, марксистик, насронийлик каби ғоялар асосида тузилади.

Ўзбекистонда барқарор бозор иқтисодиётига асосланган хуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш концепцияси хуқуқий мафкурага яққол мисол бўла олади. Бундай давлат ва жамият демократия, инсон хуқуқларини таъминлаш, инсонларвар ва адолатли хуқуқ-тартибот тўғрисидаги ҳам умуминсоний, ҳам миллий тасавуурларга мос келиши керак. Мазкур ҳолатда хуқуқий давлат таълимоти миллий давлатчилигимизни ривожлантиришнинг мафкуравий асоси бўлиб хизмат қилади.

Шуни қайд этиш лозимки, демократик ҳамда ижтимоий-маданий, тарихий асосланган давлат-хуқуқий мафкурага эга бўлиш – ҳар қандай жамият фаолиятининг ҳаётий муҳим шартидир. Шу маънода бизнинг жамиятимиз ҳам бундан мустасно бўла олмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов шу муносабат билан қуйидагиларни таъкидлаганди: *«Олдимизда турган*

энг муҳим масала, бу — миллий истиқлол мафкурасини яратиб ва ҳаётимизда татбиқ этишидир.

Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг азалий анаъналарига, удумларига, тилига, дилига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини онгимизга сингдириши лозим»¹.

Шунинг учун Ўзбекистоннинг янги, демократик давлат-ҳуқуқий мафкурасига бўлган ижтимоий эҳтиёж орғиб бормоқда. Бу мафкуранинг диктаторликка, уни давлат мафкураси сифатида ягона тўғри мафкура деб эътироф этишни талаб қилишга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Ижтимоий онгда бундай мафкурани тиклашнинг тамойиллари ва омиллари ўтмиш тажрибасидан тубдан фарқ қилиши керак. Бунда муаммонинг моҳияти мафкура билан яшаш керакми ёки йўқми, деган масалада эмас. Зеро, ҳар қандай ҳолатда ҳам қандайдир мафкура бўлади. Ҳамма гап, авваламбор, Ўзбекистон учун, унинг моҳияти, руҳи, тараққиёт истиқболлари учун қайси мафкура энг кўп даражада маъқуллигидадир.

Сиёсий-ҳуқуқий мафкурасиз ҳозирги замон юксак маданиятли жамиятини тасаввур этиб бўлмайди. АҚШ Конституцияси, ГФР Конституцияси, Франциянинг 1789 йилдаги Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси юксак ғоявий-мафкуравий ҳужжатларга ёрқин мисол бўла олади. Улар Ғарб мамлакатлари демократик ва ҳуқуқий тизимларининг мафкуравий асоси бўлиб хизмат қилади.

Айниқса, ўтиш даврида Ўзбекистон учун ҳуқуқий мафкура муҳим аҳамият касб этади. Миллий ҳуқуқий мафкура инсонга, ижтимоий қатламларга, партияларга янги сиёсий вазиятда тўғри йўналиш олишга ёрдам беради. Амалдаги қонун ҳужжатларининг ҳар қандай, ҳатто энг батафсил тарғиботи ҳам унинг ўрнини боса олмайди. Аниқ ва яхлит дастурлар, шиорлар, режалар, ваъдалардан фарқли ўлароқ, ҳуқуқий мафкура узоқ муддатли жараёнларга, хулқ-атвор нормаларига таянади ва шу асосда у авлодларни бирлаштириш, улар фаолияти мазмун-моҳиятини ижтимоий, яратувчилик мақсадларига жамлаш қобилиятига эга бўлади.

Айни пайтда шуни ҳам унутмаслик лозимки, тегишли мафкуранинг шаклланиши ҳуқуқий давлат ривожланишининг муҳим аҳамиятга эга омилдир. Зотан, алал-оқибат ҳуқуқий давлат мафкураси одамлар онги орқали муқобил ҳуқуқий маданиятни шакллантириб, ҳуқуқий давлат назариясини ривожлантиради, умуман эса кишилар руҳиятида тегишли тамойиллар қарор топиши учун

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том Т., «Ўзбекистон», 1996, 203-бет.

интеллектуал муҳит яратади. Шундай қилиб, ҳуқуқий давлат мафқураси сиёсий-ҳуқуқий жараённинг барча иштирокчиларининг умумий саъй-ҳаракатлари орқали шакллантирилади. Унинг назарий тарғибот қисми ижтимоий фанлар соҳалари олимлари ва сиёсат-шунослар томонидан, ҳуқуқий асослари қонуншунослар ва нормаларни ишлаб чиқишнинг бошқа субъектлари томонидан шакллантирилади¹.

Моҳият-эътибори билан миллий ҳуқуқий таълимот – жамият ҳуқуқий онгги юксак даражасининг кўрсаткичидир. У Ўзбекистоннинг жаҳон халқлари маърифийлашган оиласига кириб, унда маънавий ва тарихий салоҳиятига мутаносиб равишда муносиб ўрин эгаллашига ёрдам берувчи энг муҳим ҳуқуқий қадриятларни ифодалайди. Бинобарин, профессор А.Азизхўжаев ҳақли равишда эътироф этганидек: «Вақт Ўзбекистон тутган сиёсий йўл нақадар тўғри ва асосли эканлигини кўрсатди. Бунга давлатимизнинг жаҳон майдонида обрўси тобора ошиб бораётганлиги, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий барқарорликнинг тўла таъмин этилганлиги яққол мисол бўла олади. Бугунги кунда Ўзбекистоннинг ҳуқуқий демократик давлатни вужудга келтириш, бозор иқтисодиётига ўтиш борасидаги тажрибасига жаҳон жамоатчилиги ижобий баҳо бермоқда.

Гарчи умумий мақсадлар ва дунёвий муаммоларга муносабатларда барча мамлакатлар ва халқлар ҳамфикр бўлишса-да, алоҳида давлатлар ва миллатлар тақдири ҳал бўлаётганда унинг ўз эҳтиёжлари ва миллий хусусиятларига суяниб иш тутиш керак бўлади»².

Шу маънода мустақил Ўзбекистон мафқураси миллий истиқлол мафқураси сифатида улкан салмоққа эга. Зотан, «Мустақиллик мафқураси – жамият аъзоларининг, ижтимоий гуруҳлар, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, миллатлар ва элатлар, оммавий ҳаракатлар, диний уюшмалар, ёшлар, хотин-қизлар, фахрийлар, тadbиркорлар ва бошқа ижтимоий субъектларнинг умумий манфаат ва муддаоларини ўзида акс эттирувчи ва мужассамлаштирувчи, унинг хатги-ҳаракатларини, фаолиятини, фикр-зикрини ягона бир мақсадга – мустақилликка эришиш ҳамда уни мустаҳкамлашга йўналтирувчи ғоялар ва билимлар мажмуи.

Мустақиллик мафқураси мустақилликка эришиш ва уни мустаҳкамлаш орқали жамият ривожланишини тезлаштирадиган муҳим омилларидан биридир»³.

¹ Қаранг: *Худоёров Б.* Ҳуқуқий мафқура – давлатимиз таянчи // «Халқ сўзи», 1998 йил 4 август.

² *Азизхўжаев А.* Давлатчилик ва маънавият. Т., «Шарқ», 1997, 18-19-бетлар.

³ Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т., «Шарқ», 1998, 162-бет.

Мустақил Ўзбекистон мафкурасининг «миллий истиқлол мафкураси» деб аталишида жуда катта маъно-мазмун бор. Бу, энг аввало, унинг фақат ўзбеклар учунгина эмас, балки Ўзбекистондаги барча халқлар ва миллатларнинг умумий мақсад ва манфаатлари йўлида бир хилда, айирмачиликларсиз хизмат қилишини билдиради. Зеро, миллий истиқлол мафкураси жамият тараққиётининг муҳим омили, халқнинг истиқболини белгилайдиган қарашлар, ғоялар мажмуи сифатида мамлакат фуқароларини ўзга мамлакатларга тобе бўлмай эркин ва озод яшашга, ўзини ўзи идора этишга даъват этадиган ғоялар тизимидир.

Миллий истиқлол мафкурасининг ҳуқуқий мафкура билан ҳамоҳанг энг муҳим хусусиятлари қуйидаги омилларда яққолроқ намоён бўлади:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – миллий истиқлол мафкурасининг асосидир. Миллий истиқлол мафкурасининг яратилишида Асосий Қонунда белгиланган ғоялар, йўл-йўриқлар асос қилиб олинган. Шунинг учун ҳам унинг мазмун-моҳияти, тамойиллари, ғоялари, мақсад ва вазифалари Конституцияга ҳамоҳанг, тўла монанд, мос ва мувофиқдир.

Конституция давлатнинг қиёфаси, юзи, обрў-эътибори ҳисобланади. Конституция – давлатни давлат, миллатни миллат сифатида дунёга танитувчи қомусдир.

Ўзбекистон Конституцияси ўзининг туб моҳияти, фалсафаси, ғояси, тамойиллари, мафкурасига кўра янги ҳуқуқий ҳужжатдир. «Шу билан бирга бу Конституция, умумий мазмунидан тортиб оддий бир бандига қадар, Хожа Аҳмад Яссавий бобомиз даврида, буюк Амир Темур замонида шаклланган миллий тафаккурни, муқаддас исломий қадриятларни ўзида акс эттиради. Шу кўҳна замин одамлари кўнглида устувор бўлган адолат, ҳақиқат, иймон, олижаноблик, бағрикенглик, мардлик, тантилик каби улғу хислатлар бу муборак ҳужжатдан муносиб ўрин олган»¹.

Конституциямиздаги меҳр-оқибат, одамийлик, ўзга миллат ва элатларга нисбатан ҳурмат, илмга интилиш, ор-номус, иффат ва ҳаё, ватанпарварлик каби эзгу фазилатлар миллий истиқлол мафкура-мизнинг мазмун-моҳияти, мағиз-мағизига чуқур сингдириб юборилган.

2. Миллий истиқлол мафкурасида синфийлик, яккапартиявийлик мафкурасига хос бўлган ҳукмронлик, зўравонликдан асар ҳам йўқ.

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 93-94-бетлар.

Зотан, кўппартиявийлик – фуқаролик жамиятининг ажралмас қисми. Жамиятда фаолият олиб бораётган турли ижтимоий-сиёсий гуруҳлар манфаатлари, мақсадлари, эҳтиёжлари ва ниятлари айнан кўппартиявийлик, шунингдек, бошқа жамоат ташкилотлари орқали яққол аниқлашга эришилади. Кўппартиявийлик принципини қонуний асосга қўйиш жамиятда барча сиёсий партиялар ва оқимлар вакиллари ўртасида мулоқотни ташкилий ва мунтазам равишда олиб бориш, сиёсий фаолиятнинг асосий демократик нормалари бўйича консенсусга эришиш ҳамда бу доирани кенгайтириш, сиёсий экстремизмни бартараф этиш имконини беради. Кўппартиявийликнинг бирон-бир партия ёки гуруҳ томонидан сиёсий ҳокимиятнинг монополия қилиб олинишига тўсқинлик қилиш функциясини ҳам унутмаслик даркор.

Одамларнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий гурмуш шаклини тандаш эркинлигини кафолатлаш шартларидан бири – «чинакам демократиянинг зарур ва қонуний таркиби сифатида кўппартиявийликни амалда шакллантириш»дир, «ҳокимиятни зўравонлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўйган, республиканинг давлат мустақиллигига, ҳудудий яхлитлиги ва хавфсизлигига қарши чиқадиган, миллий ва диний адолатни авж олдирадиган, конституциявий тузумга, халқнинг демократик эркинликлари ва маънавий негизларига тажовуз қиладиган партиялар ва жамоат ҳаракатлари қонундан ташқари бўлиши керак»¹.

Кўппартиявийлик асло сиёсий фаолият кафолати эмас, балки сиёсий рақобат учун зарур бўлган дастлабки шарт-шароитни яратиб беради. Аммо кўппартиявийликни фақат жамиятда бир партия ўрнига бир нечта партия юзага келган вазият деб ҳисоблаш тўғри бўлмайди. Партиялар бир нечта ва ҳатто, кўп бўлиши ҳам мумкин. Бироқ уларнинг сиёсий жараёндаги ҳақиқий иштироки фақат рамзий бўлса, миқдорий таркиби ва ташкилий тузилиши ихчам, фақат хўжақўрсингагина бўлса, жамиятда кўппартиявийлик ва айниқса, сиёсий рақобат мавжудлиги тўғрисида умуман гапирмаса ҳам бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига биноан, сиёсий партиялар ўз аъзоларининг сиёсий иродасини ифодалаб, давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларини тузишда иштирок этувчи, шунингдек, ҳокимият органларига демократик асосда, яъни қонуний тарзда сайланган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини амалга оширишни мақсад қилиб қўювчи жамоат бирлашмаси ҳисобланади (60-модданинг 1-қисми).

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992, 18-бет.

3. Миллий истиқлол мафқураси ўзининг мазмун-моҳияти, туб мақсад ва вазифаларига кўра зулм ва зўравонликка, гирромлик ва сохтакорликка, гайриинсоний, гайримиллий ғояларга асосланган, шу сабабли ҳам ҳалокатга учраган коммунистик мафқурадан ер билан осмонча фарқ қилади. Улар табиатан, моҳиятан тубдан қарама-қаршидир. «Шўро даврининг мафқураси, коммунистик дунёқараш, агарки, аслини суриштирсангиз, моҳият-эътиборига кўра, бизнинг турмуш тарзимизга, халқимизнинг табиатига тамоман бегона эди. Шунга қарамасдан кишиларнинг онгига мажбуран сингдирилган бу сохта таълимотнинг салбий таъсири ҳануз сезилиб туради. Афсуски, биз бу сарқитлардан ҳали буткул халос бўла олганимиз йўқ»¹.

4. Миллий истиқлол мафқураамизда жамиятимиздаги барча кучлар, ҳаракатлар, жамоат ташкилотлари, ижтимоий гуруҳлар, аҳоли турли қатламлари, миллатлар ва элатлар, сиёсий партияларнинг ўй-фикрлари, орзу-умидлари, манфаатлари ўз ифодасини топган. Конституциямизнинг 12-моддасида мустақамлаб қўйилганидек, «Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафқуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафқура давлат мафқураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас».

5. Миллий истиқлол мафқурасининг мазмунини очиб берадиган, инсонпарварлик моҳиятини тўла ифодалайдиган, унинг мустабид тузум давридаги мафқурадан тубдан фарқлайдиган муҳим жиҳатларидан яна бири фикрлар хилма-хиллигига асосланганлигидадир. Фикрлар хилма-хиллиги ҳеч қачон жамият тараққиётига салбий таъсир кўрсатган эмас. Фикрлар ранг-баранглиги ҳар доим янгидан-янги ғояларни келтириб чиқарган ва бойитган. Турли фикрлар асосида баҳслашув ҳақиқатни билиб олишга олиб келади. Тарихда илм-маърифат тараққиёти ана шу йўлдан борган. Агар барча масалалар ва муаммолар бўйича ҳамма одамлар, сиёсий партиялар, ижтимоий гуруҳлар, жамоат ташкилотларида бир хил фикр бўлса, ўзгача фикр-мулоҳазалар назар-писанд қилинмаса, бу — тафаккур кишанланганлиги, бўғиб қўйилганлиги, тафаккур тараққий этмаганлигининг далолатидир.

Турлича фикрлаш тарзи, ғоялар ва қарашлар хилма-хиллиги фожиа эмас, балки инсон ақл-идроки ва тафаккури тез ривожланиб, такомиллашиб, бойиб бораётганлигининг ифодасидир. Бу ўринда энг асосий масала — турлича қараш ва нуқтаи назарларга ҳолисона баҳо бериш, уларнинг энг яхшиларини танлаб олиш, улардан амалиётда

¹ Қаримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-том. Т., «Ўзбекистон», 1999, 89-бст.

оқилона фойдаланишдадир. Шунинг учун ҳам фикрлар хилма-хиллигини миллий истиқлол мафкурасисиз ривожланишини таъминлашга имкон берадиган йўллардан бири сифатида қараш мақсадга мувофиқ.

Чиндан ҳам «Плюрализм, яъни фикрлар хилма-хиллиги ва қарашлар ранг-баранглиги маърифий жамиятга хос бўлиб, муайян ҳақиқатни турлича изоҳлаш, тушуниш ва талқин этиш тамойилига асосланади. Мана шундай тамойил устувор бўлган шарт-шароитни эътироф этадиган ва ўз гоёларини шу мезонлар асосида ривожлантирадиган мафкура илғор, кучли ва ҳаётбахш бўлади»¹. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасида таъкидланганидек, мамлакатда ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Сиёсий тизимнинг демократик тарзда фаолият кўрсатишига кафолат берувчи конституциявий қоидалардан бири муҳолифат ҳуқуқларининг таъминланиши билан боғлиқ. Асосий Қонун 34-моддасининг 2-қисмига биноан, «Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас». Бу қоидалар фуқаролик жамияти учун табиий ҳол бўлиб, сиёсий рақобатни рўёбга чиқаришда, шубҳасиз, катта роль ўйнайди.

Шу ўринда: «Ҳозирги Ўзбекистон учун қандай ҳуқуқий мафкура долзарб бўлиши мумкин?» деган савол туғилиши табиий. Шу муносабат билан қуйида ҳуқуқий ривожланишнинг яхлит ва тизимга солинган концепциясининг бирмунча умумий қоидаларини санаб ўтамыз.

1. Мамлакат ҳуқуқий мафкураси асло ижтимоий ва сиёсий парчаланиш гоёси асосига қурилмаслиги керак. Аксинча, назария мамлакатни маънавий мустаҳкам жипслаштириш, унинг сиёсий кучларини бирлаштиришга хизмат қилиши зарур. Ҳуқуқ ушбу вазифани адо этишга энг кўп даражада кўмаклашиши даркор.

2. Ҳуқуқий мафкура, қандай мафкурага тегишлилигидан қатъи назар, тарихий тажрибани ўзлаштиришга етарли даражада очиқ бўлмоғи лозим. Ҳуқуқий мафкура ўтмишнинг ҳам, ҳозирги даврнинг ҳам назариясидан Ўзбекистон учун амалий ва фойдали бўлган ҳамма жиҳатларни қабул қилиши керак.

¹ Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2001, 19-бет.

3. Унинг асосида шахснинг жамиятга ва давлатга нисбатан шахсиятпарастлик асосидаги яққаланиш тамойили ҳам, одамни давлатлаштириш ҳамда унинг мустақиллиги ва ташаббусини бўғиш ҳам ётмаслиги лозим. Бу бир ёқламаликларнинг ҳаммаси ҳам Ўзбекистоннинг ҳуқуқий мафқурасига услубий асос бўла олмайди. Ижтимоийлик орқалигина индивидуалликка йўл қўйилиши мумкин. Шахс ва жамият манфаатларининг бир-бирлари устидан ҳукмронлигига эмас, балки уларнинг оқилона қўшиб олиб борилишига эришиш зарур. Шахснинг тўлақонли камолоти, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ҳамоҳанглиги инсоннинг жамиятга, унинг маданиятига интеграцияси орқали амалга оширилади.

4. Ҳуқуқий мафқура мамлакатни тараққий эттириш, мустаҳкамлаш ва ҳимоялаш тамойилига ҳамда бу жараёнда давлат ролининг ортиб боришига таяниши даркор. Зеро, «Давлат миллий хавфсизликни таъминлаш соҳасидаги асосий масъулиятни ўз зиммасига олади. Бу ҳол давлат ҳокимияти органларини ислоҳ қилиш муаммоларига эътиборни кучайтиришни зарур қилиб қўяди. Бунда ҳокимиятнинг марказдан жойларга ўтиш жараёни минтақавий сепаратизмга олиб келмаслиги керак. Жамият ҳаётини демократиялаш эса турли шиорлар остида сиёсий экстремизмнинг авж олиши учун асос бўлмаслиги лозим...»¹.

Шуни ҳам унутмаслик жоизки, «Миллий бирлик, қадрият ва анъаналар ҳақидаги гаплар илгари коммунистларни қанчалик чўчитган бўлса, бугунги кунда диний экстремист ва террорчиларга ҳам шунчалик ёқмайди. Бугун қадрият ва миллий анъаналаримизни тиклаш, асраб-авайлаш ва янада бойитишда уч муҳим масалани назардан қочирмаслигимиз зарур. Биринчидан, шўро даврида миллий қадрият ва анъаналаримизнинг шаклини ҳам, моҳиятини ҳам бузиш, сохталаштиришга уринишлар бўлди. Шу боис бугун уларни асл ҳолида тиклаб, ривожлантириш катта аҳамият касб этмоқда. Иккинчидан, бугун миллий қадрият ва анъаналаримизга қарши янги бир хавф — диний экстремизм мафқураси таҳдиди пайдо бўлди. Учунчидан, «инсон ҳуқуқлари ҳимоячилари» ниқобидаги айрим гуруҳлар ҳам бизнинг ўзлигимизга хавф солмоқда»².

Умуман олганда, бу ўринда гап фақат умуман маъмурий-буйруқбозлик усулларидан воз кечиш ҳақидагина бормай, балки ҳаётини фаолиятнинг барча соҳаларида улар яққоҳокимлигини тан олиш ҳақида бориши кераклигини аниқ тасаввур этмоқ лозим.

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққийт йулида. 6-том. Т., «Ўзбекистон», 1998, 161-бет.

² Азизхўжаев А. Гоявий курашда бўш келмайлик! // «Тафаккур», 2004, 3-сон, 14-бет.

Ҳуқуқий давлатчилик шароитларида маъмурий-бўйруқбозлик усулларидан бутунлай воз кечиш мумкин эмас ва бу зўравонликка, ҳуқуқ-тартиботнинг емирилишига олиб келади. Билимдон ва юксак малакали маъмурлар, армия, тўла жиҳозланган ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ҳамда ташқи ҳавфсизликни ҳимоя қилувчи органларсиз жаҳоннинг бирон-бир ҳуқуқий давлати яшай олмайди.

Шундай қилиб, *жамият ҳуқуқий онгининг конструктив қисмлари сифатида ҳуқуқий руҳият ва ҳуқуқий мафкураининг ҳар бири ўз воситалари билан ҳуқуқий тартибга солишга ва умуман жамият ҳуқуқий маданиятида ҳуқуқий онг функциясини амалга оширишга хизмат қилади.*

Ҳуқуқий онг мураккаб ижтимоий ҳодисадир. Субъектлар нуқтаи назаридан ҳуқуқий онг, одатда, *индивидуал, гурӯҳий ва жамоавий (аммавий)*, онгта бўлинади. Шу ўринда ҳуқуқий онгнинг *индивидуал* ва *ижтимоий* шакллари кенг тарқалганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Индивидуал ҳуқуқий онг – бу ҳар бир шахс, алоҳида инсонга хос ҳуқуқий билимлар, баҳолар, ҳиссиётлар ва туйғулар мажмуи ҳисобланади. Индивидуал ҳуқуқий онг доимо ноёб ва бетакрордир. Ҳар бир инсон турли билиш қобилиятлари, шахсиятнинг турли психологик турлари оқибатида амалдаги ҳуқуқни ўзича қабул қилади, уни баҳолайди, қонуний ёки қонунга зид равишда хатти-ҳаракат қилиш истагини билдиради. Ҳатто бир хил шароитда ўқийдиган юридик олий ўқув юртлари талабалари турли ҳуқуқий онгга эга. Масалан, баъзи талабалар чуқур билимга эга бўлса, бошқалари ўртача билимли бўлади, айрим талабалар жамиятда амал қилаётган ҳуқуқ-тартиботни қўллаб-қувватласа, бошқалари бетараф ёки тескари муносабатда бўлади, учинчилари эса танқид остига олади ва ҳоказо.

Индивидуал ҳуқуқий онг фуқаролар томонидан юридик аҳамиятга молик хатти-ҳаракатлар содир этилганда, ҳуқуқ ва эркинликлар амалга оширилганда, қонуний манфаатлар ҳимоя қилинганда, турли кўринишдаги ҳуқуқий ҳужжатлар тайёрлашида яққол намоён бўлади.

Касб-кори ҳуқуқшунос бўлганларнинг ҳуқуқий онгги қарор лойиҳалари, бўйруқ, ҳукм, ажрим каби ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаганда рўёбга чиқади. Олим-ҳуқуқшуносларнинг индивидуал ҳуқуқий онгларини рўёбга чиқариш шакли монография ва рисоалар, мақола ва диссертация ишлари, ҳисоботлар саналади.

Ижтимоий ҳуқуқий онг – бу жамият ёки унинг алоҳида ижтимоий табақалари, синфлари томонидан илгари суриладиган ҳуқуқий тасавурлар, тамойиллар, тушунчалар, назариялар, ҳиссиётлар йиғиндисидир. Ҳозирги жамиятнинг асосий ҳуқуқий тамойиллари сирасига мавжуд имкониятлардан фойдаланган ҳолда инсон ва

фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, иқтисодий сиёсий, адабий, илмий ва бошқа ижодий фаолиятнинг тенг ҳуқуқлилиги, инсонпарварлиги, эркинлиги, қонун устуворлигини тан олиш кабиларни киритиш мумкин.

Алоҳида ижтимоий қатламларнинг ҳуқуқий онгги моддий ва маънавий бойликларни ижтимоий ишлаб чиқишда иштирок этишига, бу бойликларни тақсимлаш ва истеъмол қилиш усулларига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Ижтимоий қатлам ва синфларнинг ижтимоий ҳуқуқий онгги фаол ҳаётда жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар томонидан қабул қилинадиган мурожаатнома, декларация, дастурларда ҳукмрон синф томонидан қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда, ижтимоий қатлам, синф мафкурачиларининг илмий ва илмий-оммабоп нашрларида, оммавий ахборот воситаларида эълон қилиш орқали ва бошқа шаклларда намоён бўлади¹.

Агар ҳуқуқий онг савияси нуқтаи назаридан олиб қарайдиган бўлсак, у ҳолда бу жиҳатга кўра *одатий, илмий ва профессионал (касбий-малакавий)* ҳуқуқий онг турларига бўлинади.

Одатий ҳуқуқий онг бевосита одамларнинг ҳаётий шарт-шароитлари, уларнинг ҳаётий тажрибалари асосида шаклланади. Унда руҳий элементлар — ҳиссиётлар, эҳтирослар катта роль ўйнайди.

Профессионал ҳуқуқий онг — профессионал ҳуқуқшунослар, яъни махсус маълумот ва тайёргарликнинг амалий тажрибаси талаб қилинадиган касб эгалари ҳуқуқий онггидир. Ҳуқуқшунослар учун ҳуқуқий тайёргарлик катта аҳамиятга эга. Бу тайёргарлик, албатта, ҳатто қонунга сўзсиз итоат этувчи фуқаролар даражасидан анча юқори бўлиши, ҳуқуқ тамойиллари ва нормалари бўйича билимларининг кўлами, теранлиги, расмийлаштирилган моҳияти билан ажралиб туриши, энг муҳими эса — улар ҳақиқатан ҳам шу билим ва кўникмаларини амалиётда қўлай олиш қобилиятига эга бўлишлари лозим.

«Юридик маълумот бу ерда жуда муҳим аҳамиятга эга бўлишига қарамай, профессионал-юридик фаолиятга бўйсунувчи белги сифатида амал қилади. Юқорида айтилганларни ҳисобга олган ҳолда, профессионал ҳуқуқшунослар онгги сиёсий, ҳуқуқий қарашлар, билимлар, ҳис-туйғулар, қадриятлар ва ҳуқуқий онгнинг бошқа таркибий қисмларини ташкил қилувчи тизимлари сифатида намоён бўлади»².

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Социология права. М., «Юстицинформ», 2004, с. 83-84.

² Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов. М., «Наука», 1988, с. 46.

Илмий ҳуқуқий онг – ҳуқуқни тизимга солиб, назарий ўзлаштиришда ифодаланувчи ғоялар, концепциялар, қарашлардан иборат. Ҳозирги жамиятда ҳуқуқ, қонун ҳужжатлари, сиёсий-конституциявий муносабатларни ривожлантириш йўлларини белгилашда илмий ҳуқуқий онгга кенг устуворликлар берилган. Юридик йўналишдаги илмий тадқиқот институтлари ҳам умумфуқаровий, ҳам идоравий олий ўқув юртлари тизимида фаолият кўрсатувчи ҳуқуқшунос олимлар ушбу ҳуқуқий онгнинг яратувчилари ва соҳибларидир, десак, асло муболаға қилмаган бўламиз.

ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ МЕХАНИЗМИДА ҲУҚУҚИЙ ОНГНИНГ АҲАМИЯТИ

Мамлакатимизда ижтимоий ҳаётни демократиялаш ва ҳуқуқий давлатни барпо этиш йўли танланганлиги фуқароларнинг юридик жиҳатдан эътиборга молик хулқ-атворини ижтимоий тартибга солиш воситаси сифатида ҳуқуқий онгдан фойдаланишнинг аҳамиятини янада оширди. Мазкур ҳуқуқий онгни тартибга солишда бу жараённинг ролини яхшироқ тушуниб олишда куйидаги жиҳатлар алоҳида ўрин тутади:

1. Ҳуқуқий онг юридик аҳамиятга молик хатти-ҳаракатлар мақсадини тушунишда фуқарога шунчаки кўмаклашибгина қолмай, балки вазиятни ҳар томонлама идрок этишда унга ёрдам ҳам беради. Айнан шу ерда онгнинг ҳуқуқий ва ноҳуқуқий (ҳуқуққа зид) онгга бўлиниши рўй беради. Узининг тартибга солиш имкониятларига кўра ҳуқуқий онг билан фақат ахлоқий онггина рақобатлаша олади.

2. Ҳуқуқий онг юридик аҳамиятга молик хатти-ҳаракатлар мақсадларига эришишнинг мумкин бўлган воситалари мажмуини белгилаш ҳамда аниқ воситаларни танлашда инсонга ёрдам беради.

3. Фуқаро ҳуқуқий онгги ҳуқуқий аҳамиятга молик хатти-ҳаракатлар мақсадларига эришиш учун танланган стратегиянинг ижтимоий самарадорлигини тўғри баҳолашда унга кўмаклашади.

Айтиш мумкинки, «Ўзбекистон Республикасининг давлат тили тўғрисида»ги Қонун, янги Конституция лойиҳаларини муҳокама этиш чоғида, парламентимиз – Олий Мажлисни сайлаш, икки палатали қилиб шакллантириш, Президент ваколатини етти йилга чўзиш бўйича референдум кунлари ва бошқа ҳолларда мамлакатимиз фуқароларининг катта фаоллиги ёрқин намоён бўлди.

Шунингдек, *ижобий ҳуқуқий мақсад*, яъни жамият ҳуқуқий маданияти қадриятларига йўналтирилганлик ҳам ҳуқуқий фаолликнинг муҳим ички манбаи бўлиб хизмат қилади. Шунини алоҳида эътироф этиш керакки, агар ҳар бир одамда ижобий ижтимоий-

ҳуқуқий мақсад шаклланган бўлса, ҳуқуқий онг яққол кўзга ташланиб туради, дейиш мумкин. Акс ҳолда, яъни бундай мақсад бўлмаган ҳолатда унинг ўрнини *салбий ижтимоий-ҳуқуқий мақсад* эгаллайди. Шу муносабат билан ижтимоий-ҳуқуқий мақсаддаги ҳуқуқий онгнинг *ҳуқуққа ҳурмат* билан қарашдек жиҳатига тўғридан-тўғри боғлиқлигини қайд этмаслик мумкин эмас. Умуман, ҳуқуққа ҳурматни тўла асос билан ижобий ижтимоий-ҳуқуқий мақсад сифатида тан олиш мумкин.

Шуни ҳам қайд этиш жоизки, ижтимоий-ҳуқуқий мақсадлар фуқароларнинг ҳуқ-атвориغا катта таъсир кўрсатади. Мақсадлар шахснинг «ҳуқуққа мос» ёки «ҳуқуққа қарши», «ҳуқуқни четлаб ўтиш»га йўналганлигини кўрсатиб туради. Бундан чиқди, фуқароларнинг ички ҳуқуқий йўналганлиги, яъни ҳуқуқий тарбияси уларнинг ҳуқ-атворини белгилаб беради. Шунга кўра унинг фаолияти ҳуқуққа йўналган ёки унга қарши бўлади. Зотан, ҳуқуқий инфантилизм, ҳуқуқий нигилизм, бузилган онг – буларнинг барчаси ҳуқуқий онг деформацияларидир.

Шу муносабат билан *ҳуқуқий онг шаклининг бузилиши* каби муаммога тўхталмай иложимиз йўқ. Чунки бундай бузилиш нисбатан юмшоқ кўринишда ёки аксинча, гоёт хунук ва хавfli тусда намоён бўлиши мумкин. Бинобарин, ҳуқуқий онг деформацияси (бузилиши)нинг кенг тарқалган кўйидаги турлари ҳам шундан далолат беради.

Ҳуқуқий инфантилизм – ҳуқуқий онг бузилишининг нисбатан энгил шакли бўлиб, у ҳуқуқий билимнинг етишмаслиги ҳамда ҳуқуққа йўналганликнинг шакланмаганлигида яққол намоён бўлади.

Ҳуқуқий нигилизм. Нигилизм (нигилизм, яъни лотинча «*nihil*» сўздан олинган бўлиб, «ҳеч нарса» деган маънони англатади) умуман субъектлар (гуруҳлар, синфлар)нинг муайян қадриятларга, нормалар, қарашлар, орзу-интилишларга, инсон ҳаётининг айрим, кўпинча эса барча томонларига салбий муносабатини ифодалайди.

Ҳуқуқий нигилизм – ижтимоий нигилизмнинг кўринишларидан биридир. У моҳиятан ҳуқуққа, қонунларга, норматив тартибга салбий-инкор қилувчи, ҳурматсизлик муносабатида бўлиш демакдир. Сабабият нуқтан назаридан олиб қарайдиган бўлсак, бу моҳият аҳолининг юридик ҳаҳолати, мутаассиблиги, ҳуқуқий тарбиясизлигида ўз ифодасини топади. Бошқача айтганда, бу ўринда гап жамиятда ҳуқуққа нисбатан талабнинг йўқлиги ҳақида бормоқда.

Бунда ҳуқуқни шунчаки билмасликнинг ўзи ҳам муҳим ўрин тутади. Ўз вақтида Иван Ильин шундай ёзганди: «Ўз мамлақати қонунларини билмайдиган халқ ҳуқуқдан ташқарида ҳаёт кечиради ёки ҳуқуқнинг беқарор куртаклари билангина кифояланади... Халқ

қонунларни муносиб равишда билиши зарур, чунки бу хусусият ҳуқуқий ҳаёт таркибига киради. Шунинг учун ҳам халқ ҳуқуқни билишдан маҳрум бўлган тартиб бемаъни ва хавфлидир... Маънавий мавжудот сифатида инсон Ер юзиде ҳуқуқдан ташқарида яшаши мумкин эмас»¹.

Шунга қарамай, «реал социализм» жамиятида узоқ вақт давомида ҳуқуқ ҳар қандай йўллар билан камситилиб, ерга уриб келинди, унда чинакам демократик ва умумэтироф этилувчи тузилмани, юксак ижтимоий ва маданий қадриятларни кўриш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмади. Шунинг учун ҳам ҳуқуқ «олдинги эксплуататорлик даврларидан фақат вақтинчаликка ва фақат аянчли зарурат туфайлигина олинган ижтимоий тартибга солишнинг норасо ва ҳатто зарарли шакли»² деб ҳисобланарди.

Ҳар қалай, ҳуқуқий нигилизм қонун талабларини онгли равишда инкор этишдан иборат бўлса-да, у жинояткорона мақсад билан амалга оширилмайди. Ёвуз мақсаднинг мавжудлиги ҳуқуқий онгнинг бутунлай *бузилган, энг оғир шакли*ни келтириб чиқаради.

Бузилган онг – айниган, нуқсонли ҳуқуқий онгнинг энг кескин даражасидир. У кўп жиҳатдан нигилизмга ўхшаб кетади. Чунки ҳар иккала ҳолатда ҳам ҳуқуқ назар-писанд қилинмайди, инкор этилади. Шунга қарамай, бузилган онг ҳуқуқий нигилизмдан нафақат ижтимоий хавфлилик даражаси билан, балки важ-сабаблари жиҳатидан ҳам фарқ қилади. Бузилган онг фақат қонунни онгли равишда инкор этибгина қолмай, бу қусурни у ғаразғўйлик, шафқатсизлик, очкўзлик каби мақсадлардан келиб чиқиб амалга оширади. Бузилган онг намоеън бўлишининг асосий шакли ҳар қандай давлат ҳаётининг ўтиш даври учун айниқса хос бўлган жиноятчилик ва коррупция ҳолатлари билан бевосита боғлиқдир. Маълумки, ҳар бир давлат тарихида жамият бир ҳолатдан бошқасига ўтиш палласи, афсуски, коррупция ва жиноятчилик каби жирканч ҳодиса билан бирга кечади. Айниқса, коррупция, авваламбор, уюшган жиноий гуруҳларга ёрдам бериш учун давлат хизматидан фойдаланишга интилади. Бунинг оқибатида жамият хавфсизлиги ва барқарорлигига очикдан-очик таҳдид юзага келади.

Шахсий бейиш мақсадини кўзлаб ҳамда уруғ-аймоқлар манфаатларини давлат манфаатларидан устун қўйиб, порахўр амалдорлар мамлакат сиёсий ва иқтисодий фаолиятига ҳамда аҳолининг аксарият қисмига ўнглаб бўлмайдиган зарар келтирадилар. Боз

¹ Ильин И.А. О сущности правосознания. М., 1993, с. 23-24.

² Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 87-88-бетлар.

устига, янги иқтисодий муносабатлар асослари эндигина вужудга келтириладиган ва сифат жиҳатидан бутунлай янги сиёсий тизим шаклланаётган ўтиш даврида коррупция ўз хатти-ҳаракатлари билан ушбу жараёнга тўсқинлик қилиши мумкин. Дарҳақиқат, мамлакатимиз Президенти ҳақли равишда қайд этганидек: «Жиноятчилик ва коррупциянинг авж олиши давлатнинг конституциявий асосларини емиради, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари жиддий тарзда бузилишига олиб келади. «Қонунлар ва фармонларни қабул қилишдан мақсад уларни четлаб ўтишдир» деган мутлақо ярамас қоида жамиятнинг энг оддий ҳуқуқий тартибот ва жамоат тартибини сақлаб туриш қобилиятидан маҳрум бўлишига олиб боради»¹.

Шуни ҳам айтиш керакки, жиноятчиликнинг келиб чиқиш сабабларидан бири сифатида ривожланишнинг ўрта даражаси билан бирга ижтимоий юксаклик сарф бўлмайдиган ижтимоий бекорчиларни эътироф этишади. Бироқ бунда бекорчиларнинг ҳаммаси эмас, балки нафрат ва ғазаб туйғуси тўлиб тошган бекорчиларгина жиноят субъекти бўлиши назарда тутилади, қолганлари эса ижтимоий кам таъминланганлар тоифасига киради. Дарҳақиқат, бу содир этиладиган жиноятчилик бир қисмининг субъектлари тайинли иш жойига эга бўлмаган, ёшлиқдан илм ва касб-ҳунардан бегона, онгги муайян кадрларга асосланмаган, ўз бахтсизлиги сабабини ўзидан эмас, балки жамиятдан қидирадиган, атрофга зарар келтириш асосида яшашга одатланган кимсалар эканлиги шубҳасиз. Аммо шу ўринда жиноятчилик сабабларидан яна бири — йирик-йирик жиноятлар амалдор шахсларни сотиб олиш туфайли содир бўлаётганини таъкидлаш лозим. Бундай жиноятнинг субъекти ишлаб чиқарувчилар ва сиёсатчилар, ҳарбийлар ва парламент аъзолари, маъмурий ва бошқа бошқарув бўғинларидаги амалдорлар эканлиги кишини ҳайрон қолдиради. Албатта, бунинг негизиде инсон табиатига хос бўлган очкўзлик иллати ётади. Жиноятчиликнинг айнан шу турининг оқибатлари ҳақида фикр юритган Юртбошимиз шундай деганди: «Ҳокимият органларининг жиноятта аралашиб қолиши ривожланаётган жамият учун энг жиддий хавф-хатарлардан биридир»².

Демак, жиноятчилик — жамият танасидаги оғриқли нуқта. Айниқса, бунда жинойий тузилмаларнинг давлат органлари амалдорлари билан чатишиб кетиши, уларнинг ҳокимият турли тармоқларига қириб бориши жамоатчилик тафаккурида фуқаролар ҳимоясизлиги

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. Т., «Ўзбекистон», 1998. 91-бет.

² Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1998, 92-бет.

ҳиссиётини кучайтириши янада аянчли, фуқаролар кўз ўнгида давлатнинг ўзини обрўсизлантириши, мамлакат ичкарасида ҳам, унинг ташқарисида ҳам унга ишончсизлик ортиб бориши янада аянчли ва афсусланарлидир. Бу ҳол жиноятчиликнинг келиб чиқишига индивидуал омил билан бирга, ижтимоий омил ҳам сабабчи бўлишидан далолатдир.

Яна бир ўзига хосликка эътиборни жалб этишни истардик. Ҳуқуқий онг турли шакллари кўриб чиқарканмиз, ўзига хос яна бир хусусиятни — ахлоқийликнинг етишмаслиги, баъзан эса унинг мутлақо йўқлигидан иборат умумий камчиликни кўрмаслигимиз мукин эмас. Бу ҳолат фуқароларнинг ҳуқуқий онгининг аҳволи кўп жиҳатдан улар ахлоқий соғломлигига боғлиқ, деган хулосага келиш имконини беради. Яхшилик ва ёмонлик, виждон, ор-номус унинг асосини ташкил этади. Ахир ҳуқуқий онг фақат ҳуқуқий руҳият ва ҳуқуқий мафқуранинг ўзидангина иборат эмас. Инсоннинг ҳуқуқий онги кишининг эркин иродаси, унинг қилмишлари ва ўй-фикрлари ахлоқий қонунларга қанчалик мос келишини текширувчи виждон иши ҳаракатидир. Бу ҳаракат кўп нарсаларни — ишлар ва ўй-фикрлар адолатлилиги баҳосини, акс эттиради; у қўрқув ва қувончни чақиради, уят ва ноқулайликлар туғдиради; ўзига ишонч ва куч-қудратни бахш этади; руҳлантиради ва фаолиятни сусайтиради. Шунинг учун ҳам фуқароларнинг ҳуқуқбузарликка қарши юксак даражадаги ахлоқий фазилатлари жамиятга кириб келадиган жиноятчилик ва коррупция, умуман, ҳар қандай ҳуқуқбузарликка қарши яхши ҳимоя вазифасини ўтай олади. Айни пайтда одамларда ҳар қандай ғайриқонуний хатти-ҳаракатларга нисбатан барқарор қаршилиқни шакллантириш муҳим ҳисобланади. Бунда, айниқса, оилада, мактабда, меҳнат жамбасида, маҳаллада олиб бориладиган ахлоқий тарбия, жамоатчилик фикрининг кучи, оммавий ахборот воситалари, руҳонийларнинг обрў-эътибори улкан аҳамиятга эга бўлади.

Ўйлаймизки, ушбу муаммони ҳал этишнинг аҳамияти ҳеч кимда шубҳа туғдирмаслиги ўз-ўзидан аён. Зеро, ҳуқуқий онг бузилишининг турли кўринишлари ҳаётимизда кам учрайдиган ҳодиса эмас. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг профессионал ҳуқуқий онги ҳам бундай бузилишнинг барча шаклларига мойиллиги бунинг эркин далили бўла олади. Жумладан, ҳуқуқий муҳофаза этишдаги фаолиятсизлик ва зарур чора-тадбирларни кўрмаслик, қонунни ўзбошимчалик билан талқин этиш ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларидаги ҳуқуқий нигилизмнинг кўринишларидир. Хизмат мавқеидан фойдаланиб, жиноят содир этиш, жиноий унсурлар билан чатишиб кетиш онг айнишининг кенг

тарқалган шакллариدير. Шу билан бирга, бунда бировларни айблашга интилиш, ўз қарорларининг нуқсонсизлиги ҳақида даъво қилиш, ёпиқлик тарзи, махфийлаштириш қолипига тушиб олиш, жазо чораларини кучайтиришга мойиллик кенг ёйилади.

Албатта, мамлакатимизда ушбу камчиликлардан холи бўлишнинг бутун чоралари изчил равишда кўрилмақда. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Илом Каримов таъбири билан айтганда: «Бизнинг жамиятда қонун бошқарувнинг асосий ва кўп қиррали воситасига айланиши зарур. Бундай шароитда ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари зиммасига катта масъулият юкланади. Уларнинг касб маҳорати ва ахлоқий сифатларига бўлган талаб кескин ошади. Шундан келиб чиққан ҳолда суд, прокуратура тўғрисидаги қонунларни такомиллаштириб бориш зарурати тобора кўзга ташланмоқда. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари тўғрисида қонун қабул қилишни ҳам ўйлаб кўриш лозим. Қонунда бу органларда кимнинг ишлашга ҳаққи бор, у қандай хусусиятларга эга бўлиши керак, унинг жавобгарлиги ва мансаб пиллапоясидан кўтарилиш шартлари ўз аксини топиши лозим. Мазкур органларга қўли эгри, порахўр, виждонсиз кимсалар кириб қолишини бартараф этадиган тизимни қонун йўли билан белгилаб қўйиш мақсадга мувофиқдир»¹.

Шу маънода, шу ўринда ҳуқуқий онг ва унинг давлат қурилиши, давлат нуфузи ортиб бориши жараёнидаги аҳамияти ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Авваламбор, шунга эътибор бериш керакки, тор маънодаги — одамларнинг давлат ва тегишли механизм, турли давлат тизимлари, институтлари ва тартиботлари тўғрисидаги билимларини назарда тутувчи «давлатга хос онг» билан кенг маънодаги — давлат миллий мустақиллик белгиси, миллий манфаатларни таъминловчи институт сифатида тушуниладиган «давлат онги»ни фарқламоқ лозим.

Табиийки, тор маънодаги давлатга хос онгга кўпинча бюрократик онг назарда тутилади. Бунда Конституцияда илмий жиҳатдан қатъий белгилаб қўйилган мақсад ва вазифаларга мувофиқ, давлат механизми фаолиятини таъминлаш бурчи ҳисобланган давлат хизматчиларига хос онг устувор аҳамият касб этади. Ушбу ихтисослашган давлат онги давлат бошқаруви ҳақидаги билимлар билан ҳамда бўлим, бошқарма, идора ёки муассаса доирасидаги ишининг аниқ бир соҳасида давлат механизми фаолиятига кўмаклашадиган бошқарув тафаккури билан уйғунлашиб кетади. Агар яқин ўтмишга назар ташлайдиган бўлсак, тоталитар тузум шароитида давлат онгни

¹ Каримов А.И. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. Т., «Ўзбекистон», 1996. 14-бет.

зулмкор хусусиятларига эга бўлиб, маъмурий-буйруқбозликка асосланар эди. Бу даврда мансаб пиллапояси бўйича қатъий бўйсуниш, буйруқбозлик ва сўзсиз ижро интизомига итоат этиш ҳаддан ошган эди. Айниқса, қарорларнинг ҳуқуқий ечимлари устуңлигига асосланадиган ҳуқуқий нигилизм бундай онгнинг ўзига хос белгиси эди.

Фақат давлат мустақиллигига эришилгандан кейингина ижтимоий онги бундай илоҳийлаштиришга барҳам бериш ва тафаккурни маъмурий-буйруқбозлик услубидан холи қилиш имкони пайдо бўлди. Шунга кўра кенг маънодаги давлат онги тушунчаси ҳуқуқий маданият омили сифатида айнан истиқлол боис ривожлана бошлади. Бу жараёнда давлат демократия асосларини, хавфсизликни ва ҳаётий муҳим миллий манфаатларни таъминлашнинг муҳим омили сифатида катта аҳамиятга эга бўлади. Зотан, давлат онги ушбу шаклининг ривожланиш даражаси миллий давлатчилик салоҳиятини, унинг барқарорлиги ва тараққиёт истиқболини белгилайди. Мазкур онг тарихий хотирани ҳамда мустақил Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги ижтимоий ривожланиши жараёнида давлатнинг ролини тушуниш учун зарур бўлган қадриятларни ўз ичига олади.

Айни чоғда давлат онги аҳолининг ҳуқуқий маданияти ривожланиши билан бевосита боғлиқдир. Зеро, давлат ва ҳуқуқ жамиятга пайдо бўлган икки ўзаро боғлиқ тушунча ҳисобланади. Жамиятга хизмат қилиш эса ижтимоий мувозанатни таъминлаш ҳамда иқтисодий ва ижтимоий-маданий тизим ривожланишининг барқарор-лигига эришиш, хавфсизликка таҳдидларни бартараф этиш, шахснинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш каби фаол савий-ҳаракатларда ўзининг ифодасини топади. Бундай демократиясиз, фуқаролик жамиятисиз ҳуқуқий давлат амал қилиши мумкин эмаслиги ҳақидаги ҳулоса келиб чиқади. Чунки фуқаролик жамияти давлатда ялпи фаровонликка эришиш вазифасини бажаради. Шундай қилиб, давлатни бундай тушуниш кенг маънодаги онгининг моҳиятини ташкил қилади.

Қолаверса, давлатга нисбатан шахсий муносабатда бўлиш ва уни тушуниш ҳодисаси ҳам муҳим касб этади. Шунинг учун ҳам онглиликнинг ўрни ва роли гоят беқиёсдир. «Президентимиз такрор-такрор уқтириб айтганларидек: мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик жараёнлардан бош мақсад — миллат сифатида ўзликни англашдир. Одамлар ҳаётни, янгиликларни онгли равишда идрок этсин. Ислохотлар жараёни маъқул бўлса, уларни ўз шахсий эҳтиёжи, фуқаролик бурчи сифатида қабул қилсин. Маъқул бўлмаса, майли, танқид қилсин, фикрини билдирсин, аммо амалий таклифларини айтсин, мавжуд камчиликни бартараф этишга ўз ҳиссасини қўшсин. Акс ҳолда, ҳар қандай танқид — қуруқ гап бўлиб қолаверади.

...«Ўзбекистон – келажаги буюк давлат» деган шпорни айнан халқимиз идроки, салоҳиятига ишониб ўртага ташлаганлар. Ўз-ўзидан аёнки, энди одамларнинг ўзлари фаол бўлишлари, ҳаётни онгли қабул қилишлари, жамиятдаги ўз ўрнини аниқ белгилаб олишлари, шу тариқа мамлакат равнақи, ҳаёт ривожига баҳоли қудрат ҳисса қўшишга интилишлари лозим. Сирасини айтганда, халқ билан оломон ана шу жиҳатига кўра фарқланади. Халқ воқеа ва ҳодисаларни онгли идрок этса, оломон кўр-кўрона жазава таъсиридан ҳеч қачон баланд туролмаган»¹.

Демак, миллий давлатчилик ривожланиши мезони ҳам аҳолининг онглилик даражаси билан ўлчанади. Чунки юксак онглилик даражасига фақат демократия шароитидагина эришилади. Демократия шароитида инсон миллий давлат суверенитети қадриятларини, унинг ривожланиш истиқболларини ўзи, ташқаридан бирор-бир аралашувсиз аниқлайди. Шунинг ўзиёқ давлатчилик инсон маданиятининг, айниқса, ҳуқуқий маданиятининг таркибий қисми, эканлигини кўрсатади. Айни пайтда давлат онгли мазмунан ўз чегараларига, мавзусига ва акс эттириш объектига кўра анча кенг бўлиб, у ҳуқуқий ва сиёсий онгга киради. Давлат онгли бевосита давлат билан боғлиқ ҳуқуқий-сиёсий муносабатларнигина акс эттиради. Агар аҳолининг давлат онгли ҳақида гапирадиган бўлсак, у махсус масалалар ва билимларни ўз ичига олмайди, фақат умумий тушунча ва тасаввурлар унга хос бўлади.

Юқорида тўхталиб ўтганимиздек, ҳуқуқий онг ҳуқуқий билимлар шаклида ҳуқуқий воқеликни ва ҳуқуқий муносабатларни ҳисобга олиш ва амалда рўёбга чиқарилишини, ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган вазиятларда инсоний қадриятлар йўналишларини акс эттириши билан ажралиб туради, бироқ давлат онгли эса кўп жиҳатдан давлат ривожланишининг мақсад ва вазифаларини, давлатни баҳолай олиш қобилиятини, ижтимоий муносабатлар тизимида унинг ўрни ва аҳамиятини тушунишни англатади. Шунга кўра давлат тушунчасини ҳуқуқий-сиёсий онгнинг бир қисми сифатида ҳам баҳолаш мумкин. Чунки ҳуқуқий онг ҳам, сиёсий онг ҳам давлат тизими масалалари билан узвий боғлиқ. Аммо ҳуқуқий-сиёсий онг ўз кўламига кўра кенг қамровли ҳодиса ҳисобланиб, тизимли хусусиятга ҳам эга бўлади. Шу маънода давлат онгли миллий мафкура сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин. Бундай мафкуралар сирасига, сиёсий, яъни ҳукмрон мафкурадан фарқли ўлароқ, «ҳуқуқий давлат мафкураси» ёки «давлат қурилиши мафкураси», «миллий истиқлол мафкураси» кабиларни киритиш мумкин. Бинобарин, «Мафкура ҳар қандай

¹ Февраль воқеалари. Т., «Ўзбекистон», 1999, 25-26-бетлар.

жамият ҳаётида зарур. Мафкура бўлмаса олам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Иккинчидан, қаердаки, мафкуравий бўшлиқ вужудга келса, ўша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши ҳам тайин»¹. Айни чоғда «Ижтимоий соҳа – мафкура соҳаси. Чунки бу инсон эҳтиёжларини таъминлайдиган, унинг кайфияти, ўй-фикр ва дунёқарашини шакллантирадиган соҳа»². Шу фикрлардан ҳам кўришиб турибдики, давлат ва ҳуқуқ назариясининг муҳим муаммоларидан ҳисобланган ҳуқуқий онг, сиёсий онг, умуман олганда, ҳуқуқий маданият масалалари ҳуқуқий-сиёсий тадқиқотлар учун истиқболли мавзулардан ҳисобланиб, ҳам назарий-фундаментал, ҳам амалий-ҳаётий аҳамиятга моликдир.

Шундай қилиб, ҳуқуқий мафкура ва ҳуқуқий руҳиятни ўз ичига олувчи ҳуқуқий маданият элементи сифатида ҳуқуқий онг ҳуқуқ ва ҳуқуқий хулқ-атворга таъсир этувчи барча омилларнинг «сарагини – саракка, пучагини – пучакка» ажратувчи ўзига хос воситадир.

ҲУҚУҚИЙ ОНГ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ

Ҳозирги замон ҳуқуқий онги инқирози кўп жиҳатдан ҳуқуқий маданият савияси билан белгиланади.

Маънавий-ахлоқий ва ҳуқуқий қадриятлар тизими сифатида ҳуқуқий маданият ҳуқуқий ҳолат ривожининг эришилган даражасида, норматив ҳуқуқий ҳужжатларда, ҳуқуқий онгда ўз ифодасини топади. Уларга мувофиқ равишда қонунга итоаткор ҳаёт тарзи шаклланади ҳамда мамлакатда ҳуқуқ-тартибот режимини ўрнатувчи ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш амалга оширилади.

Шу ўринда яна бир жиҳатга эътиборни жалб этишни истардик. Ҳуқуқий маданият маданиятнинг бошқа сиёсий, ахлоқий, эстетик, диний соҳалари ва тармоқлари билан ўзаро алоқада ўз таъсирини ўтказди. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий маданиятнинг ўзига хос мазмунида ҳам умумий маданиятга, ҳам унинг алоҳида тармоқларига доир хусусиятлар ва хоссалар, албатта, намён бўлади. Шу ҳолат билан боғлиқ равишда барча маданиятларнинг ўзаро таъсири катта аҳамият касб этади. Ҳақиқатан ҳам демократик давлатда қонунга итоаткор хулқ-атворни таъминлаш учун бир вақтнинг ўзида буни ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий онг орқали амалга ошириш керак бўлади.

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-том. Т., «Ўзбекистон», 1999, 84-85-бетлар.

² Азизхўжаев А. Ҳаётий курашда бўш келмайлик! // «Тафаккур», 2004, 3-сон, 19-бет.

Шундай қилиб, ҳуқуқий маданият мураккаб, серқирра ҳодиса бўлиб, у, биринчи навбатда:

- ҳуқуқий онгнинг муайян даражаси, яъни ҳуқуқий воқеликни онгли равишда тушуниб, ўзлаштиришни;

- умумий маданий асослар, юксак маданийлик даражаси, миллий негизлар ва манбалар, тарихий хотира, урф-одатлар ва анъаналарни;

- аҳоли томонидан қонунларни билишнинг тегишли даражаси, ҳуқуқ нормаларига ҳурматнинг юқори даражасини, улар нуфузини;

- ҳуқуқий фаолият, ҳуқуқий ижодкорлик, ҳуқуқни муҳофаза этиш, бошқарув ва бошқа органлар ишининг самарали усулларини;

- фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг қонунга итоаткорлигини талаб этади.

Маданиятнинг бошқа ҳар қандай кўриниши сингари ҳуқуқий маданият ҳам сифат мезонлари билан баҳоланади, яъни бунда маданиятнинг юқори, ўрта ва паст даражаси ҳақида сўз юритиш мумкин. Албатта, ҳозирги вақтда республикамизда ҳуқуқий маданиятнинг нафақат юқори, балки ҳатто ўртача даражаси ҳақида ҳам гапириш қийин. Лекин бизда бу масалага жуда катта эътибор ва аҳамият бериб келинмоқда.

Ҳар бир фуқаро шахсига нисбатан олганда, ҳуқуқий маданият — бу ҳуқуқни билиш ва тушуниш, унинг кўрсатмаларини онгли равишда бажаришдир.

- Профессионал ҳуқуқий маданият — бу қонунлар ва қонун кучидаги ҳужжатларни, шунингдек, ҳуқуқ манбаларини чуқур, кенг қўламли ва расмийлаштирилган даражада билиш, ҳуқуқ принциплари ва ҳуқуқий тартибга солиш вазифаларини тўғри тушуниш, ҳуқуқий кўрсатмалар, қонунийлик тамойилларига қатъий ва аниқ риоя этган ҳолда ҳуқуққа ва уни қўллаш амалиётига профессионал муносабатда бўлиш, яъни ҳуқуқни юксак даражада эгаллашдир. Бироқ мамлакатимиздаги *«Профессионал юристларнинг ҳуқуқий тайёргарлигидаги жиддий камчиликлар, улар томонидан кўпинча йўл қўйилаётган ҳуқуқий принципсизлик, турли ҳуқуқбузарликларга нисбатан кўнгилчанлик қилиш, ишда ва ҳулқ-атворда маданият даражасининг пастлиги, давлат, жамият ва айрим фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қилишда қонунийликни бузиш ҳоллари алоҳида ташвиш тугдирмоқда»*¹.

Умуман, маданият сингари мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлган ҳуқуқий маданият бир мамлакатнинг ҳам, шунингдек, кўплаб давлатлар ва халқлар, бутун инсоният жамиятининг ҳам энг ранг-баранг

¹ Ҳалилов Э. Ижтимоий турмушда ҳуқуқий онгнинг ўрни. Т. «Ўзбекистон», 1997, 9-10-бетлар.

юримдик тажрибасини ўзаро узвий боғлаш қобилиятига эга. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий маданиятда «қайта ишланган» кўринишда ҳамиша келиб чиқиши турлича бўлган, яъни миллий, байналмилал, диний, синфий ва бошқа маданиятлар унсурлари мавжуддир. Улар орасида сўзсиз шу халқ, шу цивилизация маданияти услубининг ноёблиги устуворликка эга бўлади.

Миллий ҳуқуқий маданият — юридик таърифларнинг бетакрор уйғунлиги, маъноси, шаклини яратувчи бошланғич асосдир. Зеро, ҳуқуқ ижодкорлиги, энг аввало, ҳар бир муаллифнинг ички дунёси билан бевосита боғлиқ индивидуал жараёндр. Ҳуқуқ — ҳуқуқий қадриятлар яратувчиси бўлган халқ маънавий ижодининг маҳсули. Чунки айнан шу ҳаёт тарзи, шу цивилизациянинг кундалик амалиёти хулқ-атворни тартибга солиш, хилма-хил ҳаёт зиддиятларини ҳал этишнинг тегишли нормаларини дунёга келтиради. Ҳуқуқий қадриятларни яратиш бўйича ҳуқуқ ижодкорлигининг индивидуаллиги ва ноёблиги айнан шундаки, ҳуқуқий-маданий жараёнлар муайян давлатчилик, миллий ҳуқуқ-тартибот, аниқ тарихий давр ва ўзига хос ҳуқуқий онг ҳамда шу халқ менталитети доирасида кечади.

Кейинчалик бутун инсоният мулкига айлланиб, халқаро эътирофга сазовор бўлган юридик ижодиётнинг шоҳ намуналари дастлаб янги ҳуқуқий ғояларнинг ўзига хос «муаллифи» сифатида майдонга чиққан аниқ бир миллий маданият доирасида яратилгани бежиз эмас.

Қадимги Рим ҳуқуқшунослари, Рим юридик анъаналари ва амалиёти ижодий маҳсули бўлган Рим хусусий ҳуқуқи айнан шундай йўлни босиб ўтган. Рим ҳуқуқи Қадимги Рим антик маданиятининг ниҳоятда тор доирасида яратилган эди. Лекин айнан шу маданий анъаналар ноёблиги билан мустақам боғланганлиги учун ҳам Рим ҳуқуқи ўзининг олий тақомилига эришиди, умумэтирофига сазовор бўлган жаҳон юридик қадриятига айлланди.

Янги ва энг янги давр ҳуқуқий ёдгорликлари мисолида ҳам биз миллийлик ва умуминсонийликнинг худди шундай қиёсий механизмини кўришимиз мумкин. Ҳозирда умумбашарий ҳуқуқий маданиятининг ноёб ёдгорликларига айланган машҳур 1679 йилги инглиз Хабеас корпуси ҳужжати, 1789 йилги Франциянинг Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси, 1804 йилги Наполеон кодекси, 1776 йилги Американинг Мустақиллик декларацияси ва 1787 йилги АҚШ конституцияси, 1896 йилги Германия Фуқаролик тузуқлари нисбатан алоҳида сиёсий ва иқтисодий тизимлар доирасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган мутлақо миллий ҳуқуқий манбалар сифатида пайдо бўлганди. «Жумладан, АҚШнинг 1776 йилги Мустақиллик декларациясида «барча одамлар тенг

яратилганлиги ва уларнинг барчасига парвардигор томонидан ажралмас баъзи ҳуқуқлар берилган»лиги, «ҳаёт, эркинлик ва бахтга интилиш ўшалар сирасидан» эканлиги¹ биринчи бор расман-давлат тартибида эътироф этилди ва мустаҳкамланди. Франциянинг 1789 йилги Декларациясининг 16-моддаси ҳам кўриб чиқиладиган мавзу жиҳатидан эътиборлидир. Унда бундай дейилади: «Ҳуқуқ кафолатлари таъминланмаган ва ҳокимият бўлинмаган жамият Конституцияга эга бўлмайди»². Декларациянинг 5-моддаси ҳам катта қизиқиш уйғотади: «Қонун фақат жамият учун зарарли бўлган қилмишларни тақиқлашга ҳақлидир. Қонун билан тақиқланмаган барча нарсага йўл қўйилади ва ҳеч ким қонунда кўрсатилмаганни қилишга мажбур этилиши мумкин эмас»³. Мазкур ҳуқуқий принцип биринчи марта ушбу Декларацияда мустаҳкамланган»⁴.

Дарҳақиқат, бутун инсоният ҳуқуқий маданиятининг ушбу бебаҳо ёдгорликларининг айнан ўзига хослиги ялпи умумийлик мақомига эришиш йўлида кўприк вазифасини ўтайди. Чунки бу ўзига хослик у ёки бу «хусусий» маданият доирасида дунёга келган чинакам ноёб, инсоний ижодиёт хусусиятларини ўзида мужассамлаштиргандир. Бинобарин, миллий ҳуқуқий мафқурани шакллантириш ҳақида гап бораркан, жаҳон ҳуқуқий маданияти дурдоналарини тўлдириб боришнинг ушбу механизми куйидаги жиҳатларга эътибор қаратишни тақозо этади:

Биринчидан, бу – мамлакат ҳуқуқий маданияти қадриятларини ўзлаштириш, уларнинг қонуниятлари, ўзига хос хусусиятларини билишнинг зарурати ва аҳамияти билан боғлиқдир (масалан, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Амир Темур ва бошқа мутафаккир бобокалонларимизнинг асарларида бу жиҳатлар муайян даражада ифодасини топган). Бундай билимлар ўз-ўзидан умуминсоний ҳуқуқий қадриятларни тушуниш ва ўзлаштиришга замин яратади.

Иккинчидан, ҳуқуқий соҳадаги жаҳон маданияти дурдоналарини идрок этиш давлатчилик, қонун чиқариш, ҳуқуқ-тартибот, қонунийлик, ҳуқуқий онг соҳаларида етарли даражада ривожланган асоснинг бўлишини тақозо этади. Бегона намуналарда, – ҳатто улар умумбашарий қадрият бўлган тақдирда ҳам, – ҳуқуқий маданиятни шунчаки «ўрганиб» бўлмайди. Бундай уринишлар қонун ҳужжатларини

¹ Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. М., 1984, с. 182.

² Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. М., 1984, с. 209.

³ Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. М., 1984, с. 208.

⁴ Пересяняц В.С. Ҳуқуқ фалсафаси. Т., «Адолат», 2003, 112-бет.

сиртдан жозибадор, лекин маънавий жиҳатдан бегона тузилма ва конструкциялар билан безашгагина олиб келиши мумкин.

Учинчидан, ҳуқуққа нисбатан миллийлик ва умуминсонийлик қиёсларини тўғри аниқлаб олиш хорижий ҳуқуқий материални ўзлаштиришнинг мураккаб муаммосига илмий асосланган тарзда ёндашишга кўмаклашади. Бунда ҳуқуқни ижодий ўзлаштириш билан хорижий ҳуқуқий шаклларида кўпол равишда нусха кўчириш, сиёсий ўзлаштиришни фарқламоқ муҳимдир. Агар кўр-кўрона нусха кўчириш ҳодисаси рўй берса, у ҳолда миллий ҳуқуқий онгнинг ривожига ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, аксинча, у бундай «ўзлаштириш» оқибатида емирилиб, барбод бўла бошлайди.

Ҳуқуқий маданият миллий ва умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми сифатида ўзига нисбатан ғамхўрларча муносабатга, ўзининг минтақавий ва дунё миқёсидаги, синфий, умумижтимоий, миллий, умуминсоний барча таркибий қисми ва бўлақларини асрашга, уларнинг кўпайтириб борилишига муҳтождир.

Яна шуни ҳам унутмаслик керакки, ҳуқуқий маданият маданиятнинг бошқа соҳа ёки тармоқлари – сиёсий, ахлоқий, эстетик, диний тармоқлар билан ўзаро боғлиқликда мавжуд бўлади. Шунинг учун ҳуқуқий маданиятнинг ўзига хос мазмунида, албатта, умуман маданиятнинг ҳам, унинг алоҳида соҳаларининг ҳам хусусиятлари ва жиҳатлари намоён бўлади. Шу муносабат билан маданият барча соҳаларининг ўзаро алоқадорлиги муҳим роль ўйнайди. Дарҳақиқат, демократик давлат шароитида шахснинг қонунга итоаткор ҳулқ-атворини таъминлаш ишини бир вақтнинг ўзида ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий онг орқали амалга ошириш зарур бўлади. Рус ҳуқуқ назариётчиси Иван Ильин бу ҳақда образли қилиб, шундай ёзганди: «Соғлом ҳуқуқий онгга эга бўлган одам *эркин ҳуқуқ субъектидир*, у содиқлик, (қонунга) итоаткорликка интилади. У ўзининг ҳам, бошқаларнинг ҳам ваколатлари, мажбуриятлари ва тақиқларига риоя эта олади; у ҳуқуқ-тартиботнинг, ўзини ўзи бошқаришнинг, армия ва давлатнинг жонли таянчидир.

Ҳуқуқий онгдан маҳрум одам ҳайвонга ўхшайди ва ўзини бўридай тутати. Фақат кўрқув туфайлигина итоаткор бўлган одам кўрқув йўқолиши билан бўрига айланади. Масъулият ва ор-номус туйғуларига эга бўлмаган одам на шахсий, на ижтимоий ўзини ўзи бошқаришга қобилиятли эмас, *шунинг учун демократияга ҳам ярамайди*.

Халқда соғлом ҳуқуқий онг бўлмаса, у ҳолда демократик тузум суиистеъмолликлар ва жиноятлар ғалвирига айланади. Бебурд ва суллоҳ одамлар сотқин бўладилар, бир-бирларининг бу камчиликларини биладилар ва бир-бирларининг айбларини яширадилар,

одамлар хонлик қилиб, шундан бойлик орттирадилар ва буни «демократия» деб атайдилар»¹.

Бинобарин, ахлоқий маданиятнинг бир қисми сифатида айнан ахлоқий онг шахснинг ҳуқуқий қарашларини аниқлашга, яъни хулқ-атворнинг ҳуқуқий ёки ҳуқуққа қарши турини танлашга ёрдам беради.

Ҳуқуқий давлатни шакллантириш жараёнлари давом этаётган республикамизда ҳуқуқий маданиятни шакллантириш муаммоларига катта эътибор берилмоқда. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитларда халқимизнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш бўйича ишларни ташкил этиш энг муҳим муаммолардан биридир. Бу ишни давлат сиёсати даражасига кўтариш керак. Зеро, мустақиллик сўзининг замирида ҳам катта, улуг ҳуқуққа эга бўлиш деган тушунча ётишини инутмаслик лозим.

Бу борада мамлакатимизда кўпдан-кўп ишлар амалга оширилди. Чунончи, 1997 йилнинг 20 майида Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари раҳбарлари, ҳуқуқшунос олимлар, оммавий ахборот воситалари вакиллари билан учрашув ўтказди. Унда эркин, ҳуқуқий демократик давлатни барпо этишнинг зарур шарт сифатида халқнинг ҳуқуқий маданияти савиясини кўтариш муаммолари ҳақида гап борди. Ушанда Президент ҳар қандай ишнинг муваффақияти кадрларга боғлиқ эканлигини алоҳида уқтириб ўтади. Бу ҳол ҳуқуқшунослик соҳасида етарли миқдорда юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашга алоҳида эътибор бериш зарурлигини тақозо этади.

Ушбу учрашувнинг муҳимлиги ҳамда мазкур тадбир ҳеч ҳам декларатив, мавсумийлик хусусиятига эга бўлмаганлигидан шу нарса ҳам далолат бериб турибдики, орадан бир ой ўтар-ўтмас мамлакатимиз Президентининг «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида»ги Фармони эълон қилинди. Ундан сўнг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузурида юристлар малакасини ошириш Марказини ташкил этиш тўғрисидаги қарори эълон қилинди. Яна кўп ўтмай, яъни биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг тўққизинчи сессиясида «Жамиятда ҳуқуқий маданиятини юксалтириш Миллий дастури» қабул қилинди. Унда аҳолининг барча қатламлари ҳуқуқий саводхонликка эга бўлиши, ҳуқуқий онгнинг юксак даражасига эришиши, кундалик ҳаётда

¹ *Ильин И.А. О грядущей России. М., 1993, с. 31-32.*

хуқуқий билимларни қўллаш олиши, хуқуқий маданиятни шакллантиришнинг ёнпасига қамраб олувчи доимий ишлайдиган тизимини яратиш каби масалалар кўзда тутилади. Умуман, ўтган давр мобайнида шу йўналишда анча ишлар амалга оширилди.

Ҳўш, хуқуқий маданиятнинг шакллантиришга шундай катта эътибор берилганлигининг сабаби нимада, хуқуқий давлат курилишида унинг ўрни ва аҳамияти қандай бўлади? Албатта, хуқуқий маданиятни ҳам бундай хуқуқий феъл-атворни шакллантиришнинг муҳим омиллари қаторига киритиш мақсадга мувофиқ. Чунки хуқуқий маданиятнинг ўрни ва аҳамияти ҳақида гап кетганда, авваламбор, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, у умуман фуқаролик жамияти маданиятининг узвий қисми бўлиб, амалда айнан шу функцияни бажаради, лекин бу ишни алоҳида предмет соҳасида яхшигина уддалайди.

Бу ўринда яна фаолиятининг муайян тури сифатида хуқуқий маданиятнинг концептуал мазмунини очиб берувчи алоҳида жиҳатни ҳам ажратиш кўрсатиш лозим бўлади. Агар хуқуқий маданиятнинг серқирра жиҳатларини очиб беришда тадқиқотчилар назарий ёндашувларини уйғунлаштирувчи омилни кўрсатиш зарурати туғилгудай бўлса, бу, ҳеч шубҳасиз, унинг ўзаги муайян билимларнинг шунчаки йиғиндиси бўлмай, балки иродавий ва ғоявий кўрсатмалар, фуқаролик фаолияти кўникмалари, хулқ-атворнинг барқарор андазалари эканлигини таъкидлаш лозим бўлади.

Хуқуқий маданият шахс камолотининг муайян сифат поғонасини билдиради. У ўз доирасига ғоявий савия (билим ва тафаккур маданияти, ижтимоий тажрибани таҳлил этиш ва умумлаштириш, янги ижтимоий ҳодисаларни аввалги туپланган билимлар асосида ижодий англаш қобилияти), ҳиссий-руҳий даража (билимларнинг ҳақиқийлигига бўлган ишонч) ҳамда фаол хулқ-атвор даражасини қамраб олади.

Шундай қилиб, бизнингча, *хуқуқий маданият деганда, хуқуқий билим андазалари ва унинг табиатини, хуқуқий тизим баҳосини, шунингдек, хуқуқий хатти-ҳаракатлар соҳасини тартибга солувчи ижтимоий қадриятлар, нормалар, анъана ва андазалар мазмун-моҳиятини тушуниш керак.*

Хуқуқий маданият таркибий хусусиятлари таҳлил этилганда, унинг нафақат «горизонтал» қесимини, балки жамият (ижтимоий қатламлар, миллатлар, меҳнат жамоалари тимсолида) ижтимоий гуруҳлар — (ҳам фуқаро, ҳам мансабдор шахс сифатида) шахс муносабатларидан иборат «вертикал» қесимини ҳам назарда тутиш лозим бўлади. Шу каби барча поғоналар бўйича тажрибаларга асосланган тадқиқотлар ҳозир фанда жадал олиб борилмоқда. Айни

пайтда ҳуқуқий маданият тизими тушунчаси бир поғонадан бошқасига ўтиш жараёнида ўзгариб боради: зинапоялар бўйича тадқиқотлар қанчалик қуйига тушиб борса, аҳвол шунчалик аниқ ва батафсил аён бўлиб боради. Аксинча, бу жараён қанчалик юқори поғонага кўтарилиб борилса, тизимнинг моҳияти, маъно-мазмуни ва вазифаси шунчалик ёрқинроқ очилади. Бироқ бунда муайян бараварлаштириш, индивидуал ва гуруҳий фарқларни барҳам топтириш рўй беради.

Ҳуқуқий маданиятни унинг юқори поғоналарида тасвирлаш миқдорий расмийлаштирилиши учун қийинроқ кечади. Айни пайтда тузилманинг қуйи поғоналарида расмийлаштириш, математика, турли ўлчов тартиб-қоидалари фаол қўлланади. Индивидуал онг кескин ўзгаришларга учраб турган бир пайтда, ижтимоий онг, умуман узоқ вақт мобайнида барқарор бўлиб қолади. Ҳуқуқий маданиятни жамият ҳаёти таркибий қисмларининг ривожланиш даражалари миқдорий ўзгаришларини интеграциялаш йўли билан умумий ҳолатни очиб берувчи шу жамият ҳаётининг айнан сифат ҳолати деб таърифлаш учун асос, далил ҳисобланади.

Ҳуқуқий маданият ўзагини, бизнинг фикримизча, икки асосий функция: 1) адаптив, яъни ижтимоийлаштириш ҳамда 2) барча ижтимоий механизмлар таъсирчанлигининг шарти ҳисобланган фуқаролик туйғуси маданиятини шакллантириш функциялари ташкил этади.

Фуқаролик туйғуси маданияти – бу сиёсатда, ҳуқуқий соҳада фаол шахсни шакллантирувчи фикрлар хилма-хиллигига асосланган маданият бўлиб, у индивидларнинг фаол ва суст ижтимоий ҳаракатларини мувозанатга келтиради. Фуқаролик жамияти мустақамлиги айнан шундай вужудга келтирилади, шахсда ўз сиёсий ва ҳуқуқий азму қарорларини амалга ошириш қобилияти шаклланади, ижтимоий дахлдорлик ҳисси ривож топади.

Ҳуқуқий маданият функцияларини яхлит бирликда олиб қараш, ҳуқуқий маданият тизими тўла уйғунликдан иборат ва унда ҳамма нарса аъло даражада тартибга солинган экан, деган тасаввурни туғдирмаслиги керак. «Узоқлашиш» – бутун ижтимоий-сиёсий адабиётларда кенг тарқалган бу атама, маълум бўлишича, ҳозирги жамиятда четлашиш муаммосига ҳам қўлланилса бўлади. Жамиятимизда унинг анча қисми ижтимоий ҳаётда қатнашишдан йироқлашиши кузатилмоқда. Албатта, одамлар турли сабабларга кўра, ўта бандликлари туфайли, умумий сусткашлик сабабли, ниҳоят, ҳуқуқий тизимнинг амал қилишида фаол қатнашиш учун уни яхши тушунмасликлари боис ижтимоий ҳаётда фаоллик кўрсатишни рад этишлари мумкин. Бу одатий ҳол, албатта. Чунки фуқаролар ва

уларнинг бирлашмалари сиёсий ҳаётда иштираок этишлари мумкин бўлса-да, аммо бунга мажбур эмаслар. Сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланиш – эркин танлов иши.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётдан узоқлашишни инкор этиш жараёни ҳали ниҳоясига етганича йўқ. Кўп йиллик кечмишнинг тарихий фаолиятсизлигига ҳали барҳам берилганича йўқ. Бу эса янги ҳуқуқий маданиятни шакллантириш жараёнида жамият дуч келаётган зиддиятлар тўғонида янада ёрқинроқ намоён бўлмоқда.

Дарҳақиқат, тоталитар тузум замонида давлат ўз ҳуқуқини яхши билган ва манфаатларини мустаҳкам ҳимоя қилган, давлат манфаатлари ва инсон манфаатларидан ҳамиша юқори қўйиб келганига гувоҳ бўлганмиз. Мустақил мамлакатимиз Конституция-сининг ўзига хос жиҳати, эски қонунлардан фарқи – унда инсон ҳуқуқини таъминлаш устувор йўналиш сифатида белгиланган-лигидадир. Бироқ бунини, афсуски, кўпчилик, ҳатто, ҳуқуқ-тартибот соҳасида ишлаётган бир қатор ходимлар ҳам теран англаб етмаяптилар. Таассуфки, янги тафаккур улар онгига ғоят секин сингмоқда, дунёқарашлари суст ўзгармоқда.

Албатта, бунинг муайян объектив сабаблари бор. Бу ҳолат ижтимоий амалиётда ривожланиш ва таълимни белгилаб берган ўша шўро тузуми даври муҳити билан ирсий боғлангандир. Унда қусурли ҳалқа таркиб топиб, амалиётдаги носоғлом ҳодисалар ижтимоий онгда ва охир-оқибат маданиятда ҳам носоғлом йўналишларни вужудга келтирарди. Улар эса, ўз навбатида, ўз зиддиятларига эга бўлган ҳақиқий ҳаётга қайтишни мушкуллаштиради. Буларнинг барчаси яланғоч амалиётчиликка, салбий мослашувчанликнинг шаклланишига, чинакам ҳуқуқий маданият таркиб топишининг орта сурилиб кетишига олиб келди.

Худди шунинг учун ҳам биринчи чақирик Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясида куйидаги сўзлар бежиз янграмаган эди: «Аҳолида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиш борасида янги қадриятлар ва қўникмаларни шакллантириш, пировард натижада эса *инсон ҳуқуқларига ҳурмат-эҳтиромни ва уларга риоя этишни умуммиллат даражасида ривожлантиришга қаратилган маданиятни юзага келтириш ғоят муҳимдир...*

Биз одамларнинг эскича психологиясини ўзгартириб, уларда янги ҳуқуқий онгни шакллантирмоғимиз лозим. Шундай бўлсинки, ҳар бир киши инсон эркинликлари – айна вақтда муайян бурч, мажбурият ва масъулият эканлигини чуқур ҳис этиб турсин»¹.

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997, 119-120-бетлар.

Зотан, «Хуқуқ ва давлат тарихий ривожланишининг ҳар бир босқичи учун ҳуқуқ субъекти бўлиш инсон концепцияси ва унинг ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари, эркинлиги ва эркисизлиги ҳақидаги тегишли тасаввурлар хосдир...

Инсон ҳуқуқлари — бу, энг аввало, инсоннинг ижтимоий муносабатларнинг муайян соҳасидаги ҳуқуқий лаёқатини ва ҳуқуқий субъект эканлигини эътироф этишидир»¹.

Шу фикрларни эътиборга олган ҳолда иш тутиш вақтни, ҳуқуқий маданиятнинг жамият ҳаёти билан алоқаларини узвий боғлашга, сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш механизмини такомиллаштиришга, маданий-сиёсий тасаввурлар ва қадриятлар, ҳуқуқий кўрсатмалар ҳамда ҳуқуқий ҳулқ-атвор ва фаолиятнинг барча жиҳатлари самарали амал қилишига йўналтирилган «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш савиясини ошириш Миллий дастури»ни изчил рўёбга чиқаришни талаб этади.

«Қисқаси, кишиларимизнинг, фуқароларимизнинг ҳуқуқий онгини, ҳуқуқий маданиятини юксалтириш зарурлиги ҳақида такрор-такрор гапиришга тўғри келади. Бу ўринда кўп нарса раҳбарларимизга, ана шу қонун ва ҳуқуқларни муҳофаза қиладиган кишиларга боғлиқ. Энг муҳими, улар қонун талабларини сўзсиз бажаришда, қонунларга итоат қилишда бошқаларга ўрнак бўлишлари лозим»².

Бироқ ҳуқуқий маданият инсонга ўздан-ўзи келмайди. Инсон ҳам, жамият ҳам, давлат ҳам юксак ҳуқуқий маданиятга эга бўлган шахсни тарбиялаш учун кўп куч-ғайрат сарфлашлари керак бўлади. Зеро, юксак ҳуқуқий маданият — демократик жамият пойдевори ҳамда ҳуқуқий тизим етуқлигининг ифодасидир. У жамиятдаги турли хил ҳаётий жараёнларга фаол таъсир кўрсатувчи, фуқароларнинг, барча ижтимоий гуруҳларнинг жипслашувига кўмаклашувчи, жамиятнинг яхлитлиги ҳамда батартиблигини таъминловчи ва мустақамловчи омилдир. Қонунни ҳурмат қилиш ҳуқуқий жамиятнинг, сиёсий ва ҳуқуқий тизимлар самарали фаолият кўрсатишининг асосий талабларидан бири ҳисобланади. Айни чоғда ҳуқуқий маданият умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, у умумий маданиятнинг шунчаки бир қисми эмас, балки унинг ўзаги, туб негизи ва асосидир. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий маданиятни шакллантиришга фақат ҳуқуқий тарбияни амалга ошириш орқалигина эришиш мумкин бўлади.

¹ Пересяня В.С. Ҳуқуқ фалсафаси. Т., «Адолат», 2003, 113-бет.

² Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. 7-том. Т., «Ўзбекистон», 1999, 29-30-бетлар.

ХУҚУҚИЙ ТАРБИЯ – ХУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ ДАРАЖАСИНИ ЮКСАЛТИРИШНИНГ ЗАРУР ШАРТИ

Одамларнинг ҳуқуқий онги объектив ҳодиса бўлиб, у ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, этник-руҳий, маданий-тарихий ва шу каби кўплаб омиллар таъсири остида таркиб топади. Шунга қарамай, бу – ҳуқуқ соҳасида одамлар онгининг шаклланиш жараёнига мақсадга йўналтирилган даражада таъсир ўтказиб бўлмайди, деган маънони англатмайди. Одамлар ҳуқуқий онгида мазкур билимларни ҳосил қилиш фақат махсус уюштирилган фаолият (биринчи навбатда – тарбия) жараёнидагина эмас, балки ижтимоий воқеликнинг хилма-хил объектив омиллари таъсири остида ҳам рўёбга чиқарилади. Буларни қуйидаги мисол ёрдамида тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Марҳум академик Андрей.Сахаров ўзининг эсдалик хатида 70-йиллар шўро жамиятининг ахлоқий ҳолатига жуда аниқ тавсиф берганди: «Жамиятимиз лоқайдлик, хушомадгўйлик, мешчанларча худбинлик, яширин шафқатсизлик билан захарланган. Унинг юқори қатлами – партия-давлат бошқаруви маҳкамаси зиёлиларнинг роҳатда яшаётган олий қатлами вакилларининг кўпчилиги ўзларининг ошқора ва махфий имтиёзларига маҳкам ёпишиб олганлар ҳамда инсон ҳуқуқларининг бузилишига, тараққиёт манфаатларига, инсониятнинг хавфсизлиги ва келажагига ғоят бепарқадирлар»¹. Бундай шароитда ҳуқуқий нигилизмнинг ва ҳатто салбий онгнинг – онг айнишининг кенг тарқалмаслигига умид боғлаш қийин эди. Маънавий соғломлаштириш учун одамларни хушо-мадгўйлик ва мунофиқликка бошловчи шарт-шароитларни барҳам топтириш зарур эди. Чунки бундай ҳолат уларда ожизлик, қоникмаслик ва умидсизлик туйғуларини қарор топтирарди. Устига устак, ахлоқий, диний, илмий онг сифатида ҳуқуқий онг ҳам доимий ва оқилона ривожланиб, шаклланиб боришга муҳтож бўлади. Қолаверса, жаҳон ва миллий ҳуқуқий маданият бойликларини ташкил этувчи сиёсий-ҳуқуқий ғоялар, нормалар, тамойилларни кишилар онгига сингдиришга йўналтирилган чора-тадбирлар тизими ҳуқуқий тарбия сифатида майдонга чиқади.

Ҳуқуқий тарбия – бу ҳуқуқий тажриба алмашиш буйича давлат, жамоат ташкилотлари, алоҳида фуқароларнинг бир мақсадга йўналтирилган фаолияти: ҳуқуқий нормаларга риоя қилиш, уларни бажариш ва бу нормалардан фойдаланишни таъминловчи муайян ижобий тасаввурлар, қарашлар, қадриятларни тушуниш, йўл-йўриқларни

¹ Сахаров А.Д. Послесловие к Памятной записке // Мир Прогресс. Права человека. Л., 1990, с. 33.

шаклан-тириш мақсадида одам онгги ва ҳуқ-атворига доимий таъсир ўтказиб боришидир.

Ҳуқуқий тарбия мураккаб ва серқирра фаолият тизими ҳисобланади. Ўзбекистонда унга фавқулудда катта аҳамият бериб келинмоқда. Албатта, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва Олий Мажлис қонунларида баён қилинган давлат ҳамда иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг асосий тамойиллари демократик нормалар ва ижтимоий кафолотларни қарор топтиришнинг зарур ҳуқуқий заминини яратади.

Бироқ вазифа фақат ҳозирги шароитларга мос қонунларни ишлаб чиқишдангина иборат бўлмай, балки уларга оғишмай амал қилишни таъминлашдан ҳам иборат бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Эндиликда шундай ҳуқуқий тартибни ишлаб чиқиш, ҳуқуқий маданиятнинг шундай даражасига эришиш керакки, унда қонунларга риоя этиш ҳамма учун мажбурий бўлиб, уларни бузиш эса мутлақо мумкин бўлмай қолсин.

Бинобарин, қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ҳаётга муваффақиятли татбиқ этиш кўп жиҳатдан янги ҳуқуқий онгни, ҳуқуқий маданиятни шакллантириш билан боғлиқдир. Маълумки, ҳуқуқий маданият даражаси қабул қилинган қонунлар сони ва ҳатто улар сифати билан ҳам эмас, балки уларни оғишмай бажариш билан белгиланади. Энг ажойиб қонун ҳам, агар у амалда бажарилмаса, ҳеч қандай қимматга эга бўлолмайди. Ш.Монтескье ўз замонасидаёқ шундай деб ёзганди: «Қайси бир мамлакатга отланарканман, мен у ердаги қонунларнинг яхшилигини эмас, улар қандай амалга оширилаётганини текшираман, чунки яхши қонунлар ҳамма ерда учрайди»¹.

Бозор иқтисодиётига асосланган йўл биз учун ҳуқуқий тарбия мактаби бўлиб қолиши даркор. Ҳар бир одам ўзлаштириб олиши керак бўлган муҳим сабоқ шундан иборатки, у қонун асосида яшashi ва меҳнат қилиши, қонун орқали ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя этишни ўрганиши, ўз мажбуриятларини оғишмай бажариши керак. Бошқа одамларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларига ҳурмат билан қарашни ўрганишимиз лозим. Бошқача айтганда, қонун ҳукмронлиги ҳамма ерда тантана қилиши шарт.

Ҳуқуқий тарғибот, ҳуқуқий таълим, юридик амалиёт ва ўзини ўзи тарбиялаш *ҳуқуқий тарбия воситаларига* киради. Юқорида кўрсатиб ўтилган барча воситаларни қўллаш асосида ҳуқуқ ҳақидаги ахборотларни етказиш, қабул қилиш, ўзгартириш ва ундан фойдаланиш ҳамда уни амалда рўёбга чиқаришни кўзда тутувчи ҳуқуқий

¹ Монтескье Ш. Избр. Произведения. М., 1955, с. 318.

хабардорликни амалга ошириш масалалари ётади. Бунда ўз ижтимоий мақомидан қатъи назар, ҳуқуқни билишнинг муайян мажбурий даражаси — *ҳуқуқий минимум* муаммоси алоҳида ўрин тутади. Ушбу йўналишда (илгари айтиб ўтилганидек) кўплаб чора-тадбирлар белгиланаётганига қарамай, ҳозирги вақтда амалдаги қонунлар тарғиботи аслида олиб борилмаяпти. Ҳуқуқий тарбияни мўлжаллаб ўтказилаётган айрим тадбирлар бетартиб, аҳолининг муайян ҳуқуқий билимларга бўлган эҳтиёжларини ҳисобга олмаган ҳолда уюштирилаётганлигига ҳам гувоҳ бўлмоқдамиз.

Шу ўринда ўтмишда фаол маърузалар воситаси билан ҳам, шунингдек, ноширлик фаолияти билан ҳам иш олиб борган бутуниттифоқ «Билим» жамияти аҳоли ўртасида ҳуқуқий маърифат ишларини амалга оширишда сезиларли роль ўйнаганини эътироф этиш лозим. Фикримизча, ушбу тажрибани ўзлаштириб, ҳуқуқий билимлар тарғиботи ва аҳолини ҳуқуқий тарбиялаш бўйича ташкилот тузиш мақсадга мувофиқ бўларди. Айниқса, ёшлар алоҳида ғамхўрлик ва тарбияга муҳтождирлар. Зеро, мафкуравий соҳадаги камчилик ва нуқсонлар, муаммоларга расмиятчилик билан муносабатда бўлиш, ёшлар тарбияси ва тақдирига лоқайдлик энг ачинарли ҳол бўлиб қолмоқда. Ҳўш, бу борада нималар аниқландию, нималар қилиниши керак?

Зотан, ҳозирги амалга оширилган ўзгаришлар, жумладан, Конституциямиз ҳам муайян ҳуқуқий онга эга бўлган кишиларга мўлжалланган. Бироқ на ҳуқуқий саводхонлик, на ҳуқуқий маданият, юқорида қайд этганимиздек, ўзидан ўзи вужудга келиб қолмайди. Демак, уни мактаб партасидан бошлаб шакллантириш зарур, яъни моҳиятан гап ҳуқуқий савод чиқаришни мактабларда, касб-хунар коллежларида, лицейларда ва бошқа ўқув юртлирида ташкил этиш ҳақида бормоқда. Бинобарин, вояга етаётган авлодда тегишли ҳуқуқий эътиқодларни — ҳуқуққа, ҳуқуқий ҳодисаларга ижобий муносабатни, ҳуқуқий билимларни доимий равишда кенгайтириб ва чуқурлаштириб бориш эҳтиёжини тарбиялаш ғоят муҳим. Шу маънода айтиш мумкинки, Конституциямизда ифодаланган давлат рамзларини боғча тарбияланувчилари ва бошланғич мактаб ўқувчилари учун қисқа-қисқа сатрларда жонлантириб берган шоирлар — Ўзбекистон Қаҳрамони ва халқ шоири Абдулла Орипов, Ўзбекистон халқ шоири (марҳум) Муҳаммад Юсуф, шоир Акиф Азалларнинг шеърлари ғоят ибратлидир.

Бундан бир неча йил олдин Тошкент шаҳар прокуратураси пойтахт мактабларида ҳуқуқий саводхонлик тўғрисидаги қонун қандай бажарилаётганлигини текшириб, сўров ўтказди. Сўровлар иштирокчиларининг сўзларига қараганда, улар паст кўрсаткичларини

кутишганди. Бироқ текшириш маълумотлари уларни ларзага солди. Анкета саволларига минглаб мактаб ўқувчилари жавоб беришган. Уларнинг ярми республиканинг қайси органи қонунларни қабул қилишини нотўғри кўрсатган. Улар Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилоти таркибига кирувчи мустақил суверен давлат эканлигини билишмаган. Жавоб берувчиларнинг 55 фоизи республика қонунлари бўйича балоғат ёши қачон бошланишини билмаган, 26 фоизи спиртли ичимлик ёки гиёҳванд моддадан мастлик ҳолати айбни юмшатувчи сабаб бўлиши мумкин деб ҳисоблаган ва ҳоказо. Мазкур саволларга жавоб беришни ўқитувчилардан илтимос қилинганда, улар ҳам ўз шогирдларининг хатоларини такрорлашган. Ҳуқуқ дарсларини кўпинча мутахассис бўлмаган кишилар олиб бораётган шароитда бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди.

Аммо ўқитиш савиясининг пастлиги билан фожиа тугамайди. Ёшлар ўқув дарсига бўлган муносабатни ғоят сезгирлик билан ҳис этишади. Айтайлик, Пифагор теоремасини ўрганмагунча мактабни битиришга йўл қўйишмайди. Лекин ҳуқуқий билимларсиз мактабни битириши мумкин экан-да!?

Айни пайтда, мазкур муаммони ҳал этишнинг кечиктириб бўлмаслигига қарамай, ҳануз ҳуқуқий тарбия ва таълим масаласи етарли даражада тезкорлик билан ҳал этилмаяпти. Дарслиklar, ҳуқуқий мавзуларга бағишланган илмий-оммабоп китоблар ҳали етарли эмас.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ҳуқуқий онгни тарбиялаш фақат ҳуқуқ ҳақидаги билимларни кенгайтириш, жамиятимизнинг ижтимоий қадрияти сифатида унга нисбатан ижобий муносабатни шакллантиришдангина иборат бўлмай, ҳуқуқий кўникмаларни, одатларни тарбиялаш ҳам ғоят муҳимдир. Боз устига, бу ҳатто ҳуқуқий онгни шакллантиришдан ҳам анча қийин ишдир. Зеро, ҳаётда кўпинча ҳуқуқбузарлар билан қонунларга риоя қилувчи фуқароларнинг қонунларни билиш даражаси қарийб бир хиллиги кўзга ташланади. Кўплаб ўтказилган тадқиқот ва кузатишлар ҳам шундан далolat беради. Лекин ҳуқуққа муносабат билан ҳуқуқий хулқ-атвор кўникмаларини ўзлаштириш бир-биридан жиддий фарқ қилади. Айнан шунинг учун ҳам биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясида давлатимиз раҳбари қўйидагиларни таъкидлашни зарур деб топганди: «Аҳолининг ҳуқуқий тарбиясини тубдан яхшилаш, унинг ҳуқуқий маданият даражасини ошириш, ҳуқуқий ахборотнинг кенг майдонини яратиб бериш — ҳуқуқий давлатнинг қарор топишида муҳим йўналишдир»¹.

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон» 1997, 128-бет.

Ҳозир мамлакатимизда ҳуқуқий маданиятнинг янада юқори даражасини шакллантириш, аҳоли ўртасида ҳуқуқнинг обрўсини кўтариш учун қулай шарт-шароитлар яратилмоқда. Фақат ҳуқуқий тарбия ва ҳуқуқий тарғиботнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш борасида қўшимча саъй-ҳаракатлар талаб қилинади, холос. Ҳуқуққа ва бошқа ижтимоий нормаларга етук ижобий муносабатни таркиб топтириш мақсадида инсон иродаси ва онгига оқилона таъсир этишининг илмий ишлаб чиқилган тизимини яратиш зарур.

Модомики, мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат барпо этилаётган экан, ундаги ҳар бир фуқаро ҳуқуқ асосларини, унинг амал қилиш тамойилларини, асосий ҳуқуқий норма ва қондаларини билиши зарур деб ҳисоблаймиз. Бу жараён, айниқса, давлат томонидан таълим муассасаларида амалга ошириладиган ҳуқуқий билим беришнинг пировард мақсадини ташкил этмоғи лозим. Зотан, ҳуқуқий тарбияда қуйидаги мураккаб вазифаларни ҳал этиш: биринчидан, таълим олувчиларга ўзининг ва бошқа шахсларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолашда, амалий фаолиятда олинган ҳуқуқий билимларни мустақил татбиқ қилиш кўникмаларини ҳосил қилиш; иккинчидан, қонун ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ фақат қонуний хатти-ҳаракатларни амалга ошириш йўл-ўриқларини шакллантириш; учинчидан, ҳар қандай ҳуқуқбузарликка нисбатан қатъий муносабатда бўлиш фазилатини тарбиялаш имконини беради. Ана шундагина олинган ҳуқуқий билим ҳар қандай шароитда фақат қонунга монанд ҳаракат қилишга қатъий одатланиш тизимини яратишга, ҳуқуқбузарликка қарши жадал кураш олиб боришга хизмат қилади.

Айни пайтда ҳуқуқий билим беришни таълим муассасаларида махсус ҳуқуқий фанни ўқитиш, шунингдек, махсус таълим услубларини қўллаш орқали амалга ошириш яхши самаралар беради. Айтайлик, бу ерда ҳуқуқий таълим-тарбия олувчилар назорат ва курс ишларини тайёрлаш, норматив ҳужжатлар устида мустақил иш олиб бориш, юридик аҳамиятга молик хатти-ҳаракатларни амалга ошириш, таълим муассасаларининг бошқарув органлари фаолиятида иштирок этиш жараёнларида зарур билим ва кўникмаларни оладилар.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, ўқувчи ва талабаларга ҳуқуқий билим беришнинг муваффақияти нафақат таълим сифати ёки ўқитувчиларнинг маҳоратига, балки жамият ва давлатнинг ҳуқуқий маданияти даражасига ҳам боғлиқ бўлади. Зеро, таълим олувчининг амалдаги ҳуқуқ, қонунчиликнинг ҳақиқий ҳолати билан бевосита юзма-юз келиши, унинг инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишда ҳуқуқнинг имкониятини баҳолай олиши каби

жиҳатлар билан боғлиқ ҳаётий тажрибаси энг кучли ҳуқуқий-тарбиявий омиллар ҳисобланади.

Қисқача айтганда, фуқароларнинг ҳуқуқий тажрибасини муваффақиятли амалга ошириш учун давлат шахснинг сиёсий фаоллигини кучайтириши, унинг давлат ишларида иштирок этиши учун зарур шарт-шароитлар яратиб бериши, ошкоралик ва демократия принципларининг чинакамига амал қилишини таъминлаш, мансабдор шахслар ва давлат органларининг ҳар қандай кўринишидаги ҳуқуқбузарликларга қарши кураш олиб бориши талаб этилади.

ҲУҚУҚ ИЖОДКОРЛИГИ – ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ МАҲСУЛИ

ҲУҚУҚ ИЖОДКОРЛИГИ – ҲУҚУҚНИ ЯРАТИШНИНГ МУРАККАБ ЖАРАЁНИ

Ҳуқуқ ижодкорлиги – давлат ва ҳуқуқ назариясининг долзарб муаммоларидан биридир. Айни чоғда ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни шакллантириш жараёни давлат фаолиятининг мураккаб турларидан саналади. Чунки ҳуқуқ ижодкорлиги – ҳуқуқий нормаларни яратишга, уларни келажакда такомиллаштириш, ўзгартириш ёки бекор қилишга йўналтирилган давлат фаолиятининг шакли ҳисобланади. Ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга соладиган, махсус, ўрнатиш бўйича расмий фаолият мақомига эга умуммажбурий нормаларнинг ягона ва мақсадга мувофиқ тизими сифатида яратиш ва ривожлантириш жараёнидир. Ҳуқуқ ижодкорлиги учун энг асосийси – янги ҳуқуқий нормаларни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш саналади. Бунда, биринчи навбатда, давлат фаолиятининг белгиланган вазифалари ҳуқуқда ўз ифодасини топади.

Ҳуқуқ ижодкорлиги ўз моҳиятига кўра давлат иродасини қонунга, умуммажбурий аҳамиятга молик юридик кўрсатмаларга нисбатан намоён қилишни назарда тутади. Ҳуқуқ ижодкорлиги ривожланишининг ҳозирги босқичида, энг аввало, референдум йўли билан бевосита мамлакат аҳолиси томонидан ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш ёхуд давлат ва бошқа бошқарув органлари томонидан ҳуқуқий нормаларни ўз ичига олувчи ҳужжатларни нашр этиш яққол намоён бўлмоқда. Баъзи мамлакатларда ҳуқуқ ижодкорлигининг шаклларида бири суд прецеденти ҳисобланади. Турли ҳуқуқ субъектлари орасида норматив мазмунга эга битимларнинг аҳамияти кундан кунга ортиб бормоқда.

Ҳуқуқ ижодкорлиги тартиб-қондасининг демократизми қонунчиликни яратишда партиялар, оммавий ҳаракатлар, талбиркорлик

тузилмалари, фуқаролар йиғинларининг фаол иштирок этишини, уларнинг ташаббускорлигини, қонунчиликда назарда тутилмаган эркин, кенг ва ишчанлик руҳидаги муҳокамаларни талаб этади. Бироқ, бу жараён ҳуқуқ ижодкорлиги борасида қайси шаклда амалга оширилмасин, барибир давлат фаолияти, давлатнинг жамият устидан ҳукмронлик шакли экан-да, деган маънони англатмайди. Давлат ўзининг органлари орқали ҳуқуқий нормаларнинг асосий қисмини яратади. Агар бундай нормаларни нодавлат ташкилотлари эълон қилса, уларнинг ҳуқуқ ижодкорлиги ваколатлари давлат томонидан белгиланади¹.

Албатта, давлат функциялари ҳақида гап кетганда, аввало, уларни амалга ошириш шаклларини ҳамда улардан бири сифатида – жамиятга давлат раҳбарлиги кўринишларидан бири бўлган ҳуқуқ ижодкорлиги ёки қонун яратувчилик иши ҳақида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Бинобарин, давлатнинг вазифаси, тури, давлат ҳокимиятини амалга ошириш ва ташкил этиш шаклларидан қатъи назар, ҳуқуқ ижодкорлиги давлат томонидан амалга оширилади.

Шунинг учун ҳам «**Ҳуқуқ ижодкорлиги** – жамият ва давлатнинг ҳуқуқий эҳтиёжларини аниқлаш ва баҳолаш, ваколатли субъектларнинг ҳуқуқий актларини (ҳужжатларини – изоҳ бизники *З.И.*) белгиланган тартибда шакллантириши ва қабул қилишини қамраб олувчи жараён². Ушбу таърифда қуйидаги муҳим жиҳатларга урғу берилган: 1) ҳуқуқий тартибга солишни талаб этадиган ҳолат ёки жараённи англаш, ўрганиш ва таҳлил этиш; 2) у ёки бу ҳуқуқий актни қабул қилиш ваколатига эга бўлган органни (субъектни) аниқлаш; 3) қабул қилиниши мўлжалланаётган актнинг шаклини танлаш; 4) тегишли процедура доирасида ҳуқуқий актни тайёрлаш, қабул қилиш ёки ўзгартириш. Албатта, санаб ўтилган бу жиҳатлар ўзаро боғлиқ ва яхлит жараён³дир.

Ўз моҳиятига кўра, ҳуқуқ ижодкорлиги давлат иродасини қонун даражасига кўтариш, уни барча учун умумий мажбурий юридик қоидалар тарзида ифода этишдан иборатдир. Ҳуқуқ ижодкорлигини давлатнинг тегишли ваколатга эга бўлган турли органлари амалга оширади. Давлат ҳокимият ва бошқарув (ижро этувчи) органларининг фаолияти орқали ҳуқуқий нормаларнинг асосий мажмуини яратади»³.

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Проблемы общей теории права и государства. М., «Норма», 2002, с. 307-308.

² Қаранг: *Поленина С.В.* Законотворчество в Российской Федерации. – М., 1996.

³ *Одилькориев Х., Тултыев Т., Муҳамедов Ў.* Икки палатали парламент. Т., Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2004, 71-бет.

Хуқуқ ижодкорлиги давлат фаолиятининг шундай турики, унинг натижасида халқ иродаси қонун мақомига кўтарилади, хуқуқ нормасида, хуқуқнинг муайян манбаида ўз ифодасини топади.

Оқорида айтилганидек, янги хуқуқий нормаларни қабул қилиш билан бирга эскирган норматив-хуқуқий кўрсатмаларни бекор қилиш ва ўзгартириш ҳам хуқуқ ижодкорлиги фаолиятига киради. Айни пайтда хуқуқ ижодкорлиги савияси ва маданияти, шунга муносиб равишда қабул қилинадиган норматив-хуқуқий ҳужжатлар сифати давлат ва жамиятнинг юксак маданий ривожини, демократиклиги даражасидан далолат беради. Табиий хуқуқ нормалари хуқуқий ижодкорлик воситасида норматив ҳужжатлар шаклига кириб, позитив (ижобий) хуқуққа, яъни қонун кўринишида мавжуд бўлган хуқуққа айланади.

Шу ўринда позитив хуқуқ ривожланишининг илк босқичларида икки йирик соҳа – оммавий хуқуқ ва шахсий хуқуқ аниқланганлигини қисқача баён этиб ўтишни истар эдик. Бунда «оммавий» ва «хусусий» сўзлари махсус юридик маъно касб этади, позитив хуқуқ давлат ҳокимияти билан боғлиқ ва шу муносабат билан оммавий хусусиятга эга бўлади. **Оммавий хуқуқ** – бу хуқуқ ва мажбуриятлар ҳокимият ва бўйсунуш тамойили негизида қуриладиган марказлашув усулига асосланган позитив хуқуқ соҳасидир. **Хусусий хуқуқ** – бу барча субъектларнинг муносабатлари юридик жиҳатдан тенг ҳамда улар ўз хуқуқ ва мажбуриятларининг ўрнатилиши ва амалга оширилишида ўз ирода ва манфаатлари юзасидан иштирак этишлари мумкин бўлган номарказлашув усулига асосланган позитив хуқуқ соҳасидир. Бунга турли келишув муносабатлари, мулкни мерос қилиб қолдириш муносабатлари, фуқаролик, оила, меҳнат қонунчилиги орқали тартибга солинадиган бошқа муносабатлар тааллуқлидир¹.

Хуқуқ ижодкорлиги жараёни муайян *тамомиларга* асосланади. *Бу тамойиллар унинг сифати ва таъсирчанлигини таъминловчи энг муҳим қолларни ифодалайди.* Куйида уларга тўхталиб ўтамиз.

1. Хуқуқ ижодкорчилигининг халқчиллик таъмати. Хуқуқий бўлишга аҳд қилган давлат ўз халқини, аҳолисининг кенг қатламлари билан мустақкам алоқадагина қонунчилик фаолиятини йўлга қўя олиши мумкин. Ўзбекистон Президентининг таъбирича, «халқ ҳам бевосита, ҳам ўз вакиллари орқали давлат ҳокимиятини амалга оширишда тўлиқ имкониятга эга бўлиши лозим»².

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: *Алексеев С.С.* Право на пороге нового тысячелетия. М., «Статут», 2000, с. 14-15.

² *Каримов И.А.* Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 44-45-бетлар.

Шундай қилиб, ҳуқуқ ижодкорлигининг халқчид табиати, биринчидан, қонун ижодкорлиги органлари халқ депутатлари, халқ вакиллари (Олий Мажлис)дан иборат бўлишида; иккинчидан, ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятининг барча субъектлари (масалан, Олий Мажлис депутатлари, сенаторлари) ўзлари қабул қиладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мамлакат фуқароларининг манфаатларини ифодалашларида намоён бўлади. Бу ҳуқуқ ижодкорлигига янгича ёндашувни акс эттирувчи жуда муҳим қоидадир. Юртбошимиз ҳақли равишда таъкидлаганидек: «Қайси масалани олмайлик, давлат манфаати биринчи ўринда, фуқаро, шахс манфаати эса деярли ҳисобга олинмаслиги эски Конституцияларнинг ҳар қайси моддасида яққол кўзга ташланар эди»¹.

2. Ҳуқуқ ижодкорлиги демократизми. У Ўзбекистонда вакиллик органи бўлмиш мамлакатимиз парламенти – Олий Мажлис ўзи қонун ҳужжатини ишлаб чиқиш ва қабул қилишининг демократик тартибида, шунингдек, ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятига фуқароларнинг кенг жалб этилишида намоён бўлади.

Республикамызда қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси амалиёти кенг тарқалган. Улар меҳнат жамоаларида, конференциялар ва семинарларда муҳокама этилади, бу ишга оммавий ахборот воситалари кенг жалб қилинади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили тўғрисида”ги Қонуни лойиҳаси муҳокамаси чоғида шундай бўлганди. Муҳокама кенг қўламда олиб борилиб, унинг мазмунига чуқур таъсир кўрсатганди. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституцияси қабул қилиниши чоғидаги муҳокамалар тўғрисида ҳам худди шу фикрларни билдириш мумкин. Уни ишлаб чиқиш ва муҳокама қилишда бутун халқ иштирок этди. Шунинг учун ҳам у том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсули бўлиб қолди. Бинобарин, «Конституция юксак сиёсий нуфуз ва олий юридик мақомга эга ҳужжат сифатида мамлакат қонунчилиги тизимида марказий ўрин тутади. У нафақат қонунчилик эҳромининг чўққисида туради, балки бутун қонунчилик мажмуининг умуртқасини, ўзагини ташкил этади. Конституция, унинг принциплари ва барча қоидалари қонунчилик шаклланиши ҳамда ривожланиши учун йўналтирувчи аҳамият касб этади. Янада лўндароқ айтадиган бўлсак, Конституция қонунчилиқни ривожлантиришнинг ялпит, ягона ва мукамал ишланган стратегияси (шоҳ ўзани) сифатида майдонга

¹ Каримова И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 94-бет.

чиқади. ...Конституция жамиятимиз ҳуқуқий ва қонунчилик тизимларининг ўзагини, таъбир жоиз бўлса, «юраги»ни ташкил этади. У жами қонунчиликнинг пойдевори, асосий манбаи ҳисобланади»¹.

Иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг тўртинчи сессиясида иккинчи ўқишда кўриб чиқилган Ўзбекистон Республикаси «Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғриси»даги Қонуни лойиҳаси бўйича маърузанинг тингланиши қонунлар лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси нақадар муҳимлигидан далолат беради.

Айни пайтда ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятининг демократик ифодаларидан бири Олий Мажлис муҳокамасига муқобил қонун лойиҳаларининг киритилиши бўлди.

Шу билан бирга, энг муҳим қонун лойиҳалари умумхалқ муҳокамаси ва овоз бериш – *референдумга қўйилиши мумкин. Бу – ҳуқуқ ижодкорлиги демократизмининг энг ёрқин намоён бўлишидир.*

3. Ҳуқуқ ижодкорлигининг илмий маҳияти ва унинг ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан боғлиқлиги. Бу қонун ижодкорлиги органлари ҳуқуқ нормаларини ишлаб чиқиш ва чоп этиш вақтида ижтимоий-иқтисодий аҳволни, уни ривожлантиришнинг объектив эҳтиёжларини ўрганиб чиқишлари, ижтимоий муносабатларни юридик тартибга солиш зарурати ва мақсадга мувофиқлигини очиб беришлари керак, деган маънони англатади. Фақат шу асосдагина ҳуқуқ нормалари илмий асослаб берилади ҳамда юксак даражадаги таъсирчанликка эга бўлади.

Мазкур талаб жамият тубдан янгиланаётган, мамлакатимиз бозор иқтисодиёти шароитларига ўтаётган, ижтимоий ҳаётнинг сиёсий, мафкуравий, миллий, маданий ва бошқа барча соҳалари ислоҳ қилинаётган бир пайтда, айниқса, долзарб аҳамият касб этмоқда. Шу муносабат билан республикаimiz мустақилликка эришган кундан кейинги дастлабки уч йил мобайнида 200 дан ортиқ қонун, 500 дан зиёд қарор қабул қилинди. Улар орасида Мустақиллик тўғрисидаги Декларация, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси каби ғоят муҳим ҳужжатлар ҳам бор. Агар ушбу маълумот ва рақамларни давом эттирадиган бўлсак, мамлакатимиз парламенти 1991 йилнинг август-декабрь ойларида – 13 та, 1992 йил давомида – 52 та, 1993 йилда – 53 та ва 1994 йилда – 22 та қонун қабул қилди. Шу чақирикда жами қонунлар сони 145 тани ташкил этиб, улардан 98 таси янги қабул қилинган қонунлар, 47 таси эса амалдаги қонунларга қўшимча ва ўзгартиришлар киритувчи ҳужжатлар эди.

¹ *Одилқориев Х.* Конституция ва фуқаролик жамияти. Т., «Шарқ», 2002, 234–235-бетлар.

Мамлакатимизда ривожланган бозор иқтисодиётига асосланган “адолатли демократик давлат барпо этишга қаратилган чуқурлашиб бораётган ислохотларни норматив-ҳуқуқий жиҳатдан ўз вақтида таъминлаш иккинчи чақриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолиятининг асосий йўналиши бўлди. Бўлиб ўтган сессияларда иккинчи чақриқ Олий Мажлиси депутатлари 100 га яқин қонун, 300 дан зиёд қарор қабул қилдилар, 50 дан ортиқ халқаро шартнома ва битимни ратификация қилдилар, деярли 300 та қонунга 1230 га яқин ўзгартиш ва қўшимча киритдилар”.

Табиийки, улар орасида иқтисодий жиҳатдан эркин бўлган корхоналар ва фуқароларнинг давлат билан ўзаро муносабатлари механизмини солиқлар тизими орқали белгилаб берадиган қонун ҳужжатлари ҳам, монополистик фаолиятни чеклаб қўювчи, гаров ҳуқуқини жорий этувчи, корхоналарнинг банкротлигини белгиловчи қонунлар ҳам бор. Албатта, бу каби қонун ҳужжатлари фоят муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ҳуқуқ ижодкорлиги ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан мустақкам боғлиқ ҳолда олиб борилиши керак. Айнан ана шу боғлиқлик қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сифати ва таъсири ҳақида ёки уларни ўзгартириш ёхуд бекор қилиш зарурати тўғрисида фикр юритиш имконини беради. Шу тариқа ҳуқуқ ижодкорлиги органлари фаолияти такомиллашиб боради.

4. Ҳуқуқ ижодкорлигининг қонунийлиги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни яратувчи, тайёрловчи ва эълон қилувчиларнинг барча ҳаракатлари қонунларга ва энг аввало, Конституцияга асосланиши зарурлигида ифодаланади. Бу қоида шу қадар муҳимки, у мамлакатимиз Конституциясида ўз аксини топган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 16-моддасида шундай дейилади: «Бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас».

Ҳуқуқ ижодкорлигининг қонунийлиги, шунингдек, қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қатъий иерархияси (поғонама-поғоналиги)дан ҳам иборат: ҳар бир қабул қилинган янги ҳужжат илгари қабул қилинганларига мос келиши ёки уларга тўғридан-тўғри ўзгартиришлар киритиши лозим; қуйи ҳуқуқ ижодкорлиги органининг ҳужжати юқори турувчи ҳуқуқ ижодкорлиги органи ҳужжатига зид келмаслиги керак. Акс ҳолда ихтилоф юзага келиб, у чинакам жоғаро сабабчисига айланиб қолиши ҳеч гап эмас.

Халқ, давлат органлари (ҳокимият ва бошқарув органлари), мансабдор шахслар ҳуқуқ ижодкорлиги субъектлари сифатида майдонга чиқадилар. Шунга боғлиқ равишда *ҳуқуқ ижодкорлигининг қуйидаги турларини* ажратиш мумкин:

А. Халқнинг бевосита ҳуқуқ ижодкорлиги. Референдум, яъни давлат ва ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим масалалари юзасидан умумхалқ овоз бериши — унинг энг ёрқин кўринишларидан биридир. Ҳуқуқ ижодкорлигининг бир тури сифатида референдум ҳуқуқ нормаларини ўрнатиш бўйича бевосита халқ иродасини ифодалайди. Худди шунинг учун ҳам референдум давлат ҳокимияти органларининг қандайдир тасдиғидан ўтказилмайди, референдум қарорининг ўзида бошқа муддат кўрсатилмаган бўлса; эълон қилинган кунидан бошлаб кучга кирилади. Сўнгги референдум Президентимиз ташаббуси билан мамлакатимизда икки палатали парламентни ташкил этиш, президентлик ваколатларини беш йилдан етти йилгача ўзгартириш масалалари бўйича ўтказилганли. Референдум жараёнида Ўзбекистон халқи мутлақ кўпчилик овоз билан Юртбошимиз ташаббусини қўллаб-қувватлади.

Тўла асос билан шунини таъкидлаш мумкинки, референдум — ҳуқуқ ижодкорлигининг энг самарали кўринишларидан биридир. У мамлакат фуқароларининг референдумга қўйилган масала бўйича ҳуқуқий тартибга солишнинг у ёки бу кўринишига муносабатини аниқлаш ҳамда бир йўла унинг юзасидан узил-кесил қарор қабул қилиш имконини беради. Бироқ ҳар қандай референдумни ўтказиш давлатга жуда қимматга тушади. Шунинг учун референдумларни ҳар ойда ёки йилнинг чорағида ўтказиш у ёқда турсин, ҳатто ҳар йили ўтказиш ҳам мумкин эмас.

Б. Давлат органларининг ҳуқуқ ижодкорлиги. Бу ҳуқуқ ижодкорлигининг асосий тури ҳисобланади. Барча давлат органларининг ҳар бири ўз мавқеи ва мақоми доирасида амалда шу масала билан шуғулланади. Давлат органининг мақоми ва ваколат кўлами улар томонидан қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг юридик кучини ҳам белгилаб беради. Масалан, Ҳукуматнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжати муайян бир вазирликнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатидан кўпроқ кучга эга бўлади.

В. Мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ ижодкорлиги. Бизнинг қонунларимизда қонуний асосда кимларни мансабдор шахс деб аташ тўғрисида аниқ бир таърифнинг ўзи йўқ. Бизнингча, тегишли қонун ҳужжатларида мазкур масалага аниқлик киритилса, мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Аслида, *ўзини юксалган функцияларни амалга ошириш учун ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини таъминлаш ҳуқуқи берилган давлат ҳокимияти, бошқарув органлари ёхуд нодавлат ташкилотларда муайян вазифани эгалловчи фуқарони мансабдор шахс деб аташ мумкин.*

Нодавлат ташкилотлар (тижорат, ижодий ва бошқарув) раҳбарларининг ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш ва бажариш бўйича ваколатлари меҳнат, фуқаролик, молиявий ва бошқа тармоқ қонунлари кўрсатмаларидан келиб чиқади. Лекин шуни ҳам ёдда тутиш керакки, фақат норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилиш бўйича олиб борилган фаолиятгина ҳуқуқ ижодкорлигига киради. Уларнинг ҳуқуқни қўллаш соҳасидаги ҳужжатларининг ҳуқуқ ижодкорлигига алоқаси йўқ.

Шундай қилиб, вазирлар, бошқармалар, бўлимлар, корхоналар, муассасалар, нодавлат ташкилотлар раҳбарлари, депутатлар, ҳоким ва бошқалар мансабдор шахслар саналадилар. Бизнинг давлатимизда олий мансабдор шахс Президент ҳисобланади.

Ҳуқуқ ижодкорлиги жараёнида қуйидаги функциялар: қонунларнинг янгиланиши, яъни янги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни чоп этиш; эскирган юридик ҳужжатларни барҳам топтириш, уларни бекор қилиш; ҳуқуқдаги бўшлиқларни тўлдириш вазифалари амалга оширилади. Мазкур функцияларнинг амалга оширилиши мамлакатимизда қонун ҳужжатларини такомиллаштириш вазифасини рўёбга чиқариш имконини беради.

НОРМАТИВ-ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАР ВА УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятининг самараси сифатида хилма-хил норматив ҳужжатлар юзага келади.

Ҳуқуқ ижодкорлиги субъектларининг ҳуқуқ нормалари асос этган фармойишлари, кўрсатмалари норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардир.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ўзига хос бир қатор хусусиятларга эга:

– улар давлат аҳамиятига молик, яъни давлат органлари, ташкилотлар, мансабдор шахсларга норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилиш ҳуқуқини беради, бошқача айтганда, уларга ҳуқуқ ижодкорлиги ваколатларини тақдим этади;

– норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамма томонидан эмас, балки давлат шу ишга махсус вакил қилган муайян субъектлар томонидан қабул қилинади, бунда ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти ҳар бир субъекти ўз ваколат доирасида иш олиб боради;

– кўрсатилган ҳужжатлар муайян тартиб-қоидаларга, шунингдек, мазмун ва шакл талабларига риоя этган ҳолда қабул қилинади ва қонуний ҳужжат тусига киради;

– улар амал қилишнинг замон, макон ва субъект чегараларига эга бўлади;

— улар ҳамиша ҳуқуқ нормаларини ўз ичига олади, бу уларга норматив, яъни умуммажбурий тус беради.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни уч асос — *юридик кучи, амал қилиш соҳаси ва уларни нашр этувчи субъектлар* бўйича таснифлаш мақсадга мувофиқ.

Юридик кучи бўйича олий юридик кучга эга бўлган қонун ҳужжатлари ҳамда қонунларга асосланган ва уларга зид келмайдиган ҳужжатлар — қонуности ҳужжатлари алоҳида ажратиб кўрсатилади. Қонунлардан ташқари, мутлақ барча норматив ҳужжатлар қонуности ҳужжатлари ҳисобланади.

Амал қилиш соҳаси бўйича ташқи амал қилувчи ва ички амал қилувчи ҳужжатларни ажратиш мумкин. Ташқи амал қилувчи ҳужжатлар ташкилотлар, шахсларнинг меҳнат ва хизмат фаолиятидан қатъи назар, кимларга йўналтирилган бўлса, ўша барча субъектларни қамраб олади. Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги, “Солиқлар тўғрисида”ги ва бошқа қонунлари бунга мисол бўла олади.

Ички амал қилувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар фақат муайян вазирлик ёки идора, ташкилот ёки муайян ҳудудда яшовчи субъектларгагина тааллуқли бўлади. Боз устига, улар нафақат вазирликлар ва кўйи турувчи ҳуқуқ ижодкорлиги субъектлари, балки ҳокимият ва бошқарувнинг юқори органлари томонидан ҳам қабул қилиниши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги, «Прокуратура тўғрисида»ги, «Адвокатура тўғрисида»ги қонунлари шулар жумласидандир.

Фақат муайян ҳудудда қабул қилинадиган ва маҳаллий аҳамиятга молик қўплаб фармойишлар ҳам ички амал қилувчи ҳужжатлар ҳисобланади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни нашр этувчи (қабул қилувчи) субъектлар бўйича. Улар референдум, давлат ҳокимияти органлари, Президент, бошқарув органлари, давлат ва подавлат ташкилотлари мансабдор шахсларининг ҳужжатлари ҳам бўлинади. Бунда шуни ҳам назарда тутиш керакки, бир орган томонидан қабул қилинадиган ҳужжатлар ҳам, бир неча ташкилотлар ва давлат органлари томонидан ҳамкорликда тайёрланиб, қабул қилинадиган қўшма ҳужжатлар ҳам бўлади. Ички ишлар вазирлиги билан Миллий хавфсизлик хизматининг жиноятчиликка қарши кураш бўйича қўшма буйруқлари шундай ҳужжатлар жумласига киритилиши мумкин.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан ҳуқуқ фанида ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида кенг тарқалган қонунчилик тушунчаси, бу тушунча бир хил талқин этилмаслигига қарамай, ўзаро чамбарчас боғлиқдир.

Қонунчилик ҳужжатлари — давлат ҳокимияти ва бошқарувнинг юқори органлар қирғи томонидан нашр этилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар йиғиндиси, тўпламидир.

Шу ўринда кўпинча истисносиз барча норматив ҳужжатлар, шу жумладан, идоравий ҳамда ҳокимият маҳаллий органлари ҳужжатларини ҳам қонунчилик ҳужжатларига алоқадор деб ҳисоблашларини қайд этиб ўтиш жоиз.

Бироқ ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ҳамда идоравий норматив тартибга солишни қонунга бўйсундиришда қонун родини кучайтириш зарурати муносабати билан юридик адабиётларда, қонун ҳужжатлари деганда, фақат давлат ҳокимияти олий органларининг қонунлар мажмуасини тушуниш керак, деган асосли фикр айтиб келинмоқда.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув юқори органларининг ҳужжатларини қонун ҳужжатларига мансуб деб ҳисоблаш, бизнинг назаримизда, энг тўғри тушунчадир. У ҳолда Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари қуйидагилар йиғиндисидан иборат бўлади:

— қонун чиқарувчи ҳокимият — Олий Мажлис қабул қиладиган қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар;

— Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари;

— Вазирлар Маҳкамаси — Республика ҳукуматининг норматив ҳужжатлари.

Бизнинг қонунларимиз тартибга солинадиган муносабатлар соҳаларига қараб, муайян блокларга бўлинади. Шу асосда *фуқаролик қонун ҳужжатлари, маъмурий қонун ҳужжатлари, жиноий жавобгарлик соҳасидаги ҳужжатлар* каби тармоқларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Бундай бўлиниш ҳуқуқ тизими бўлинишига ўхшаб кетса-да, лекин бу ўхшашлик тўлиқ эмас. Масалан, ҳуқуқнинг капитал қурилиш тармоғи йўқ, лекин капитал қурилиш тўғрисида қонун бор. Кейинчалик қонун тармоқларини блокларга жамлашда нафақат субъектив ва объектив омилларга, балки фойдаланишдаги қулайлик, анъаналар кабиларга ҳам амал қилинишини кўриб чиқамиз.

ҚОНУН. ҚОНУННИ ҚАБУЛ ҚИЛИШ ТАРТИБ-ҚОИДАСИ

«Қонун» сўзини кўпинча давлат мажбурулов кучи билан таъминланадиган умуммажбурий қондан белгилаш учун қўллашади. Бундай тушунишда қонун ҳуқуқ билан тенглаштирилади.

Бироқ қатъий юридик маънода қонун — алоҳида, фақат ўзининг хос бўлган белги-авоматларга эга ҳуқуқий ҳужжатдир.

Бу белги-аломатлар нималардан иборат?

Биринчидан, қонун давлат ҳокимияти махсус фаолиятининг маҳсули сифатида яратилади. Шунинг учун ҳам қонун Ўзбекистон олий давлат вакиллик органи – Олий Мажлис ҳужжати ҳисобланади. Бутун аҳоли вакиллари қабул қиладиган қонунлар энг кўп даражада халқ манфаатларини ифодалаши боис бирламчи моҳиятга эга ҳужжатлар бўлиб, қонунларнинг бутун тизими учун асос эканлиги шундан келиб чиқади.

Иккинчидан, қонунлар энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Қонунлар ва энг аввало, Конституция воситасида конституциявий тузум асослари, фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари, давлат тузилиши, давлат ҳокимияти ҳамда бошқарув функциялари ва ҳоказолар мустаҳкамланади. Мулкчилик турлари, солиқ сиёсати асослари, таълим ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа муҳим йўналишлари қонунлар билан белгиланади. Ҳозирги вақтда республикамызда қонуннинг роли ортиб бормоқда. Бу Ўзбекистон Республикаси Президенти нутқларида кўп маргалаб таъкидланган. Жумладан, у шундай деганди: «Улуғ бобокалонимиз Амир Темуր «Қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади» деган сўзларни тарих саҳифаларига зарҳал ҳарфлар билан ёздирган эди»¹.

Учинчидан, қонунлар – махсус тартибда қабул қилинган ҳужжатлар бўлиб, олий юридик кучга эга. Қонунларни қабул қилиш тартиби Конституция ва олий вакиллик давлат ҳокимияти органлари регламентлари билан белгиланади.

Қонунларнинг олий юридик кучи давлатдаги бошқа барча норматив ҳужжатлар қонунлар асосида, уларга мувофиқ равишда чиқарилиши ва бу қонунларга зид келиши мумкин эмаслигида ифодаланади. Конституциямызда қонунларнинг ўзига хос бу хусусияти махсус кўрсатиб ўтилган. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасида шундай дейилади: «Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларнинг устуңлиги сўзсиз тан олинади.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар».

Шундай қилиб, қонун – махсус тартиб асосида қонун чиқарувчи ҳокимият органи тамокидан қабул қилинадиган, энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳамда олий юридик кучга эга бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир².

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 97-бет.

² Каримов Р.К. Роль закона в формировании правовой культуры // Право. №2. 1998, с. 69.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сингари қонунлар ҳам ҳуқуқ ижодкорлиги маҳсули ҳисобланади. Бироқ уларнинг ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши қонуннинг ҳуқуқий ҳаётдаги тутган ўрни ва аҳамиятига боғлиқ бўлган ўзига хос хусусиятларга эга. Қонун норма ижодкорлигининг муҳим таркибий қисми бўлган қонун ижодкорлиги жараёнида яратилади.

Умуман, ҳуқуқий қонунларни «конструкциялаш, яъни лойиҳасини ишлаш — юксак маданий тараққиётнинг муҳим ютуғидир. Эртами-кечми, барибир юксак орзулар ушаладиган етук маданият муқаррар равишда қонунларнинг чиқарилишига олиб келади. Қонун ҳам, маданиятнинг ўғлони сифатида, ўз онаси — маданият ютуқларини кўпайтириб, мустаҳкамлаб, унга доимий ғамхўрлик қилади. Бу ерда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, қонунлар, агар улар мукамал бўлса, жумладан, маданият кўринишларидан бири сифатида ҳуқуқни ҳам шакллантириш қобилиятига эгадир; айни чоғда бошқа (ҳуқуқ тақозо этган) ҳуқуқий қадриятлар ҳам мустаҳкамланади.

Қонун томонидан процессуал тартибда илк қадриятлар яратилади. Чунончи, қонунларни қабул қилиш бўйича парламент тартиб-қоидалари, ҳокимиятлар ўртасидаги можароларни ҳал этиш йўл-йўриқлари, жиноий ва фуқаролик ишлари бўйича одил судловни олиб бориш ҳуқуқий маданият даражасидан яққол гувоҳлик беради»¹.

Республикамызда қонун чиқарувчилик фаолиятига катта эътибор бериб келинмоқда. Иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг иккинчи сессиясида Олий Мажлис раисининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси кўмита ва комиссияларининг 2000-2002 йиллардаги қонун чиқарувчилик ва назорат фаолияти устуворликлари тўғрисида»ги маърузаси махсус шу масалага бағишланганлиги бунинг ёрқин далилидир. Унда миллий қонунчилигимиз яқин йиллар мобайнида жамиятимиз ва давлатимиз ҳаётининг барча соҳаларини янада эркинлаштириш учун қулай ҳуқуқий шароитлар ва зафолатлар яратиш йўлидан бориши таъкидланган. Шу муносабат билан Олий Мажлис фаолиятининг истиқбол дастурида нафақат янги қонунларни қабул қилиш, балки ҳаёт реалликлари ва ҳуқуқий қўлланиши амалиётини ҳисобга олган ҳолда, амалдаги қонунларни такомиллаштириб бориш ҳам кўзда тутилган.

¹ Батафсил қarang. Одиқориев Х., Мухамедов У. «Қонунчилик жараёни кодекси: унинг зарурати, структураси ва мазмуни» // «Давлат ва ҳуқуқ» журналы, 2004, №4, 2-5-бет.

Ушбу сессияда давлатимиз раҳбари ҳам сўзга чиққанди. У парламентчиликнинг энг яхши хорижий тажрибасини ҳисобга олган ҳолда қонун ижодкорлиги ишини такомиллаштириш механизмининг муҳим аҳамиятини алоҳида таъкидлаганди. Энг муҳим қонун лойиҳалари бир неча ўқишда қабул қилиниши керак. Парламент ишини такомиллаштириш зарурати ҳақида гапираркан, Юртбошимиз келажақда икки палатали қонун чиқарувчи органни ташкил этишни ёқлаб чиқди. Шу кунларда эса икки палатали парламент шаклланди.

Табиики, икки палатали парламет шароитида қонун чиқариш механизми (тартиби) тубдан янгича мазмун касб этади. Давлатнинг қонун ижод этишдек мураккаб фаолиятини амалга оширишга палаталарнинг ҳар бири ўзлари ифода этаётган умумхалқ ва минтақавий манфаатлар орқали белгиланувчи юксак маъсулият билан ёндашадилар, қонунчилик палатаси ва Сенат ўртасида муайян ихтисослашиш, ўзаро мулоқот, мутаносиблик, ижодий ҳамкорлик ва эркин ижобий рақобат шаклланади. Депутатлар ва сенаторлар фаолиятида замонавий парламентаризмнинг демократик институтлари, анъаналари ва таомил-тартиблари рўёбга чиқишига шароит яратилади¹.

Қонун ижодкорлиги (қонун яратиш) жараёни бир неча босқичлардан ташкил топади.

1. Қонунчилик ташаббуси. Бу муайян органлар, нодавлат ташкилотлар ва мансабдор шахсларнинг қонунлар чиқариш масаласини қўйиш ва уларнинг лойиҳаларини кўриб чиқиш учун қонун чиқарувчи органга тақдим этиш ҳуқуқидир. Қонун чиқариш ташаббуси — қонун чиқариш жараёнининг илк босқичи. Бу жараён қизгин саъй-ҳаракатларга асосланади, улар натижасида қонун чиқарувчи органга қонунчилик юзасидан тегишли таклифлар киритилади, парламент эса ўша таклифлар асосида янги қонун чиқариш, амалдагисини ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисидаги масалаларни кўриб чиқишга қабул қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддасига мувофиқ, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикасининг Президенти, шунингдек, ўз давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси

¹ Одилқориев Х., Мухамедов У. «Қонунчилик жараёни кодекси: унинг зарурияти, структураси ва мазмуни» // «Давлат ва ҳуқуқ» журнали, 2004, №4, 2-5-бет.

Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди, Бош прокурори эгадирлар».

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи қонун чиқарувчи органнинг муайян муддатда қонун чиқариш ёки унинг муҳокамаси учун қонун лойиҳасини киритиш тўғрисидаги таклифини кўриб чиқиш мажбуриятини назарда тутати.

Қонун лойиҳаларини хилма-хил органлар ва ҳатто алоҳида шахслар ҳам тайёрлайди. Қонун ижодкорлиги амалиётида кўпинча тармоқ, идоравий тамойил қўлланади. Унга мувофиқ қонун ҳужжатлари ўз йўналишларига мос келадиган органлар томонидан тайёрланади. Жумладан, республика прокуратураси «Прокуратура тўғрисида»ги қонун лойиҳасини тайёрлаган. Албатта, қонун лойиҳаларини тайёрлашнинг бундай тартиби нуқсонлардан ҳам холи эмас. Чунки бу ерда умумхалқ манфаати зарарига идоравий манфаат мавжуд бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам илк бор демократик асосларда сайланган ва республикамизнинг биринчи профессионал парламенти бўлган Олий Мажлис олдида қонун лойиҳаларини ўзининг қўмиталари ва комиссияларида, боз устига, кўпинча муқобиллик асосда тайёрлаш масаласи кўндаланг бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 87-моддасига биноан Олий Мажлиснинг қонунчилик Палатаси қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишини олиб бориш, қонунчилик Палатаси муҳокамасига киритилган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, қонунларнинг ва бошқа қарорларининг ижросини назорат қилиб туриш учун депутатлар орасидан қўмиталарни сайлайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Сенат муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, Ўзбекистон Республикаси қонунлари ҳамда Сенат томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг ижросини назорат қилиш учун ўз ваколатлари муддатига сенаторлар орасидан қўмиталарни сайлайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати, зарурат бўлган та^одирда, муайян вазибаларни бажариш учун депутатлар, сенаторлар орасидан комиссиялар тузади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов қонун ижодкорлиги механизмини янада такомиллаштиришнинг муҳимлигини биринчи қақирик Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясидаги нутқида алоҳида таъкидлаганди. Жумладан, у қуйидагиларни қайд этганди: «Шуни эътироф этиш керакки, қонун лойиҳалари одатда идоравий маҳдудлик хусусиятига эга бўлади. Сабаби шуки, улар моҳият-эътибори билан олганда, шу қонунларни ижро этиши лозим бўлган кишиларнинг ўзлари томонидан ишлаб чиқилади. Натижада

айрим вазирликлар, идораларнинг манфаатлари кўпинча инсон ва умуман олганда жамият манфаатларига зид ҳолда биринчи ўринга чиқиб қолади.

Айрим қонунчилик ҳужжатларининг йўқлиги, борларининг ҳам гоҳо нотўғри, қонунга хилоф тарзда талқин қилиниши баъзи қонунларнинг самара бермаётганига сабаб бўлмоқда. Қонунчиликнинг мавжуд тартиботидаги жиддий камчиликни ана шунда деб биламан»¹.

Бунинг бир қатор сабаблари бор эди, албатта. Булар сирасига «қонунларни тайёрлаш ва қабул қилишнинг пухта ишлаб чиқилган стратегияси ва тизими йўқлиги, қабул қилинаётган қонунлар баъзан экспертизадан ўтказилмаслиги, қонунларни, Олий Мажлис ва ҳукумат қарорларини республика аҳолиси, ижрочилар эътиборига ўз вақтида етказишнинг самарали тизими мавжуд эмаслиги, қабул қилинган қонунларни рўёбга чиқариш механизмлари яхши ишлаганлиги кабиларни киритиш мумкин. Шунинг учун ҳам Олий Мажлиснинг иккала палаталари бу йўналишда ҳали кўп иш қилишига тўғри келади.

II. Қонун лойиҳаларини муҳокама қилиш. У қонун чиқарувчи палата сессиясида ёки мажлисида ўтказилади ва қонун лойиҳасини муҳокамага олиб чиққан субъект вакилининг маърузаси билан бошланади. Депутатлар қонун лойиҳасини таҳлил этадилар ва баҳолайдилар, унга тузатишлар киритадилар.

Бундан ташқари, «Қонун лойиҳаларини муҳокама қилиш шакллари хилма-хил бўлиб, улар жумласига қуйидагилар киради: бир қанча муассасаларни жамоат бирлашмаларини жалб этган ҳолда жойларда (вилоятларда ва ҳоказо) кенг муҳокама қилиш; парламент ўқишлари; илмий жамоатчилик ва манфаатдор вазирликлар, идоралар ва бошқа ташкилотларнинг вакиллари иштирокида бевосита қонун чиқарувчи органда ўтказиладиган кенгашларда муҳокама қилиш; тайёргарлик комиссияларининг кенгайтирилган мажлислари; оммавий ахборот воситаларида муҳокама қилиш; лойиҳа юзасидан илмий-тадқиқот муассасаларининг тақризини олиш; лойиҳа юзасидан уни ишлаб чиқишда иштирок этмайдиган вазирликлар, идоралар, бошқа муассасалар ва ташкилотларнинг фикрлари ва хулосаларини олиш ва ҳоказо. Муҳокама қилишнинг турли-туман шакллари жамоатчилик фикрини яхшироқ ҳисобга олиш имкониятини яратди, лойиҳани тузувчиларга ишда етарлича аниқ йўналишлар беради, асосли, сифатли қонун тайёрланишига муҳим

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997, 126-бет.

кафолат ва идоравий ноҳолисликка қарши тўсиқ бўлиб хизмат қилади»¹. Айни пайтда Олий Мажлис фаолиятида қонун лойиҳасини экспертизадан ўтказиш учун халқаро ташкилотларга йўллаш амалиёти ҳам қўлланилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган Қонуни билан тасдиқланган Божхона кодексининг 14, 25, 34, 40, 61, 111 ва 179-моддаларида Европа тикланиш ва тараққиёт банки тақдим этган тақлифлар инобатга олинган эди².

III. ^o онунинг қабул қилиниши. Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат томонидан маъқулланиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзолангач ва қонунда белгиланган тартибда расмий нашрларда эълон қилингач, юридик кучга эга бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун қабул қилинган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати маъқуллаган қонун имзоланиши ва эълон ^o илиниши учун Ўзбекистон Республикаси Президентига ўн кун ичида юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қонун ўттиз кун ичида имзоланади ва эълон қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан рад этилган қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик палатасига қайтарилади.

Агар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан рад этилган қонунни қайта кўриб чиқишда Қонунчилик палатаси депутатлар умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан қонунни яна маъқулласа, қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган ³исобланади ҳамда имзоланиши ва эълон қилиниши учун Ўзбекистон Республикаси Президентига Қонунчилик палатаси томонидан юбори-лади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан рад этилган қонун юзасидан Қонунчилик палатаси ва Сенат юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун ^o онунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари орасидан тенглик асосида келишув комиссиясини тузиши мумкин. Палаталар келишув

¹ Халилов Э.Х. Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар. Т., «Ўзбекистон», 2001, 205-бет.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Котибиятининг жорий архиви. 1997, 04/1–03-сонли иш, 4-том, 115-бет.

комиссияси таклифларини қабул қилганда қонун одатдаги тартибда кўриб чиқилиши керак.

Ўзбекистон Республикаси Президенти қонунни ўз эътирозлари билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қайтаришга ҳақли.

Агар қонун аввалги қабул қилинган таҳририда тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан маъқулланса, қонун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ўн тўрт кун ичида имзоланиши ва эълон қилиниши керак.

IV. Қонуннинг эълон қилиниши (промульгацсияси). Расмий равишда матбуотда эълон қилиш — ҳар қандай қонун кучга киришининг зарур шартидир. Қонунлар махсус нашрларда ва газеталарда эълон қилинади ҳамда расмий эълон қилинган (ёки қарорда кўрсатилган) кундан бошлаб кучга кирган ҳисобланади.

Аниқроқ айтиладиган бўлсак, қонун Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан имзоланганидан кейин, одатда, Олий Мажлисга қайтарилади. У ўз навбатида қонунни расмий эълон қилиш учун юборади. Қонуннинг тўлиқ матни «Халқ сўзи», «Народное слово» газеталарида ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси»да биринчи марта босиб чиқарилиши унинг расмий эълон қилиниши ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам қонуннинг расмий эълон қилиниши, яъни қонун мазмунининг барчанинг эътиборига етказилиши қонун яратиш жараёнининг мустақил босқичи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида қабул қилинаётган қонунларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

Аҳамияти ва юридик кучи бўйича — конституциявий, жорий ва оддий қонунлар турлари фарқланади. Конституциявий қонунлар давлат ва жамият қурилишининг туб асосларини, шахс ва таъкилотларнинг ҳуқуқий мақомини белгилаб беради. Булар, шунингдек, амалдаги Конституцияга ўзгартириш ва қўшимчалар киритувчи қонунлардир. Конституциявий қонунлар асосида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бутун тизими таркиб топади ва аниқлаштирилади. Конституция бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, шу жумладан, қонунларга нисбатан олий юридик кучга эга.

Бошқа барча қонунлар — *оддий қонунлар* бўлиб, улар депутатларнинг кўпчилиги овоз берган тақдирда, қабул қилинган ҳисобланади.

Қонунлар яна тартибга солиш *кўлами ва объекти* бўйича ҳам фарқланади. *Умумий* қонунлар (масалан, кодекслар) ижтимоий муносабатларнинг бутун бир соҳасига бағишланади. *Махсус* қонун-

лар (масалан, «Банклар ва банк тизими тўғрисида»ги Қонун) ижтимоий муносабатларнинг анча тор доирасини тартибга солишга хизмат қилади.

ҚОНУНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ҚОНУНОСТИ НОРМАТИВ ҲУЖЖАТЛАР

Қонуни бажариш бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжат, яъни қонуности норматив-ҳуқуқий ҳужжати — қонунга мувофиқ чиқарилган ва унга зид келмайдиган ҳужжатдир.

Қонуности норматив-ҳуқуқий ҳужжати — умумлашма тушунча. У олий вакиллик органлари, Президент, Ҳукумат ҳужжатларидан тортиб то ҳокимият ва маҳаллий бошқарув органлари (ҳокимликлар) фармойишларигача — энг хилма-хил норматив-ҳуқуқий кўрсатмалар, фармойишларни қамраб олади.

Қонуности ҳужжатлари тушунчаси уларнинг ҳаммаси учун умумий ва хосдир. Шунинг учун норматив фармойишларни қабул қилувчи (чиқарувчи) органларга боғлиқ равишда қонуности ҳужжатларининг куйидаги турларини ажратиб кўрсатиш одатга айланган.

Президент ҳужжатлари. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 94-моддасига биноан, «Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституцияга ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради», Конституция Президентдан «қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан» фармонлар чиқаришни талаб қилмайди. Аслида Президентга ўз фармонлари билан қонун даражасидаги нормаларни ўрнатиш ҳуқуқи берилади. Бу ерда гап қонунлардаги бўшлиқларни ўзига хос тўлдириш ҳақида кетмоқда.

Президент учун оддий «қонуности» ҳужжати эмас, балки конституциявий даражадаги ҳуқуқий ҳужжат бўлган Президент фармонлари ҳақида гап кетганда, ўтган асрнинг охирларидаёқ давлат бошлиғининг оддий фармонлари билан фавқулодда фармонларни фарқлай билишни таклиф этган таниқли рус олими Н.М.Коркунов фикрини эслаш ўринлидир. Фавқулодда фармонлар қонун билан тартибга солинадиган масалалар бўйича ёхуд қонунни бекор қилиш бўйича чиқарилади. «Фавқулодда фармонни чиқариш аслида зарурат тақозоси билангина оқланиши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликдир. Ушбу фармон билан ўрнатиладиган чора-тадбирлар ҳақиқатда фақат қонуний ҳужжат билан белгилианиши мумкин. Мазкур фавқулодда шароитларда бу талабга риоя этишнинг илжози бўлмаган ҳолатдагина

қонун фавқулодда фармонга алмаштирилади. Бироқ бундай фармонлар муваққат хусусиятга эга бўлиб, фавқулодда фармон билан белгиланган чоралар қонун чиқарувчи органга кўриб чиқиш учун тақдим этилиши керак»¹.

Айни чоғда ҳуқуқшунос олим Х.Одилқориевнинг куйидаги фикрларига қўшилмасликнинг иложи йўқ: «Соф юридик маънода қаралганда, фармон умумий мажбурий ҳуқуқий қоидалар ўрнатувчи ва шу тариқа ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи актдир. Зотан, фармон ўз ваколатларини бевосита халқдан олган ҳамда Конституция доирасида ҳаракат қилувчи олий лавозимли шахс томонидан чиқариладиган иродавий мазмундаги ҳужжат ҳисобланади. Кенг фалсафий маънода оладиган бўлсак, фармонда Республика Президентининг амр-иродаси, тафактури моҳияти, дунёқароши, сиёсий ва маданий савияси ўз ифодасини топади. Бир сўз билан айганда, фармон – виждон, иймон-эътиқод ифодаси»².

Вазирлар Маҳкамаси ҳужжатлари – ижро этувчи ҳокимиятнинг олий органи бўлган Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг ҳужжатларидир.

Ўз функциясини амалга ошира бориб, Вазирлар Маҳкамаси республиканинг бутун ҳудудида бажарилиши мажбурий қарорлар қабул қилади ҳамда фармойишлар чиқаради. Норматив хусусиятга ёки муҳим аҳамиятга эга бўлган унинг буйруқлари қарорлар шаклида чиқарилади. Тезкор ва бошқа жорий масалалар бўйича қарорлар эса фармойишлар шаклида чиқарилади.

Вазирликлар ва идораларнинг ҳужжатлари. Ҳозирги вақтда республика ҳудудида ижро этувчи ҳокимиятнинг куйидаги марказий органлари: *вазирликлар, давлат қўмиталари, хизматлар, агентликлар, инспекциялар* фаолият юритмоқда. Вазирликлардан ташқари, мазкур органларни идоралар деб аташ одат тусига кирган. Бошқарув ёки фаолият доирасининг у ёки бу тармоғига раҳбарликни амалга ошириш, махсус ижро, назорат, ижозат функцияларини бажариш учун вазирликлар ва идоралар ҳам норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни чиқаради. Булар – буйруқлар, йўриқномалар, қоидалар, тавсиялар, низомлар ва бошқалардир. Бунда йўриқномалар ҳаминша норматив хусусиятга эга бўлиб, буйруқлар эса норматив бўлмай, балки индивидуал хусусиятга эга бўлиши мумкин (масалан, ходимни бошқа ишга ўтказиш бўйича вазир буйруғи).

¹ Коржунов Н.М. Указ и закон. СПб., 1894, с. 272.

² Одилқориев Х. Ўзбекистон Президенти фармонлари: ҳуқуқий табиати ва ислоҳий роли // Истиқлол йўли. Туплам. Т., «Ўзбекистон», 1995, 49-бет.

Вазирликлар ва идораларнинг ҳужжатлари ҳукумат ҳужжатларига бўйсундирилган ва кўпинча тармоқ хусусиятига эга бўлади. Бироқ уларнинг айримлари ташқи таъсир доирасига эгадир. Бунда улар давлат рўйхатидан ўтказилиб, матбуотда эълон қилиниши керак. Давлат рўйхатидан ўтмаган, шунингдек, рўйхатдан ўтказилса ҳам белгиланган тартибда матбуотда эълон қилинмаган ҳужжатлар кучга кирмаган деб топилиб, ҳуқуқий оқибатларга олиб келмайди ҳамда тегишли муносабатларни тартибга солиш учун қонуний асос бўла олмайди. Умуман, давлатимиз ҳуқуқий асослари мустақамланиб ва ривожланиб борган сари идоровий тартибга солиш қисқариб бориши керак. Бу ҳуқуқий тартибга солишда идоровий тазйикдан холи бўлиш имконини беради.

Давлат ҳокимияти ва бошқарувнинг жойлардаги органлари ҳужжатлари. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддасига мувофиқ, маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қуйидагилар киради:

«...норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш». Ушбу ҳужжатлар амал қилишини маҳаллий хусусиятига эга бўлиб, улар тегишли ҳокимликлар ҳудудигагина ёйилади.

Давлат ва нодавлат ташкилотлар ҳужжатлари. Ушбу ташкилотлар ўз функцияларини бажара бориб, буйруқлар, низомлар, қондалар сингари норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар турлари (умумий мажлис иштирокчилари томонидан тасдиқланадиган ёхуд қабул қилинадиган корхона, очиқ ёки ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятлари низом)ни ишлаб чиқадилар, қабул қиладилар. Қонуности ҳужжатлари тизимининг охирида турувчи мазкур ҳужжатлар аниқ бир ташкилот доирасида амал қилиб, фақат унинг аъзолари учунгина мажбурийдир.

НОРМАТИВ-ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАРНИНГ ЗАМОН, МАКОН ВА ШАХСЛАР БЎЙИЧА АМАЛ ҚИЛИШИ

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг амал қилиши — ундан кўзда тутилган юридик оқибатлар натижасидир. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг амал қилиши, яъни унинг «умри» уч мезон билан — замон, макон ва шахслар доираси билан белгиланади.

А. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг замонда амал қилиши. У норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг кучга кирган вақтидан то ўз кучини йўқотгунча бўлган вақт мобайнида давом этади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат кучга киришининг (амалга кирити-лишининг) қуйидаги тартиби мавжуд:

- ҳужжатнинг кучга кириш вақти кўпинча унга тегишли ҳужжат-да – кучга киритиш ҳақидаги қарорда кўрсатилади;

- норматив-ҳуқуқий ҳужжат эълон қилинган кунидан кучга киради;

- норматив-ҳуқуқий ҳужжат босқичма-босқич кучга киритилади. Бунда мазкур босқичлар ё муддатлар билан ёки муайян шароит-ларнинг юзага келиши билан боғлиқ бўлади;

- норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинган вақтидан бошлаб кучга киради, бу ҳақда шу ҳужжатнинг ўзида, шунингдек, уни кучга киритиш ҳақидаги қарорда айтилиши мумкин;

- норматив-ҳуқуқий ҳужжат имзоланган вақтидан бошлаб кучга киради, бу ҳақда шу ҳужжатнинг ўзида айтилган бўлади. Мазкур тартиб Президент, Вазирлар Маҳкамаси ҳужжатлари учун хосдир. Масалан, Республикамиз Президентининг кўпчилик фармонлари «Ушбу Фармон имзо қўйилган вақтдан бошлаб кучга киради», деган банд билан яқунланади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат қуйидаги тартибда ўз кучини йўқотди:

- қабул қилинган муддати тугаши билан;

- назарда тутиб қабул қилинган шароит ўзгарганда (масалан, янги Конституция 1992 йили қабул қилиниши билан 1978 йилги Ўзбекистон ССР Конституцияси ўз кучини йўқотди);

- ушбу ҳужжатнинг бошқа бир ҳужжат билан бекор қилиниши натижасида.

Б. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг маконда амал қилиши. Давлат суверенитетига мувофиқ, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, мамлакатимиз ҳаво бўшлиғини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, унинг бутун ҳудудида амал қилади. Умуман, денгиз, дарё, ҳаво ва космик кемалар (станциялар) давлат ҳудудига тенглаштирилади.

В. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг шахслар (доираси) бўйича амал қилиши. Ўзбекистон Республикасининг умумини хусусиятга эга норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари республикамызда истиқомат қилувчи барча шахслар – давлатимиз фуқаролари, муҳожирлар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга дахлдордир.

Махсус норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар фақат муайян фуқароларга нисбатангина амал қилади. Масалан, ҳарбий қонунлар фақат ҳарбий хизматчиларгагина тегишлидир.

Айни пайтда давлатимиз норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари чет эллардаги фуқароларимиз учун ҳам амал қилади. Чунончи, чет элда жиноят содир қилган Ўзбекистон фуқароси бизнинг қонунларимиз

бўйича жавоб беради. Бу тамойил фуқаро ҳозир бўлган мамлакат қонунлари олдида унинг масъулиятини истисно этмайди, албатта.

Дипломатик дахлсизлик ҳуқуқига эга бўлган шахслар Ўзбекистон норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари амал қилиш доирасига кирмайдилар (ва шунга биноан юридик жавобгарликка ҳам тортилмайдилар). Булар — ваколатхоналар раҳбарлари ва ваколатхона дипломатик жамоаси аъзолари, халқаро музокаралар, учрашувлар ва анжуманлар делегациялари раҳбарлари ва аъзоларидир.

Бундай шахсларнинг ҳуқуқий мақомлари халқаро ҳуқуқ нормалари билан белгиланади.

НОРМАТИВ-ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАРНИ ТИЗИМГА СОЛИШ — МУҲИМ ЖАРАЁН

Ҳуқуққа доир адабиётларда анъанавий тарзда тизимлаштиришнинг икки тури — *кодификациялаш ва инкорпорация*¹ турлари алоҳида ажратиб кўрсатилади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар (қонуналар)ни тизимлаштириш — бу ҳуқуқий нормаларни тартибга (тизимга) солиш ва такомиллаштиришга йўналтирилган фаолиятдир.

1. Кодификациялаш — давлат ҳуқуқ ижодкорлиги органларининг янги, йиғма, тартибга солинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатни яратиш бўйича фаолиятдир. Бу фаолият амалдаги қонунларни чуқур ва ҳар тарафлама ишлаб чиқиш ҳамда уларга янги жиддий ўзгартиришлар киритиш йўли билан амалга оширилади.

Қонунларни кодификациялаш қуйидаги белгилари билан фарқланади:

Биринчидан, кодификациялаш фаолияти билан фақат ваколатли ҳуқуқ ижодкорлиги органлари конституциявий ва бошқа қонуний ваколатлар асосида шуғулланади.

Иккинчидан, кодификациялаш натижасида олдин амалда бўлганларидан жиддий фарқланувчи нормаларни ўз ичига олган *янги норматив-ҳуқуқий ҳужжат* яратилади.

Учинчидан, кодификациялаштириладиган ҳужжат йиғма ҳужжат ҳисобланади. Чунки унда олдин турли ҳужжатларда акс этган, лекин ижтимоий муносабатларнинг маълум бир соҳасини тартибга солишга хизмат қилган нормалар бир жойга жамланади.

¹ Инкорпорация — *юридик атама сифатида* — амалдаги қонунларни ўзгартирмас тизимга солиб, бир мажмуага тўплаш.

Тўртинчидан, кодификацияланган ҳужжат ижтимоий муносабатларнинг муайян соҳасида амал қилувчи ҳужжатлар орасида асосийси ҳисобланади (масалан, Ер кодекси).

Бешинчидан, кодификациялаш натижасида яратиладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар *ижтимоий муносабатларни узоқ вақт давомида тартибга солишга мўлжалланган*. Улар ижтимоий ҳаётдаги эҳтимол тутилган ўзгаришларни ҳисобга олиб, келажакда юзага келадиган янада такомиллашган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш қобилиятига эга бўлади.

Кодификацияланган ҳужжатлар ўз мазмуни ва номига кўра уч асосий турга бўлинади:

• *Қонун асослари* — бу ҳуқуқнинг муайян соҳаси ёхуд давлат бошқаруви муайян доирасининг муҳим қоидаларини белгилаб берувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир. Кодификациялашнинг бундай шакли федератив ёки иттифоқ давлатларида қўлланилади (шу маънода собиқ иттифоқ ва иттифоқдош республикалар *қонунлари асосларини* эсланг).

• *Кодекс* — ижтимоий ҳаётнинг асосий соҳаларида амал қилувчи ҳамда ҳуқуқий тизимнинг тартиблилигини талаб этувчи кодификациялашган ҳужжатларнинг энг кенг тарқалган туридир (Фуқаролик кодекси, Жиноят кодекси, Жиноят-процессуал кодекси ва ҳоказолар).

• *Устав, Низом* — булар нафақат қонунлар, балки бошқа ҳуқуқ ижодкорлиги органлари томонидан (масалан, Президент ёки Ҳукумат томонидан) ҳам чиқариладиган махсус амал қилувчи кодификациялашган ҳужжатлардир: Умумқўшин уставлари, Темир йўл устави ва бошқалар ҳам кодификацияланган ҳужжатлар қаторига кириди.

II. Инкорпорация амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмунини ўзгартирмай, муайян тартибда тўпламга, мажмуага жамлашни билдиради.

Инкорпорациянинг икки тури мавжуд: а) *хронологик инкорпорация* — бунда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тартибга солиш улар эълон қилинган ёки қонуний кучга кирган вақти бўйича амалга оширилади; б) *тизимли инкорпорация* — унинг асосида предмет тамойили ётади, яъни бунда тизимлаштириш ҳуқуқ соҳалари бўйича, уларнинг тузилмалари, давлат фаолияти соҳалари (давлат қурилиши, молия, халқ таълими ва ҳоказолар) бўйича бажарилади. Предметли инкорпорациячи қўллаган ҳолда, тезкорлик ва ҳозиржавоблик билан ҳуқуқнинг ўзингизни қизиқтирган нормаларидан фойдаланишингиз мумкин. Тизимлаштиришда қонун чиқариш техникасининг аҳамияти

катта. У норматив кўрсатмалар шаклининг улар мазмунига энг кўп даражада тўлиқ ва аниқ мос келишини таъминлайди.

ҚОНУН ЧИҚАРИШ ТЕХНИКАСИ – ҚОНУНЛАРНИ АНГЛАШ ОМИЛИ

Қонун чиқариш техникаси – миллий ҳуқуқий тизимнинг таркибий қисмларидан биридир. Айти пайтда қонун чиқариш техникаси ҳуқуқ ижодкорлигининг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади.

Қонун чиқариш техникаси дейилганда, *ҳуқуқий (норматив) ҳужжатларни такомиллаштиришни таъминлаш мақсадида уларни ишлаб чиқиш ва тизимлаштиришда қабул қилинган қоидаларга мувофиқ равишда фойдаланиладиган воситалар ва усуллар мажмуи тушунилади.*

Қонунларнинг мукамаллик даражаси, норматив ҳужжатлар раволиги, қонунларнинг юксак тизимлилик даражаси кўп жиҳатдан қонун чиқариш техникаси қоидаларига рияз этилишига боғлиқ бўлади.

Тайёрланаётган лойиҳалар шаклига қуйидаги талаблар қўйилади:

– баён этишнинг мантиқий изчиллиги, ҳуқуқий ҳужжатда жойлаштириладиган норматив кўрсатмаларнинг ўзаро боғлиқлиги;

– норматив ҳужжат ичида, қонун тизимида қарама-қарши фикрларнинг бўлмаслиги;

– ҳуқуқ нормалари мазмунини чуқур ва ҳар томонлама акс эттиришда улар баёнининг максимал ихчамлиги;

– норматив ҳужжатлар тилининг аниқ, раво ва тушунарлилиги;

– қонунда қўлланиладиган таъриф, тавсиф ва атамаларнинг аниқ-равшанлиги;

– норматив материалнинг яққол кўзга ташланиб, улардан фойдаланишни енгиллаштириш имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, бир масала юзасидан қабул қилинадиган ҳужжатлар сонида энг кам даражагача қисқартириш; ҳуқуқий ҳужжатларни йириклаштириш каби қатор талаблар қўйилади¹.

Модомики, янги ҳужжат ҳуқуқ тизимига келиб қўшилар экан, олдинги қонунга жиддий таъсир кўрсатади. Шу боис масалани бошқача тарзда тартибга солувчи ҳужжатлар тақдирини расмий аниқламай, эскирган, ўз аҳамиятини йўқотган ҳужжатларни бекор қилмай туриб, янги норматив тартибга солишни белгилаш мумкин эмас. Албатта, бундай вазиятда лойиҳалаштирилаётган ҳужжат

¹ Қаранг: Проблемы общей теории права и государства. М., «Норма», 1999, с. 22.

мазмунини ташкил этувчи масалалар бўйича олдинги қонунни аниқлаш ва уни сиңчиклаб ўрганиш ҳуқуқ ижодкорлиги юксак маданиятининг зарур шарти сифатида яққол намоён бўлади.

Амалдаги қонун ҳужжатлари билан мўлжалланаётган тартибга солувчи ҳужжат ўртасида номувофиқликлар, такрорлар, қарама-қаршиликлар мавжуд бўлиши мумкин. Бундай ҳолда лойиҳанинг мустақил моддалари (бандлари) сифатида ёхуд уни амалга киритиш бўйича қарор бандлари тайёрланиши, янги норматив қарор қабул қилиниши муносабати билан амалдаги ҳужжатларга ўзгартиришлар киритилиши тўғрисидаги, ҳужжатлар, улар қисмларининг ўз кучини йўқотганлиги тўғрисидаги таклифларни шунингдек, қўйи органларга ўз ҳужжатларини янги қонун ҳужжатига мувофиқлаштириб олишни топшириш ҳақидаги таклифларни киритиш керак бўлади.

Норматив ҳужжатларга ўзгартиришлар киритишнинг энг муваффақиятли шакли – ўзгартириладиган кўрсатманинг янги таҳририни расмийлаштириш ҳамда уни эски таҳрир ўрнига бевосита матнга жойлаштиришдан иборатдир. Бунда қўшимчалар ҳам ўзгартириладиган ҳужжат матнига киритилиши лозим.

Норматив ва тизимли тузилиш, ҳуқуқий нормаларнинг юридик тузилиши усуллари техник воситалар сирасига киради. Шундан келиб чиққан ҳолда, умуман, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тармоқлар бўйича турларга бўлиш, улар мазмунини сўз орқали ҳужжатли баён этиш, таркибий ташкил этиш кабиларни техник усулларга киритиш мумкин бўлади.

Маълумки, қонун ҳужжатлари моддаларга, қонун кучига эга ҳужжатлар – бандларга бўлинади. Одатда, қонун моддаларига сарлавҳалар қўйилиб, уларда ҳуқуқий тартибга солиш предмети белгиланади. Ҳажм жиҳатидан катта бўлган ҳужжатлар боблар, бўлимлар, қисмларга бўлинади. Уларнинг айримларига муқаддима ва иловалар ҳам қўшилади. Бунинг акси ўлароқ, норматив ҳужжат матнига умумий мулоҳазалар, илмий қоидалар, даъватлар, декларациялар ва ҳоказолар киритилмаслиги лозим. Норматив ҳужжат чинакам юридик ҳужжат бўлиши учун у оддий, аниқ, лўнда тил билан, имкон қадар қисқа жумлаларда баён этилиши зарур. Унда қиёслашлар, сифатлашлар, киноялар, шунингдек, истъёмолдан чиқиб кетган, эскирган ҳамда кўпмаъноли сўз ва ифодалар, атамалар қўлланилмаслиги лозим.

Аслида, сифатли тайёрланган қонун нафақат мазмунан, балки шаклан, бошқача айтганда, қонун матнида норматив-ҳуқуқий кўрсатмаларнинг баён этилиши усули бўйича ҳам бенуқсон ҳужжат саналади. Шунга кўра ҳуқуқшунос Д.А.Керимов куйидагиларни ёзади: «Қонуннинг мантиқи, услуби ва тилининг аҳамияти беқиёсдир. Чунки мантиқсиз тузилган ибора, фикр ва унинг матндаги

ифодаси ўртасидаги фарқ, нотўғри ва ноўрин ишлатилган сўз қонун ижодкорлиги соҳасидагидек оғир, баъзан эса ҳатто фожиали оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган бошқа бирон-бир ижтимоий амалиёт соҳасини топиш қийин... Қонуннинг матни қанчалик мукамал бўлса, уни рўёбга чиқаришда шунчалик кам қийинчиликларни келтириб чиқаради. Шу боис қонуннинг мантиқи, услуби ва тили қонун чиқариш техникасининг асоси ҳисобланади»¹.

Демак, *аниқлик, лўндалик ва услубий жиддийлик* – норматив ҳужжатлар тилининг ўзига хос хусусиятларидир. Қонун ҳужжатлари учун эҳтиросли бўёқлар, эркин адабий тўқималар хос эмас. Ҳужжат матнида бирон-бир тушунчани ифодалашда аниқ бир атамдан изчил фойдаланиш талаб этилади. Норматив ҳужжатларга қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш чоғида ҳам шу қоидага риоя этилиши лозим. Айни пайтда қонун лойиҳасида жиддий аҳамиятга молик атамалар бўйича таърифлар бериш, шунингдек, зарур ҳолларда унчалик таниш бўлмаган юридик, техник ва бошқа махсус атамалар изоҳларини келтириш мақсадга мувофиқдир.

Одатда, қонунни кучга киритиш тартиби тўғрисидаги қарор лойиҳасида олдин қабул қилинган қонунлар ёки уларнинг айрим қисмларини бекор қилиш ёки ўзгартириш, қонуннинг амал қилиш муддатининг бошланиши масалаларига аниқлик киритилади, қонун кучга киргунча юзага келган муносабатларга дахлдор қоидалар таърифлаб берилади, қонунни рўёбга чиқариш тартибига тааллуқли бошқа муаммолар ҳал этилади².

Маахум умумлаштирувчи усул ҳужжатнинг норматив тузилиши усулларидан бири ҳисобланади. Бунда хатти-ҳаракатлар қоидалари умумий шаклда («шахс қамоқ жойларидан озод этилади», «айбининг йўқлиги» тарзида) баён этилади.

Шунингдек, *чалқон* усул ҳам бор бўлиб, унга кўра, аниқ бир қонуннинг амал қилиши муайян шарт-шароитлар мавжудлигига боғланади (масалан, «юк жўнатувчи, табиий офат рўй берган ҳолат мавжуд бўлганда, жавобгарликдан озод этилади»).

Умуман олганда, мукамал, юқори сифатли ва самарали қонунлар яратишда, илмий асосланган қонунчилик сиёсатини юритишда, миллий ҳуқуқий тизимнинг ривожланишида, қонун чиқариш техникаси муҳим ўрин тутаети. Айни пайтда мукамал қонун чиқариш техникасининг мавжуд бўлиши юксак ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият белгисидир.

¹ Керимов Д.А. Законодательная техника. Научно-методическое и учебное пособие. М., «Норма», 1998, с. 55-56.

² Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Проблемы общей теории права и государства. М., «Норма», 2002, с. 324.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ҳуқуқ назариясининг бу каби мавзулари янгича ёндашувлар асосида, миллий ва умуминсоний қадриятлар негизида ёритилиши мамлакатимизда олиб борилаётган демократик ҳуқуқий ислоҳотлар, ўзгаришларнинг яққол самарасидир. Дарҳақиқат, ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти ва ижтимоий вазифаси таҳлили ҳуқуқ фақат инсонгагина дахлдор ҳодиса эканлигини кўрсатади. Шу нуқтаи назардан инсон ҳуқуқлари энг олий қадрият, айна чоғда бетакрор ижтимоий воқелик саналади. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, ор-номуси, шаъни, қадр-қиммати, обрў-эътибори, дахлсизлиги, хавфсизлигини таъминлаш, сақлаш ҳуқуқнинг энг муқаддас ва энг шарафли вазифасидир. Шу каби ёндашувлардан келиб чиқиб айтганда, инсон ҳуқуқлари ҳуқуқшунослик (юрис-пруденция)нинг, ҳуқуқ фанининг, қолаверса, ҳуқуқ ва давлат умумий назариясининг бошланғич нуқтаси ҳисобланади.

Шу ўринда яна бир масалага диққатни жалб этишни ис-тардик. Ислом динида ҳуқуқ тушунчаси қандай маъно касб этади? Чунончи, М.Ходурий исломга мувофиқ инсоннинг «шахсий хавфсизлик ҳуқуқи», «шахсий обрўни ҳурмат қилиш», «тенглик», «адолат», «биродарлик»¹ каби ўзига хос бешта «ҳуқуқ»ини санаб ўтади. Ҳуқуқ бу ўринда тақво (адолат) сифатида тушунилади. Шу сабабли у «исломда инсон ҳуқуқлари – ...Аллоҳнинг марҳамати бўлиб, ҳокимият Яратганининг инон-ихтиёрида» эканлигини ҳақли равишда эътироф этади. Шунинг ўзиёқ Ходурий изланишлари исломий идрок сифатида бу муаммолар мажмуини тушуниш инсон ҳуқуқларининг расмий концепциясидан фарқ қилишини кўрсатади.

Хуллас, ҳуқуқни эркинлик, тенглик ва адолатнинг мезони, ўлчови сифатида эътироф этиш табиий ҳолга айланиб бормоқда. Айниқса ҳуқуқ моҳиятини теранроқ англаган, идрок этган сари ҳуқуқнинг Аллоҳ инояти, неъмاتي, Тангри эҳсони эканлигига янада чуқурроқ амин бўлмоқдамиз. Шу билан бирга, эркин, демократик ҳуқуқий давлатнинг ҳамда адолатли фуқаролик жамиятининг ўзига хос муҳим хусусиятларидан бири ҳам ҳуқуқнинг олий даражадаги ҳукмронлигидир, ҳуқуқий бошқарилишидир. Чунки ҳуқуқий давлатда ҳамма нарса, ҳар қандай масала адолатли қонунлар, ҳуқуқий меъёрлар асосида ҳал этилади. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий давлат ҳуқуқий қонун асосида яшайдиган, ҳуқуқий қонун белгилаб берган чизикдан ҳар қандай ҳолатда ҳам чиқмайдиган давлатдир. Умуман

¹ Khaddury M. Human Rights in Islam // The Annals 243:77-81 // Alston Ph. (ed.) Human Rights Law. N.Y. 1996.

олганда, ҳуқуқ масалаларини юридик фан нуқтаи назаридан чуқур ва изчил тадқиқ қила бориш, бир томондан, мамлакатимизда фуқаролик жамияти асосларини яратиш ва инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат қуришнинг кўп жиҳатдан самарали ва мукамал бўлишини таъминласа, иккинчи томондан, ҳуқуқий билимли ва маданиятли, мустақиллигимизни ҳар доим астойдил асраб-авайловчи, ҳимояловчи фуқароларни, айниқса ёшларни камол топтириш имконини беради. Бу ҳол Ватанимиз юксалишига, унинг тараққиёт уфқлари янада ойдинлашишига хизмат қилувчи назарий-амалий янги фикр ва ғоялар юзага келишида муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиз.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва адолатли фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидан дадил одимламоқда. Шунинг учун ҳам «Қонун устуворлигини таъминлаш, шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасини кучайтириш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ошириш, фуқароларни қонунга бўйсунтириш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш — бу ривожланган бозор иқтисодиётига асосланган чинакам демократик ҳуқуқий давлат¹ ва эркин фуқаролик жамияти қуришнинг, нафақат мақсади, балки унинг воситаси, энг муҳим шарти ҳисобланади»¹.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, ҳуқуқий онг одамларнинг амалдаги ҳуқуқ ва бошқа ҳуқуқий ҳодисаларга муносабатларини ифодаловчи қарашлари, ғоялари, тасаввурлари, ҳис-туйғулари йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Эндиликда ҳаммада — бутун жамиятда, барча фуқароларда зарур ҳуқуқий онгни кўнгилдагидек шакллантириш муҳим вазифа ҳисобланади. Бироқ халқ орасида саводсизлар бўлганда ёки ҳуқуқ тушунарсиз тилда ёзилганда, қонунлар матни халққа бориб етмаганда ёки ҳуқуқнинг мазмуни ўта мураккаб, чалкаш ва мужмал ифодаланганда халқ ўз ҳуқуқларини билиш имкониятидан бебаҳра қолиши, ҳаёт тарзи эса хатарли тус олиши мумкин. Чунки ҳуқуқ — ҳар бир онг-шуурли инсонга дахлдор ҳодиса. Шу боис ҳуқуқ билимга, зеҳнга ва ўзини ўзи идора қилишга бўлган қобилият ва салоҳиятга таянади. Айниқса, ривожланган ҳуқуқий онгда ҳуқуқнинг объектив мазмунини аниқлаш ва тушунишга бўлган комил ишонч янада ортади².

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-том. «Ўзбекистон», 2002, 28-бет.

² Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Теория права и государства. М., «Зерцало», 2003, с. 168-170.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ	3
ҲУҚУҚНИ ТУШУНИШНИНГ МУҲИМ ОМИЛЛАРИ ВА ШАРТЛАРИ	7
Ижтимоий муносабатларни норматив тартибга солиш — объектив зарурат.....	7
Жамият ижтимоий нормаларининг тизими: тушунчаси, турлари ва хусусиятлари.....	22
Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, хусусиятлари ва ижтимоий қиммати.....	44
Ҳуқуқ принциплари: тушунчаси ва турлари.....	73
Ҳуқуқнинг функциялари: тушунчаси ва турлари.....	80
Ҳуқуқ ва давлатнинг ўзаро нисбати.....	87
Ҳуқуқ ва сиёсатнинг ўзаро нисбати:.....	95
Ҳуқуқ ва иқтисодиёт.....	100
Ҳуқуқ ҳақидаги назариялар.....	108
ҲУҚУҚИЙ ОНГ – МУСТАҚИЛ ҲОДИСА	120
Ҳуқуқий онг тушунчаси, тузилиши, таркибий қисмлари.....	120
Ҳуқуқий тартибга солиш механизмида ҳуқуқий онгнинг аҳамияти.....	136
Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият.....	144
Ҳуқуқий тарбия — ҳуқуқий маданият даражасини юксалтиришнинг зарур шарти.....	154
ҲУҚУҚ ИЖОДҚОРЛИГИ – ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ МАҲСУЛИ	159
Ҳуқуқ ижодкорлиги — ҳуқуқни яратишнинг мураккаб жараёни... ..	159
Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг турлари.....	166
Қонун. Қонунни қабул қилиш тартиб-қоидаси.....	168
Қонунни бажариш бўйича қонуности норматив ҳужжатлар.....	176
Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг замон, макон ва шахслар бўйича амал қилиши.....	178
Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимга солиш — муҳим жараён.....	180
Қонун чиқариш техникаси — қонунларни англаш омили.....	182
ХУЛОСА	185

З.М. ИСЛОМОВ

**ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИНГ
УМУМНАЗАРИЙ МУАММОЛАРИ:
ҲУҚУҚНИ ТУШУНИШ, ҲУҚУҚИЙ
ОНГ ВА ҲУҚУҚ ИЖОДҚОРЛИГИ**

Босишга рухсат этилди 26.01.2005 й.
Буюртма 26. Адади 1000. Босма табоғи 11,75.
“FAN VA TEXNOLOGIYALAR
MARKAZINING BOSMAҲONASI”да чоп этилди.
Тошкент ш., Олмазор кўчаси, 171.